UNIVERSITY GRANTS COMMISSION

SANSKRIT **CODE: 25**

Unit-8

काव्यशास्त्रस्य विशिष्टाध्यनम्

Syllabus

Sub Unit-8.1 पद्यकाव्यम्

SL.NO.		Topics
1.	8.1.1	वुद्धचरितम्
2.	8.1.2	रघुवंशम्
3.	8.1.3	किरातार्जुनीयम्
4.	8.1.4	शिशुपालवधम्
5.	8.1.5	नैषधचरितम्

Sub Unit-8.2 नाट्यग्रन्था:

SL.NO.		Topics
6.	8.2.1	स्वप्नवासवदत्तम्
7.	8.2.2	अभिज्ञानशकुन्तलम्
8.	8.2.3	वेणीसंहारम्
9.	8.2.4	मुद्राराक्षसः
10.	8.2.5	उत्तररामचरितम्
11.	8.2.6	रत्नावली
12.	8.2.7	मृच्छकटिकम्

Sub Unit-8.3 गद्यकाव्यम्

SL.NO.		Topics
13.	8.3.1	दशकुमारचरितम्
14.	8.3.2	हर्षचरितम्
15.	8.3.3	कादम्वरी

Sub Unit-8.4 चम्पूकाव्यम्

SL.NO.		Topics
16.	8.4.1	नलचम्पू: (प्रथमोच्छ्वास:)

Sub Unit-8.5 साहित्यदर्पण:

SL.NO.		Topics
17.	8.5.1	मङ्गलाचरणम्
18.	8.5.2	काव्यप्रयोजनम्
19.	8.5.3	काव्यलक्षणं खण्डनम्
20.	8.5.4	काव्यपरिभाषा
21.	8.5.5	द्वितीय-परिच्छेद:
22.	8.5.5.1	अभिधा
23.	8.5.5.2	लक्षणा
24.	8.5.5.3	ब्यञ्जना
25.	8.5.6	काव्यभेद:
26.	8.5.7	श्रव्यकाव्यम्
27.	8.5.7.1	पद्यकाव्यम्
28.	8.5.7.4	गद्यकाव्यलक्षणम्
29.	8.5.7.5	चम्पूकाव्यम्

Sub Unit-8.6 काव्यप्रकाश:

SL.NO.		Topics
30.	8.6.1	काव्यप्रयोजनम्
31.	8.6.2	काव्यकारणम्
32.	8.6.3	काव्यलक्षणम्
33.	8.6.4	काव्यभेद:
34.	8.6.5	द्वितीये उल्लास:

35.	8.6.6	रसस्वरूपम्
36.	8.6.6.1	रसोत्पत्तिवाद:
37.	8.6.6.5	रसस्य संज्ञा
38.	8.6.6.6	रसस्य प्रकारभेद
39.	8.6.6.7	रसानां स्थायिभाव:
40.	8.6.7	पञ्चम उल्लास:
41.	8.6.10	मम्मटलये अलंकारां

Sub Unit-8.7 ध्वन्यालोक: (प्रथम उद्योत:

SL.NO.		Topics
42.	8.7.1	अभाववाद:
43.	8.7.2	भाक्तवाद:
44.	8.7.3	अनिवर्चनीयवाद:
45.	8.7.4	वाच्यप्रयोग:
46.	8.7.5	ध्वनिस्वरूपम्
47.	8.7.6	ध्वनिभेद:

Sub Unit-8.8 वक्रोक्तिजीवितम्

SL.NO.		Topics
48.	8.8.1	शास्त्रीयप्रयोजनम्
49.	8.8.2	लौकिकप्रयोजनम्
50.	8.8.3	काव्यस्य उपादेयजनम्
51.	8.8.4	काव्यवैशिष्ट्यम्
52.	8.8.5	काव्यस्वरूपम्
53.	8.8.6	वक्रोक्ति:
54.	8.8.7.	मार्गभेद:

Sub Unit-8.9 नाट्यशास्त्रम्

SL.NO.		Topics
55.	8.9.1.1	द्वितीय अध्याय:
56.	8.9.1.2	त्रिविधानि नाट्यग्रहानि
57.	8.9.1.3	प्रेक्षागृहलक्षणानि
58.	8.9.1.6	प्रेक्षागृहनिर्माणम्
59.	8.9.1.7	रज्जुनिर्माणम्
61.	8.9.1.8	नाट्यगृहस्य भूमियोजना
62.	8.9.1.11	मत्तवारणी निर्माणम्
63.	8.9.1.12	रङ्गपीठ-निर्माणम्
64.	8.9.1.14	चतुरस्र-नाट्यगृहम्
65.	8.9.1.15	त्रस्र-नाट्यगृहम्
66.	8.9.2	नाट्यशास्त्रस्य षष्ठोऽध्याय:
67.	8.9.2.1	नाट्यशास्त्रनये रसा:
68.	8.9.2.2	रसानां स्थायिभावा:
66.	8.9.2.3	रसानां वर्णा:
67.	8.9.2.4	रसानां दैवतानि
68.	8.9.2.5	रसानां विरणम्
69.	8.9.2.15	रसनिरूपणम्
70.	8.9.2.16	उत्पत्तिवाद:
71.	8.9.2.17	अनुमितिवाद:
72.	8.9.2.18	भुक्तिवाद:
73.	8.9.2.19	अभिव्यक्तिवाद:
74.	8.9.2.20	संचारिभावा:
75.	8.9.2.21	सात्त्विकभावा:
76.	8.9.2.22	अभिनयप्रकार:
77.	8.9.2.23	धर्मी

78.	8.9.2.24	चत: वृत्तय:
79.	8.9.2.25	पञ्च प्रवृत्तय:

Sub Unit-8.10 दशरूपकम्

SL.NO.		Topics
80.	8.10.1	नाट्यलक्षणम्
81.	8.10.2	अर्थप्रकृति:
82.	8.10.3	पञ्चावस्था:
83.	8.10.4	सन्धि:
84.	8.10.5	दशरूपकस्य तृतीय-प्रकाश:
85.	8.10.5.a	भारतीवृत्ति:
86.	8.10.5.b	प्रहसनम्
87.	8.10.5.c	कथोद्घात:
88.	8.10.5.d	प्रवर्तकम्
89.	8.10.5.e	लास्याङ्गानि

Sub Unit-8.11 छन्दपरिचय:

Unit at a Glance

8.1 पद्यकाव्यवम् 8.3 गद्यकाव्यम् 6.3 सुवन्तप्रकरणम् 8.2 नाट्यानि 8.4.1 नलचम्पू: 8.5 साहित्यदर्पण: 8.6 काव्यप्रकाश: 8.6.10 अलंकारा: 8.7 ध्वन्यालोक: 8.8 वक्रोक्तिजीवितम् 8.9 भरतस्य नाट्यशास्त्रम् 8.10 दशरूपकम् 8.11 छन्दपरिचय:

Unit-8 key statements:

Every candidates appearing for NET/SET examination should follow these key (main) points those can help them a better understanding regarding this unit very quickly.

Basic key statements:

8.1 नाट्यानि 8.2.1 स्वप्नवासवदत्तम् 8.2.2 अभिज्ञानशकुन्तलम् 8.2.3 वेणीसंहारम् 8.2.4 मुद्राराक्षस: 8.2.5 उत्तररामचरितम् 8.2.6 रत्नावली 8.2.7 मृच्छकटिकम् 8.3.1 दशकुमारचरितम् 8.3.2 हर्षचरितम् 8.3.3 कादम्वरी 8.11 छन्दपरिचय:

Standard key statements:

8.1.1 वुद्धचरितम् 8.1.2 रघुवंशम् 8.1.3 किरातार्जुनीयम् 8.1.4 शिशिपालवधम् 8.1.5 नैषधचरितम् 8.4.1 नलचम्पू: 8.5.1 मङ्गलाचरणम् 8.5.2 काव्यप्रयोजनम् 8.5.3 काव्यलक्षणं खण्डनम् 8.5.4 काव्यपरिभाषा 8.5.5 द्वितीय-परिच्छेद: 8.5.5.1 अभिधा 8.5.5.2 लक्षणा 8.5.5.3 ब्यञ्जना 8.6.1 काव्यप्रयोजनम् 8.6.2 काव्यकारणम् 8.6.3 काव्यलक्षणम् 8.6.4 काव्यभेद: 8.6.5 द्वितीये उल्लास: 8.6.6 रसस्वरूपम् 8.6.10 अलंकारा: 8.10.1 नाट्यलक्षणम् 8.10.2 अर्थप्रकृति: 8.10.3 पञ्चावस्था: 8.10.4 सन्धि: 8.10.5 दशरूपकस्य तृतीय-प्रकाश:

Advanced key statements:

8.6.7 पञ्चम उल्लास: 8.6.6.1 रसोत्पत्तिवाद: 8.6.6.5 रसस्य संज्ञा 8.6.6.6 रसस्य प्रकारभेद 8.6.6.7 रसानां स्थायिभाव: 8.7.1 अभाववाद: 8.7.2 भक्तवाद: 8.7.3 अनिवर्चनीयवाद: 8.7.4 वाच्यप्रयोग: 8.7.5 ध्वनिस्वरूपम् 8.7.6 ध्वनिभेद: 8.8.1 शास्त्रीयप्रयोजनम् 8.8.2 लौकिकप्रयोजनम् 8.8.3 काव्यस्य उपादेयजनम् 8.8.4 काव्यवैशिष्ट्यम् 8.8.5 काव्यस्वरूपम् 8.8.6 वक्रोक्ति: 8.8.7 मार्गभेद: 8.9.2.15 रसनिरूपनम् 8.9.2.16 उत्पत्तिवाद: 8.9.2.17 अनुमित्तिवाद: 8.9.2.18 भुक्तिवाद: 8.9.2.19 अभिव्यक्तिवाद: 8.9.2.20 संचारिभावा: 8.9.2.21 सात्त्विकभावा: 8.9.2.22 अभिनयप्रकार: 8.9.2.23 धर्मी 8.9.2.24 चतस्र: वृत्तय:

8.1.1 बुद्धचरितम्

अश्वघोषस्य अमरसृष्टिः 'बुद्धचरितम्' इति महाकाव्यम्। अस्मिन महाकाव्ये चतुर्दश सर्गाः विद्यन्ते। सर्गानां नामानि — (1) भागवत्प्रसूतिः, (2) अन्तःपुरविहारः, (3) संवेगोत्पत्तिः, (4) स्त्रीविघातनः, (5) अभिनिष्क्रमनः, (6) छन्दकनिवर्तनः, (7) तपोवनप्रवेशः, (8) अन्तःपुरविलापः, (9) कुमारान्वेषणः, (10) श्रेण्याभिगमनः, (11) कामाविगर्हणः, (12) ताराडदर्शनः, (13) मारविजयः, (14) असमाप्तः सर्गः (नाम नास्ति)

अस्माकं आलोच्यः विषयः प्रथमः सर्गः। अस्य नाम भगवत्प्रसूतिः प्रथमसर्गस्य विषयवस्तु संक्षेपेण प्रदीयते — सुरम्यमपिलवास्तुनगर्य्यां महापराक्रमशाली इक्ष्वाकुवंशीयः नरपतिः शुद्धोदनः राजत्वं चकार। तस्य पत्नी मायादेवी आसीत्। लुम्बिनी वोने तस्याः गर्वे सर्वलक्षणयुक्तः एकः पुत्रः जातः। कुमारस्य जन्मत्वात् देवाः आनन्दिताः आसन्। कुमारस्य जन्मलग्ने भूकम्पनं भवति चेत् सुगन्धः वायुः प्रवाहितो अभवत् तथा च आकाशात् पुष्पं वर्षितम् अभवत्। तस्य अलौकिकं लक्षणं दृष्ट्वा ब्राह्मणाः उक्तवन्तः अयं बालकः राजचक्रवर्ती सम्राट् भविष्यति। अस्य वालकस्य नाम बुद्धदेवः। बुद्धयं दर्शनार्थं असितमुनिः तस्य द्वारे आसीत्। एवं मुनिः बुद्धस्य प्रतापं उपस्थापितवान्।

प्रथमःसर्गः (भगवत्प्रसूतिः)

इक्ष्वाकु-वंशार्णव-सम्प्रसूतः,
प्रेमाकरश्चन्द्र इव प्रजानाम्।
शाक्येषु साकल्यगुणाधिवासः,
शुद्धोदनाख्यो नृपतिर्बभूव।।१ ।।

आसीन्महेन्द्रादिसमस्य तस्य,
पृथ्वीव गुर्वी महिषी नृपस्य।
मायेति नाम्नी शिवरत्नसारा,
शीलेन कान्त्याप्यधिदेवतेव।।२ ।।

देवैरभिप्रार्थ्यमनल्पभोगं,

सार्धं तयाऽसौ बुभुजे नृपालः।

सा चाथ विद्येव समाधियुत्का,

गर्भं दधे लोकहिताय साध्वी।।३।।

पूर्वं तु सा चन्द्रमिभाभ्रमध्ये,

स्वप्ने ददर्शात्मवपुर्विशन्तम्।

नागेन्द्रमेकं धवलं न धीरा,

तस्मान्निमित्ताद्बिभयाञ्चकार।।४।।

वंशश्रियं गर्भगतां वहन्ती,

प्राचीव कल्ये विरराज राज्ञी।

सा शोकमोहक्लमवर्जिता,

घनं वनं गन्तुमियेष देवी।।५।।

सा लुम्बनीनाम्नि वने मनोज्ञे,

ध्यानप्रदे देववनादनूने।

वासेच्छया वने मनोज्ञे,

ध्यानप्रदे देववनादनूने।

वासेच्छया प्राह पतिं प्रतीता,

सत्त्वानिभं दोहदमामनन्ति।।६।।

तस्या विदित्वा नृप आर्यभावं,

धर्म्यञ्च तृष्टः सूतरामनन्दत्।

इच्छाविघातादहितं विशङ्क्य,

तत्प्रीतये चाशु विनिर्जगाम।।७।।

तस्मिन् वने श्रीमति राजपत्नी,

प्रसूतिकालं समवेक्षमाणा।

शय्यां वितानोपहितां प्रपेदे,

नारी-सहस्रैरभिनन्द्यमाना।।८।।

ततः प्रसन्नश्च बभूव पुष्य-

स्तस्याश्च देव्या व्रतसंस्कृतायाः।

पाश्वर्वात्सुतो लोकहिताय जज्ञे,

निर्वेदनं चैव निरामयं च।।९।।

ऊरोर्यथैर्वस्य पृथोश्च हस्तात्,

मान्धातुरिन्द्रप्रतिमस्य मूर्ध्नः।

कक्षीवतश्चैव भुजांसदेशात्,

तथाविधं तस्य बभूव जन्म।।१०।।

क्रमेण गर्भादिभिनिःसृतःसन्,

बभौ ज्युतः खादिव योन्यजातः।

कल्पेष्वनेकेषु च भावितात्मा,

यः सम्प्रजानन्सुषुवे न मूढः।।११।।

दीप्त्या च धैर्येण च यो रराज,

बालो रविर्भूमिमिवावतीर्णः।

तथातिदीप्तोऽपि निरीक्ष्यमाणो,

जहार चक्षूंषि यथा शशाङ्कः।।१२।।

स हि स्वगात्रप्रभया ज्वलन्त्या,

दीपप्रभां भास्करवन्मुमोष।

महार्ह-जाम्बूनद-पारुवर्णो।

विद्योतयामास दिशश्च सर्वा:।।१३।।

अनाकुलान्युब्जसमुद्धृतानि,

निष्पेषवद्व्यायतविक्रमाणि।

तथैव धीराणि पदानि सप्त,

सप्तर्षितारासदृशो जगाम।।१४।

बोधाय जातोऽस्मि जगद्धितार्थ-

मन्त्या भवोत्पत्तिरियं ममेति।

चतुर्दिशं सिंहगतिर्विलोकस्य,

वाणीं च भव्यार्थकरीमुवाच।।१५।।

खात् प्रस्रुते चन्द्रमरीचिशुभ्रे,

द्वे वारिधारे शिशिरोष्णवीर्ये।

शरीर-संस्पर्श-सुखान्तराय,

निपेततुर्मूर्धनि तस्य सौम्ये।।१६।।

श्रीमद्वितानेकनकोज्ज्वलाङ्गे,

वैदूर्यपादे शयने शायानम्।

यद्गौरवात् काञ्चनपद्महस्ता,

यक्षाधिपा: संपरिवार्य तस्थु:।।१७।।

अदृश्यरूपाश्च दिवौकस: खे,

यस्य प्रभावात्प्रणतैः शिरोभिः।

अधारयन् पाण्डुरमातपत्रं,

बोधाय जेपुः परमाशिषश्च।।१८।।

महोरगा धर्मविशेषतर्षाद्,

बुद्धेष्वतीतेषु कृताधिकाराः।

यमव्यजन् भक्तिविशिष्टनेत्रा,

मन्दारपुष्पैः समवाकिरंश्च।।१९।।

तथागतोत्पादगुणेन तुष्टाः,

शुद्धाधिवासाश्च विशुद्धसत्त्वाः।

देवा ननन्दुर्विगतेऽपि रागे,

मग्नस्य दुःखे जगतो हिताय।।२०।।

यस्य प्रसूतौ गिरिराजकीला,

वाताहता नौरिव भूश्चचाल।

सचन्दना चोत्पलपद्मगर्भा,

पपात वृष्टिर्गगनादनभ्रात्।।२१।।

वाता ववुः स्पर्शसुखा मनोज्ञा,

विव्यानि वासांस्यवपातयन्तः।

सूर्यः स एवाभ्यधिकं चकाशे,

जज्ज्वाल सौम्यार्चिरनीरितोऽग्निः।।२२।

प्रागुत्तरे चावसथप्रदेशे,

कूपःस्वयं प्रादुभूत् सिताम्बुः।

अन्त:पुराण्यागतविस्मयानि,

यस्मिनिक्रयास्तीर्थ इव प्रचक्रु:।।२३।।

धर्मार्थिभिर्भूतगणैश्च दिव्यै–

स्तद्दर्शनार्थं वनमापुपूरे।

कौतूहलेनैव च पादपेभ्य:,

पुष्पाण्यकालेऽप्यवपातयद्भि:।।२४।।

भूतैरसौम्यै: परित्यत्कहिंसै-

र्नाकारि पीडा स्वगणे परे वा।

लोके हि सर्वाश्च विना प्रयासं,

रुजो नराणां शमयांबभूवु:।।२५।।

कलं प्रणेदु: मृगपक्षिणश्च,

शान्ताम्बुवाहा: सरितो बभूवु:।

दिश: प्रसेदुर्विमले निरभ्रे,

विहायसे दुन्दुभयो निनेदु:।।२६।।

लोकस्य मोक्षाय गुरौ प्रसूते,

शमं प्रपेदे जगदव्यवस्थम्।

प्राप्येव नाथं खलु नीतिमन्तम्,

एको न मारो मुदमाप लोके।।२७।।

दिव्याद्भुतं जन्म निरीक्ष्य तस्य,

धीरोऽपि राजा बहुक्षोभमेत:।

स्नेहादसौ भीतिप्रमोदजन्ये,

ह्वे वारिधारे मुमुचे नरेन्द्रः।।२८।।

अमानुषीं तस्य निशम्य शात्किं,

माता प्रकृत्या करुणार्द्रचित्ता।

प्रीता च भीता बभूव देवी,

शीतोष्णामिश्रेव जलस्य धारा।।२९।।

निरीक्षमाणा भयहेतुमेव,

ध्यातुं नशेकुः वनिताः प्रवृद्धाः।

पूताश्च ता मङ्गलकर्म चक्रुः,

शिवं ययाचुः शिशवे सुरौघान्।।३०।।

विप्रश्च ख्याताः श्रुतशीलवाग्भिः,

श्रुत्वा निमित्तानि विचार्य सम्यक्।

मुखैः प्रफल्लैश्च कितैश्च दीप्तैः,

भीतम् प्रसन्नं नृपमेत्य प्रोचुः।।३१।।

शमेप्सवो ये भुवि सन्ति सत्त्वाः,

पुत्रं विनेच्छन्ति गुणं न कञ्चित्।

त्वत्पुत्र एषोऽस्ति कुलप्रदीपो,

नृत्योत्सवं त्वद्य विधेहि राजन्।।३२।।

विहाय चिन्तां भव शान्तचित्तो,

मोहस्व वंशस्तव वृद्धिभागी।

लोकस्य नेता तव पुत्रभूतो,

दुःखार्दितानां भुवि एष पाता।।३३।।

दीपप्रभोऽयं कनकोज्ज्वलाङ्गः,

सुलक्षणैर्यैसु समन्वितोऽस्ति।

निधिर्गुणानां समये स गन्ता,

बुद्धर्षिभावं परमां श्रियं वा।।३४।।

इच्छेदसौ वै पृथिवीश्रियं चेद्,

न्यायेन जित्वा पृथिवीं समग्राम्।

भूपेषु राजेत यथा प्रकाशो,

ग्रहेषु सर्वेषु स्वेर्विभाति।।३५।।

मोक्षाय चेद्वा वनमेव गच्छेत्,

तत्त्वेन सम्यक् स विजित्य सर्वान्।

मतान् पृथिव्यां बहुमानमेतो,

राजेत शैलेषु यथा सुमेरुः।।३६।।

यथा हिरण्यं शुचि धातुमध्ये,

मेरुर्गिरीणां सरसां समुद्रः।

तारासु चन्द्रस्तपतां च सूर्यः,

पुत्रस्तथा ते द्विपदेषु वर्यः।।३७।।

तस्याक्षिणी निर्निमिषे विशाले,

स्निग्धे च दीप्ते विमले तथैव।

निष्कम्प-कृष्णायत-शुद्धपक्ष्मे,

द्रुष्टुं समर्थे खलु सर्वभावान्।।३८।।

कस्मान्नु होतोः कथितान्भवद्भि–

वरान् गुणान् धारयेत कुमारः।

प्रापुर्न पूर्वे मुनयो नृपाश्च,

राज्ञेति पृष्ठा जगदुर्द्विजास्तम्।।३९।।

ख्यातानि कर्माणि यशो मतिश्च,

पूर्वं न भूतानि भवन्ति पश्चात्।

गुणा हि सर्वाः प्रशवन्ति हेतो–

र्निदर्शनान्यत्र नो निबोध।।४०।।

यद्राजशास्त्रं भृगुरङ्गिरा वा,

न चक्रतुवंशकरावृषी तौ।

तयोः सुतौ सौम्य ससर्जतुस्तत्,

कालेन शुक्रश्च वृहस्पतिश्च।।४१।।

सारस्वतश्चापि जगाद नष्टं,

वेदं पुनर्यं ददृशुर्न पूर्वे।

व्यासस्तथैनं बहुधा चकार,

न यं वसिष्ठः कृतवानशक्तिः।।४२।।

वाल्मीकिरादौ च ससर्ज पद्यं, जग्रन्थ यन्न च्यवनो महर्षिः।

चिकित्सतं यच्च चकार नात्रिः,

पश्चात्तदात्रेय ऋषिर्जगाद।।४३।।

यच्च द्विजत्वं कुशिको न लेभे,

तद् गाधिनः सूनुरवप राजन्।

वेलां समुद्रे सगरश्च दध्रे,

नेश्वाकवो यां प्रथमं बबन्धु:।।४४।।

आचार्यकं योगविधौ द्विजानाम्,

अप्राप्तमन्यैर्जनको जगाम।

ख्यातनि कर्माणि च यानि शौरे:,

शुरुदादयस्तेष्वबला बभुवु:।।४५।।

तस्मात् प्रमाणं न वयो न वंश:,

कश्चित्क्वचिच्छ्रैष्टयमुपैति लोके।

राज्ञामृषीणां च हि तानि तानि,

कृतानि पुत्रैरकृतानि पूर्वै:।।४६।।

एवं नृप: प्रत्यायितैर्द्विजैस्तै-

राश्वासितश्चाप्यभिनन्दितश्च।

शङ्कामनिष्टां विजहौ मनस्त:,

प्रहर्षमेवाधिकम् आरुरोह।।४७।।

प्रीतश्च तेभ्यो द्विजसत्तमेभ्य:,

सत्कारपूर्वं प्रदेदौ धनानि।

भूयादयं भूमिपतिर्यथौत्को,

यायाज्जरामेत्य वनानि चेति।।४८।।

अथो निमित्तैश्च तपोबलाच्च,

तज्जन्म जन्मान्तकरस्य बुद्धा।

शाक्येश्वरस्यालयमाजगाम,

सद्धर्मतर्षादसितो महर्षि:।।४९।।

तं ब्रह्मवित् ब्रह्मविदं ज्वलन्तं,

ब्राह्म्या श्रिया चैव तप: श्रिया च।

राज्ञो गुरुर्गौरवमत्क्रियाभ्यां,

प्रवेशयामास नरेन्द्र-सद्म।।५०।।

स पार्थिवान्त:पुरसन्निकर्षं,

कुमार-जन्मागत-हर्ष-वेग:।

विवेश धीरो वनसंज्ञयेव,

तप:प्रकर्षाच्च जराश्रयाच्च।।५१।।

ततो नृपस्तं मुनिमासनस्थं,

पाद्यार्घ्यपूर्वं प्रतिपुज्य सम्यक्।

निमंत्रयामास यथोपचारं,

पुरा वसिष्ठं स इवान्तिदेव:।।५२।।

धन्योऽस्म्यनुग्राह्यमिदं कुलं मे,

यन्मां दिदृक्षुर्भगवानुपेत:।

आज्ञाप्यतां किं करवाणि सौम्य,

शिष्योस्मि विस्त्रंभितुमर्हसीति।।५३।।

एवं नृपेणोपनिमंत्रित: सन्,

सवेण भावेन मुनिर्यथावत्।

स विस्मयोत्फुल्लविशालदृष्टि-

र्गम्भीरधीराणि वचांस्युवाच।।५४।।

महात्मनि त्वय्युपपन्नमेतत्,

प्रियातिथौ त्यागिनि धर्मकामे।

सत्त्वान्वयज्ञानवयोऽनुरुपा,

स्निग्धा यदेवं मयि ते मतिः स्यात्।।५५।।

एतच्च तद्येन नृपर्षयस्ते,

धर्मेण सूक्ष्मेण धनान्यवाप्य।

नित्यं त्यजन्तो विदिवत् बभूवु-

स्तपोभिराढ्या विभवैर्दरिद्राः।।५६।।

प्रयोजनं यत्तु ममोपयाने,

तन्मे शृणु प्रीतिमुपेहि च त्वम्।

दिव्या मयादित्यपथे श्रुता वाग्,

बोधाय जातस्तनयस्तवेति।।५७।।

श्रुत्वा वचस्तच्च मनश्च युक्त्वा,

ज्ञात्वा निमित्तैश्च ततोऽस्म्युपेतः।

दिदृक्षया शाक्यकुलध्वजस्य,

शक्रध्वजस्येव समुच्छ्रितस्य।।५८।।

इत्येतदेवं वचनं निशम्य,

प्रहर्ष-संभ्रान्त-गतिर्नरेन्द्रः।

आदाय धात्र्यङ्कगतं कुमारं,

संदर्शयामास तपोधनाय।।५९।।

चक्राङ्कपादं स ततो महर्षिः,

जालावनद्धाङ्गुलिपाणिपादम्।

सोर्णभ्रुवं वारणवस्तिकोशं,

सविस्मयं राजसुतं ददर्श।।६०।।

धात्र्यङ्कसंविष्टमवेक्ष्य चैनं,

देव्यङ्कसंविष्टमिवाग्निसूनुम्।

बभूव पक्ष्मान्तविचञ्चिताश्रु,

निश्वस्य चैवं त्रिदिवोन्मुखोऽभूत्।।६१।।

दृष्ट्वासितं त्वश्रुपरिप्लुताक्षं,

स्नेहात् तनूजस्य नृपश्चकम्पे।

सगदगदं बाष्पकषायकण्ठः,

पप्रच्छ स प्राञ्जलिरानताङ्गः।।६२।।

अल्पान्तरं यस्य वपुः सुरेभ्यो,

बहद्भुतं यस्य च जन्म दीप्तम्।

यस्योत्तमं भाविनमात्थ चार्थं,

तं प्रेक्ष्य कस्मात्तव धीर बाष्पः।।६३।।

अपि स्थिरायुर्भगवन् कुमारः,

कच्चिन्न शोकाय मम प्रसूतः।

लब्धा कथञ्चित्सलिलाञ्जलिर्मे,

न खल्विमं पातुमुपैति कालः।।६४।।

अप्यक्षयं मे यशसो निधानं,

कच्चिद् ध्रुवो मे कुलहस्तसारः।

अपि प्रास्यामि सुखं परत्र,

सुप्तोऽपि पुत्रेऽनिमिषैकचक्षु:।।६५।।

कच्चिन्न मे जातमफुल्लमेव,

कुल-प्रवालं परिशोषभागि।

क्षिप्रं विभो ब्रुहि न मेऽस्ति शान्ति:,

स्नेहं सुते वेत्सि हि बान्धवानाम्।।६६।।

इत्यागतावेगमनिष्टबुद्ध्या,

बुद्ध्वा नरेन्द्रं स मुनिर्बभाषे।

मा भून्मतिस्ते नृप काचिदन्या,

नि:संशयं तद्यदवोचसमस्मि।।६७।।

नास्यान्यथात्वं प्रति विक्रिया मे,

स्वां वञ्चना तु प्रति विक्लवोऽस्मि।

कालो हि मे यातुमयं च जातो,

जातिक्षयस्यासुलभस्य बोद्धा।।६८।।

विहाय राज्यं विषयेष्वनास्थ-

स्तीव्रै: प्रयन्तैरधिगम्य तत्त्वम्।

जगत्ययं मोहमतो निहन्तुं

ज्वलिष्यति ज्ञानमयो हि सुर्य:।।६९।।

द:खार्णवाद्व्याधिविकीर्णफेना-

ज्जरा-तरङ्गान् मरणोग्रवेगात्।

उत्तरायिष्यत्ययमुह्यमानम्,

आर्तं जगज्ज्ञानमहाप्लवेन।।७०।।

प्रज्ञाम्बुवेगां स्थिरशीलवप्रां,

समाधिशीतां व्रतचक्रवाकाम्।

अस्योत्तमां धर्मनदीर्प्रवृत्तां,

तृष्णार्दित: पास्यति जीवलोक:।।७१।।

दु:खार्दितेभ्यो विषयावृतेभ्य:,

संसार-कान्तार-पथ-स्थितेभ्य:।

आख्यास्यति ह्योष विमोक्षमार्गं,

मार्ग-प्रनष्टेभ्य इवाध्वरेभ्य:।।७२।।

विदह्यमानाय जनाय लोके,

राजाग्निनायं विषयेन्धनेन।

प्रह्लादमाधास्यति धर्मवृष्ट्या,

वृष्टया महामेघ इवातपान्ते।।७३।।

तृष्णार्गलं मोहतम:कपाटं,

द्वारं प्रजानामपयन-हेतो:।

विपाटयिष्यत्ययमुत्तमेन,

सद्धर्मताडेन दुरासदेन।।७४।।

स्वैर्मोहशै: परिवेष्टितस्य,

दु:खाभिमूतस्य निराश्रयस्य।

लोकस्य संबुध्य च धर्मराज:,

करिष्यते बन्धनमोक्षमेष:।।७५।।

तन्मा कृथा: शोकमिमं प्रति त्वम्,

अस्मिन्स शोच्योति मनुष्य लोके।

मोहेन वा कामसुखैर्मदाद्वा,

यो नैष्टिकं श्रोष्यति नास्य धर्मम्।।७६।।

भ्रष्टस्य तस्माच्च गुणादतो मे,

ध्यानानि लब्ध्वाप्यकृतार्थितैव।

धर्मस्य तस्याश्रवणाददं हि,

मन्ये विपत्तिं त्रिदिवेऽपि वासम्।।७७।।

इति श्रुतार्थः समुहृत्सदार-

स्त्यक्त्वा विषादं मुमुदे नरेन्द्रः।

एवं विधोऽयं तनयो ममेति,

मेने स हि स्वामपि सारवत्ताम्।।७८।।

अर्षेण मार्गेण तु यास्यतीति,

चिन्ताविधेयं हृदयं चकार।

न खल्वसौ न प्रियधर्मपक्षः,

संताननाशात्तु भयं ददर्श।।७९।।

अथ मुनिरसितो निवेद्य तत्त्वं,

सुनियतं सुतविक्लवाय राज्ञे।

सबहुमतमुदीक्ष्यमाणरुपः,

पवनपथेन यथागतं जगाम।।८०।

कृतमतिरनुजासुतं च दृष्ट्वा,

मुनिवचनश्रवणे च तन्मतौ च।

बहुविधमनुकम्पया स साधुः,

प्रियसुतवद्विनियोजयाञ्चकार।।८१।।

नरपतिरपि पुत्रजन्मतुष्टो,

विषयगतानि विमुच्य बंधनानि।

कुलसदृशमचीकरद्यथावत्,

प्रियतनयस्तनयस्य जातकर्म।।८२।।

दशासु परिणतेष्वहःसु चैव,

प्रयतमनाः परया मुदा परीतः।

अकुरुत जपहोममंगलाद्याः,

परमभवाय सुतस्य देवतेज्याः।।८३।।

अपि च शतसहस्रपूर्णसंख्याः,

स्थिरबलवत्तनयाःसहेमशृङ्गीः।

अनुपगतजराः पयस्विनीर्गाः,

स्वयमददात्सुतवृद्धये द्विजेभ्यः।।८४।।

बहुविधविषयास्ततो यतात्मा,

स्वहृदयतोषकरीः क्रिया विधाय।

गुणवति नियते शिवे मुहूर्ते,

मतिकरोन्मुदितः पुरप्रवेशे।।८५।।

द्विरदरदमयीमथो महार्हां

सितसितपुष्पभृतां मणिप्रदीपाम्।

अभजत शिविकां शिवाय देवी,

तनयवती प्रणिपत्य देवताभ्य:।।८६।।

पुरमथ पुरत: प्रवेश्य पत्नीं,

स्थविरजनानुगतामपत्यनाथाम्।

नृपतिरपि जगाम पौरसंधै-

र्दिवममरैर्मघवानिवार्च्यमान:।।८७।।

भवनमथ विगाह्य शाक्यराजो,

भव इव षण्मुखजन्मना प्रतीत:।

इदमिदमिति हर्षपूर्णवक्त्रो,

बहुविधपुष्टियशस्करं व्यधत्त।।८८।।

इति नरपतिपुत्रजन्मवृद्ध्या,

सजनपदं कपिलाह्वयं पुरं तत्।

धनदपुरमिवाप्सरसोऽवकीर्ण,

मुदितमभून् नलकूवर-प्रसूतौ।।८९।।

8.1.2 रघुवंशम्

महाकवे: कालिदासस्य अन्यतमा कृति: 'रघुवंशम्' इति महाकाव्यम्। अस्य महाकाव्यस्य उत्स: वाल्मीके: रामायणम्। अस्मिन् महाकाव्ये रघुवंशस्य काहिनी विवृता। अस्य महाकाव्यस्य उपरि मल्लिनाथस्य 'सञ्जीवनी' टीका अन्यतमा। अस्मिन् महाकाव्ये १९ सर्गा: विद्यन्ते। सर्गानां नामानि प्रदीयन्ते — (1) वशिष्ठाश्रमाभिगमनम् (९५), (2) नन्दिनीवरप्रदानम् (७५), (3) राज्याभिषेक: (७०), (4) रघुदिग्विजय: (८८), (5) अजस्वयम्वराभिगमनम् (७६), (6) स्वयम्वरवर्णनम् (८६), (7) अजपाणिग्रहणम् (७१), (8) अजविलाप: (९५), (9) दशरथमृगया (८२), (10) रामावतार: (८६), (11) भार्गवविजय: (९३), (12) रावणवधम् (१०४), (13) दण्डकाप्रत्यागमनम् (७९), (14) सीतापरित्याग: (८७), (15) श्रीरामस्वर्गारोहनम् (१०३),

(16) कुमुद्वती-परिणयः (८८), (17) अतिथिवर्णनम् (८१), (18) वंशानुक्रमः (५३), (19) अग्निवर्णशृङ्गारः (५७)।

अत्र दीलिपतः अग्निवर्णपर्यन्तम् ऊनत्रिंशत् राज्ञाम् विवरणं प्राप्यते। अस्माकं आलोच्यः विषयः अस्य महाकाव्यस्य प्रथमः सर्गः। अस्मिन् सर्गे प्राप्यते अस्य वंशस्य आदिपुरुषः वैवस्वत-मनुः। अत्र राज्ञः दीलिपस्य विवरणं प्राप्यते। अस्य पत्नयाः नाम सुदक्षिणा। तयोः कोऽपि सन्तानः नासीत्। तस्मात् सुदक्षिणादीलिपौ सन्तानलाभाय वशिष्टाश्रमं गतवन्तौ ततः वशिष्टस्य परामर्शेन नन्दिन्याः वरप्रदानम् अस्य सर्गस्य विषयवस्तु। अस्मिन् सर्गे ९५ श्लोकाः विराजन्ते।

कविवरः कालिदासः मानवजीवनस्य सर्वाङ्गसम्पूर्णम् चित्रमुपस्थापयितुमसौ सघुवंशं मकाव्यं प्रणीतवान्। रघुवंशोऽस्मिन् द्वितीये सर्गे आश्रित-पालनाय स्वं वपुरुत्स्रष्टुकामस्य राज्ञश्चित्रणे कविना महानादर्शः स्थापितः। रघोर्विजयात्रावर्णने तेषां देशानां तद् रम्यं चित्रणं कृतं यज्ज्ञातं सन्मनो विनोदयती, स्वयंवरवर्णने मनोभावज्ञानस्य प्रकृष्टः परिचयः प्रदत्तः, दाशरथस्य अनपत्यदशायां मुनिशापवशात् अनपत्यताक्लेशस्य वर्णनं कृतम्, सीतात्यागावसरे रामस्योत्किषु कर्त्तव्य-प्रेम्णोर्विवादे प्रेम्णः पराजयं प्रकाश्च नैतिकस्तर उन्नमितः, अवसानेऽतिकान्तासक्तेरनिष्टफलकत्वं च प्रदर्शितम्। तदित्थं रघुवंशकाव्यमारम्भादवसानं यावद् अतिरमणीयं रचितम्। प्रसङ्गप्राप्तौ प्रथम-चतुर्दशौ सर्गौ अत्र मूलरूपेण उपस्थाप्येते।

प्रथमःसर्गः

वागर्थविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः विपरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ।।१।।

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुनास्मि सागरम्।।२।।

मन्दः कवियशः प्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्।
प्रांशुलभ्ये फले लौबादुद्बाहहरिव वामनः।।३।।

अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः।

मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः।।४।।

सोऽहमाजन्म-शुद्धानामाफलोदय-कर्मणाम्।

आसमुद्र-क्षितीशानामानव–रथ-वर्त्मनाम्।।५।।

यथाविदिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम्।

यथाऽपराधददण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम्।।६।।

त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्।

यशसे विजिगीषुणां प्रजायै गृहमेधिनाम्।।७।।

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्।

वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्।।८।।

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽवि सन्।

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः।।९।।

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः।

हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा।।१०।।

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम्।

आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव।।११।

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः।

दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः शीरनिधाविव।।१२।।

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः।

आत्मकर्मक्षमं देहं क्षत्रो धर्म इवाश्रितः।।१३।।

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना।

स्थित: सर्वोन्नतेनोर्वी क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना।।१४।।

आकार-सदृश-प्रज्ञ: प्रज्ञया सदृशागम:।

आगमै: सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदय:।।१५।।

भीमकान्तैर्नृपगुणै: स बभूवोपजीविनाम्।

अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णव:।।१६।।

रेखामात्रमपति क्षुण्णादा मनोर्वर्त्मन: परम्।

न व्यतीयु: प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्यय:।।१७।।

प्रजानामेव भूत्यर्थं य ताभ्यो बलिमग्रहीत्।

सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रवि:।।१८।।

सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम्।

शास्त्रेष्वकुण्ठिताबुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता।।१९।।

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च।

फलानुमेया: प्रारम्भा: संस्कारा: प्रात्कना इव।।२०

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुर:।

अगृध्नुराददे सोऽर्थमसक्त: सुखमन्वभूत्।।२१।।

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्यय:।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव।।२२।।

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वन:।

तस्य धर्मरतेरासीद् वृद्धत्वं जरसा विना।।२३

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद् भरणादपि।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतव:।।२४।।

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतु: प्रसूतये।

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिण:।।२५।।

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मधवा दिवम्।

सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम्।।२६।।

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यश:।

व्यावृता त्परस्वेभ्य: श्रुतौ तस्करता स्थिता।।२७।।

द्वेष्योऽपि सम्मत: शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम्।

त्याज्यो दुष्ट: प्रियोऽप्यासीदंगुलीवोरगक्षता।।२८।।

तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना।

तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणा:।।२९।।

स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम्।

अननन्यशासनामुर्वी शशासैकपुरीमिव।।३०।।

तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा:।

पत्नी दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा:।

पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा।।३१।।

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि।

तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिप:।।३२।।

तस्यामात्मानुरूपायाम् आत्मजन्मसमुत्सुक:।

विलम्बितफलै: कालं स निनाय मनोरथै:।।३३।

सन्तानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता।

तेन धूर्जगतो गुर्वो सचिवेषु निचिक्षिते।।३४।।

अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया।

तो दम्पती वशिष्ठस्य गुरोर्जन्मतुराश्रमम्।।३५।।

स्निग्ध-गम्भीर-निर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ।

प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव।।३६।।

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुर:सरौ।

अनुभाव-विशेषात्तु सेना-परिवृताविव।।३७।।

सेव्यमानौ सुखस्पर्शै: शालनिर्यासगन्धिभि:।

पुष्प-रेणूत्किरैवातै: आधूत-वन-राजिभि:।।३८।।

मनोऽभिरामा: केका द्विधा भिन्ना: शिखंडिभि:।।३९।।

परस्पराक्षि-सादृश्यमदूरोज्झित-वर्त्मसु।

मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्ध-दृष्टिषु।।४०।।

श्रेणीबन्धाद् वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम्।

सारसै: कलनिह्रदै: क्वचिदुन्नमिताननौ।।४१।।

पवनस्यानुकूलत्वात् प्रार्थना-सिद्धि-शंसिन:।

रोजभिस्तुरगोत्कीर्णै: अस्पृष्टाऽलकवेष्टनौ।।४२।।

सरसीष्वरविन्दनां वीचिविक्षोभशीतलम्।

आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनि:श्वसानुकारिणम्।।४३।।

ग्रामेष्वात्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम्।

अमोघा: प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानुपदमाशिष:।।४४।।

हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान्।

नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम्।।४५।।

काप्यभिख्या तयोरासीद् व्रजतोः शुद्धवेशयोः।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव।।४६।।

तत्तद् भूमिपतिः पत्न्यै दर्शनम् प्रियदर्शनः।

अपि लङ्घितमध्यानं बुबुधे न बूधोपमः।।४७।।

स दुष्प्रापयशाः प्रादाश्रमं श्रान्तवाहनः।

सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः।।४८।।

वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः।

पूर्यमाणम् अदृश्यग्निप्रत्युद्यतैस्तरिस्वभिः।।४९।

आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वार-रोधिभिः।

अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः।।५०।।

सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झतवृक्षकम्।

विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम्।।५१।।

आतपात्ययसंक्षिप्तनोवारासु निषादिभिः।

मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गन-भूमिषू।।५२।।

अभ्युस्थिताग्नि-पिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान्।

पुनां पवनोद्धूतैधूमैराहुनिगन्धिभिः।।५३।।

अथ यन्तारमादिश्य धुर्यान् विश्रामयेति सः।

तामवारोहयत् पत्नीं रस्यदावततार च।।५४।।

तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः।

अर्हणामर्हते चक्रर्मुनयो नयचक्षुषे।।५५।।

विधेः सायंतनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम्।

अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम्।।५६।।

तयोर्जगृहतु: पादान् राजा राज्ञी च मागधी।

तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतु:।।५७।।

तममातिथ्यक्रिया-शान्त-रथक्षोभ-परिश्रमम्।

पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्र ममुनिं मुनि:।।५८।।

अथाथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुर: पुर:।

अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वर:।।५९।।

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे।

दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम्।।६०।।

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्त् प्रशमितारिभि:।

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिद: शरा:।।६१।।

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु।

वृष्टिर्भवति शस्यानावग्रहविशोषिणाम्।।६२।।

पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतय:।

यन्मदीया: प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम्।।६३।।

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुण ब्रह्मयोनिना।

सानुबन्धा: कथं न स्यु: संपदो मे निरापद:।।६४।।

किन्तु वध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशपरजम्।

न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी।।६५।।

नुनं मत्त: परं वंश्या: पिण्डविच्छेददर्शिन:।

न प्रकामभुज: श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्परा:।।६६।।

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया।

पय: पूर्वै: स्वनि: कवोष्णमुपभुज्यते।।६७।।

सोहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलित:।

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचल:।।६८।।

लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम्।

सन्ताति: शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्मणे।।६९।।

तया हीनं विधातर्मां कथं पश्यन्न दूयसे।

सित्कं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमवृक्षकम्।।७०।।

असह्यपीडं भगवन्नृणमत्यन्तमवेहि मे।

अरुन्तुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिन:।।७१।।

तस्मान्मुच्ये यथा तात! संविधातुं तथार्हसि।

इश्वाकूणां दूरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धय:।।७२।।

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचन:

क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव ह्रद:।।७३।।

सोऽपश्यत्प्रणिधानेन सन्तते: स्तम्भकारणम्।

भावितात्मा भुवो भुर्तुरथैनं प्रत्यबोधयत्।।७४।।

पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वी प्रित यास्यत:।

आसीत्कल्परुच्छायामाश्रिता सुरभि: पथि।।७५।।

धर्मलोपभयाद् राज्ञीमृतृस्नातामिमां स्मरन्।

प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्यं साधु नाचर:।७६।।

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति।

मत्प्रसूतिमनसाराध्य प्रजेति त्वां शशसाप सा।।७७।।

स शापो न त्वया राजन्न च सारथिना श्रुतः।

नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे।।७८।।

इप्सितं तदवज्ञानाद् विद्धि सार्गलमात्मनः।

प्रतिबन्धाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः।।७९।।

हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः।

भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति।।८०।।

सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः।

आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुधा हि सा।।८१।।

इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम्।

अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात्।।८२।।

ललाटोदयामाभुग्नं पल्लवस्निग्धपाटला।

बिभ्रती श्वेतारोमांकं सन्ध्येव शशिनं नवम्।।८३।।

भुवं कोष्णेण कुण्डोमांकं मेध्येनावभृथादपि।

प्रस्नवेनाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना।।८४।।

रजः कणै; खुरोद्धतैः स्पृशद्भिर्गात्रमन्तिकात्।

तीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः।।८५।।

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः।

याज्यमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत्।।८६।।

अदूरवर्तिनी सिद्धिं राजन् विगणयात्मनः।

उपस्थितेयं कल्पाणी नाम्नि कीर्तित एव यत्।।८७।।

वन्यवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गाम्।

विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हति।।८८।।

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः।

निषण्णायां निषीदास्यां पीताम्भसि पिबेरपः।।८९।।

वधूर्भक्तिमती चैनामर्चितामातपोवनात्।

प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्व्रजेदपि।।९०।।

इत्याप्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव।

अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम्।।९१।।

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान् सपरिग्रहः।

आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः।।९२।।

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम्।

सूनुः सूनृतवाक्स्रष्टुर्विससर्जोर्दितश्रियम्।।९३।।

सत्यामपि तपः सिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः।

कल्पवित्कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम्।।९४।।

निर्दिष्टां कूलपतिना स पर्णशाला-

मध्यस्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः।

तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानाम्

संविष्टः कुशशयने निशां निनाय।।९५।।

।।इति महाकविकालिदासकृतौ रघुवंशमहाकाव्ये

दिलीपवशिष्ठाश्रमाऽभिगमो नाम प्रथमः सर्गः समाप्तः

8.1.3 किरातार्जुनीयम्

भारवे: अन्यतमा कृति: 'किरातार्जुनीयम्' इति महाकाव्यम्। 'किरातार्जुनीयम्" इत्यस्य व्युत्पत्ति: भवति — किरातश्च अर्जुनश्च इति किरातार्जुनौ = द्वन्द्व। तौ अधिकृत्य कृतं काव्यम् इति वाक्ये किरातार्जुनी + छ = किरातार्जुनीयम्। अस्मिन् महाकाव्ये अष्टादश सर्गा: विराजन्ते। अस्य महाकाव्यस्य उपरि मल्लिनायस्य 'घण्टापथ' टीका अन्यतमा। अस्माकं आलोच्य: विषय: किरातार्जुनीयस्य प्रथम: सर्ग:। अस्य सर्गस्य विषयवस्तु — (1) द्वैतवने पाण्डवानां वनवास:, (2) व्यासदेवस्य अनुरोधेन इन्द्रकीलपर्वते अर्जुनस्य तपस्या (3) अर्जुनस्य तपस्यां दृष्ट्वा देवानां भय: जायते। (4) देवानां अनुरोधेन शेवेन सह अर्जुनस्य युद्धयात्रा (5) अर्जुनस्य वीरत्वम् (6) अर्जुनस्य पाशुपतास्त्रलाभ:। तथापि जिह्म: स भवज्जिगीषया:

प्रथम:सर्ग:

श्रिय: कुरुणामधिपस्य पालनीं,
प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम्।
स वर्णिलिङ्गी विदित: समाययौ,
युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचर:।।१।।

कृतप्राणामस्य महीं महीभुजे;
जितां सपत्नेन निवेदयिष्यत:।
न विव्यथे तस्य मनो न हि प्रियं;
प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिण:।।२।।

द्विषां विघाताय विघातुमिच्छतो;
रहस्यनुज्ञामधिगम्य भूभृत:।
स सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनी;
विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे।।३३।।

क्रियासु युक्तैर्नृप! चारचक्षूषो;

न वञ्चनीया: प्रभवोऽनुजीविभि:।

अतोऽर्हसि क्षन्तुमसाधुसाधु वा;

हितं मनोहारि च दुर्लभं वच:।।४।।

स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपं;

हितात्र य: संशृणुते स किंप्रभु:।

सदाऽनुकूलेषु हि कुर्वते रतिं,

नृपेष्वमात्येषु च सर्वसम्पद:।।५।।

निसर्ग-दुर्बोधमबोधविक्लवा:,

क्व भूपतीनां चरितं क्व जन्तव:।

तवानुभावोऽयमवेदि यन्मया;

निगूढ़तत्त्वं नयवर्त्म विद्विषाम्।।६।।

विशङ्कमानो भवत: पराभवं;

नृपासनस्थोऽपि वनाधिवासिन:।

दुरोदरच्छद्मजितां समीहते;

नयेन जेतुं जगतीं सुयोधन।।७।।

तनोति शुभ्रं गुणसम्पदा यश:।

समुन्नयन् भूतिमनार्यसंगमाद्,

वरं विरोधोऽपि समं महात्मभि:।।८।।

कृतारिषड्वर्गजयेन मानवीम्,

अगम्यरूपां पदवीं प्रपित्सुना।

विभज्य नक्तन्दिवमस्ततन्द्रिणा,

वितन्यते तेन नयेन पौरुषम्।।९।।

सखीनिव प्रीतियुजोऽनुजीविनः,

समानमानान् सुहृदश्चबन्धुभिः।

स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः

कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम्।।१०।।

असक्तमाराधयतो यथायथं,

विभज्य भक्त्या समपक्षपातया।

गुणानुरागादिव सक्यमीयिवान्,

न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम्।।११।।

निरत्ययं साम न दानवर्जितं,

न भूरिदानं विरहय्य सत्क्रियाम्।

प्रवर्तते तस्य विशेषशालिनी,

गुणानुरोधेन विना न सतक्रिया।।१२।।

वसूनि वाञ्छत्र वशी न मन्युना,

स्वधर्म इत्येव निवृत्तकारणः।

गुरुपदिष्टेन रिपौ सुतेऽपि वा,

निहन्ति दण्डेन स धर्मविप्लवम्।।१३।।

विधाय रक्षान्परितः परेतरान्,

अशङ्किताकारमुपैति शङ्कितः।

क्रियापवर्गेष्वनुजीविसात्कृताः,

कृतज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः।।१४।।

अनारतं तेन पदेषु लम्भिता,

विभज्य सम्यग्विनियोगसत्क्रियाः।

फलन्त्युपायाः परिबृंहितायती-

रपेत्य संघर्षमिवार्थसम्पदः।।१५।।

अनेक-राजन्य-रथाश्व-संकुलं,

तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम्।

नयत्ययुग्मच्छदगन्धिरार्द्रतां,

भृशं नृपोपायनदन्तिनां मदः।।१६।।

सुखेन लभ्या दधतः कृषीवलै-,

रकृष्टपच्या इव सस्यसम्पदः।

वितन्वति क्षेममदेवमातृका-

श्चिराय तस्मिन् कुरवश्चकासते।।१७।।

उदारकीर्तेरुदयं दयावतः,

प्रशान्तबाधं दिशतोऽभिरक्षया।

स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपस्नुता,

वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी।।१८।।

महौजसो मानधना धनार्चिता,

धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः।

न संहातास्तस्य न भिन्नवृत्तयः,

प्रियाणि वांछन्त्यसुभिःसमीहितुम्।।१९।।

महीभृतां सच्चरितैश्चरै: क्रिया:,

स वेद नि:शेषमशेषितक्रिय:।

महोदयैस्तस्य हितानुबन्धिभि:,

प्रतीयते धातुरिवेहितं फलै:।।२०।।

न तेन सज्यं क्वचिदुद्यतं धनु:,

कृतं न वा कोपविजिह्ममाननम्।

गुणानुरागेण शिरोभिरुह्यते,

नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम्।।२१।।

स यौवराज्ये नवयौवनोद्धतं,

निधाय दु:शासनमिद्धशासन:।

मखेष्वखिन्नोऽनुमत: पुरोधसा,

धिनोति हव्येन हिरण्यरेतसम्।।२२।।

प्रलीनभूपालमपि स्थिरायति,

प्रशासदावारिधि मण्डलं भुव:।

स चिन्तयत्येव भियस्त्वदेष्यती:,

अहो दुरन्ता बलवद्विरोधिता।।२३।।

कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृताद्,

अनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रम:।

तवाभिधानाद् व्यथते नताननः,

स दु:सहन्मन्त्रपदादिवोरग:।।२४।।

तदाशु कर्तुं त्वयि जिह्ममुद्यते,

विधीयतां तत्र विधेयमुत्तरम्।

परप्रणीतानि वचांसि चिन्वतां,

प्रवृत्तिसारा: खलु मादृशां गिर:।।२५।।

इतीरयित्वा गिरमात्तसत्क्रिये,

गतेऽथ पत्यौ वनसन्निवासिनाम्।

प्रविश्य कृष्णासदनं महीभूजा,

तदाचचक्षेनुजसन्निधौ वच:।।२६।।

निशाम्य सिद्धिं द्विषतामपाकृती-

स्ततस्ततत्स्या विनियन्तुमक्षमा।

नृपस्य मन्युव्यवसायदीपिनी-

रूदाजहार द्रुपदात्मजा गिर:।।२७।।

भवादृशेषु प्रमदाजनोदितं,

भवत्यधिक्षेप इवानुशासनम्।

तथापि वक्तुं व्यवसाययन्ति मां,

निरस्तनारीसमया दुराधय:।।२८।।

अखण्डमाखण्डलतुल्यधामभि-

श्चिरं धृता भूपतिभि: स्ववंशजै:।

त्वयात्महस्तेन मही मदच्युता,

मतङ्गजेन स्रगिवापवर्जिता।।२९।।

व्रजन्ति ते मूढधिय: पराभवं,

भवन्ति मायाविषु ये न मायिन:।

प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधान्,

असंवृताङ्गान्निशिता इवेषवः।।३०।।

गुणानुरक्तामनुरक्तसाधनः,

कुलाभिमानी कुलजां नराधिपः।

परैस्त्वदन्यः क इवापहारयेन्,

मनोरमामात्मवधूमिव श्रियम्।।३१।।

भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते,

विवर्तमानं नरदेव वर्त्मनि।

कथं न मन्युर्ज्वलयत्युदीरितः,

शमीतरुं शुष्कमिवाग्निरुच्छिखः।।३२।।

अबन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां,

भवंति पश्याः स्वयमेव देहिनः।

अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना,

न जातहार्देन न विद्विषादरः।।३३।।

परिभ्रमल्लोहितचन्दनोचित,

पदातिरन्तर्गिरि-रेणु-रूषितः।

महारथः सत्यधनस्य मानसं,

दुनोति नो कच्चिदयं वृकोदरः।।३४।।

विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान्,

कुरुनकुप्यं वसु वासवोपमः।

स वल्कवासांसि तवाधुनाऽऽहरन्

करोति मन्युं न कथं धनञ्जयः।।३५।।

वनान्तशय्याकठिनीकृताकृती,

कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ।

कथं त्वमेतौ धृतिसंयमौ यमौ,

विलोकयन्नुत्सहसे न बाधितुम्।।३६।।

इमामहं वेद न तावकीं धियं,

विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः।

विचिन्तयन्त्याः भवदापदं परां,

रुजन्ति चेतः प्रसभं ममाधयः।।३७।।

पुराधिरुढः शयनं महाधनं,

विबोध्यसे यः स्तुतिगीतिमङ्गलैः।

अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीं,

जहासि निद्रामशिवैः शिवरुतैः।।३८।।

पुरोपनीतं नृप रामणीयकं,

द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा।

तदद्य ते वन्यफलाशिनः परं,

परैति कार्श्यं यशसा समं वपुः।।३९।।

अनारतं यौ मणिपीठशायिना-

वरञ्जयद्राजशिरः स्रजां रजः।

निषीदतस्तौ चरणौ वनेषु ते,

मृगाद्विजालूनशिखेषु बर्हिषाम्।।४०।।

द्विषन्निमित्ता यदियं दशा तत:,

समूलमुन्मूलयतीव मे मन:।

परैरपर्यासित-वीर्य-सम्पदां,

पराभवोऽप्युत्सव एव मानिनाम्।।४१।।

विहाय शान्तिं नृप धाम तत्पुन:,

प्रसोद सन्धेहि वधाय विद्विषाम्।

व्रजन्ति शत्रूनवधूय नि:स्पृहा:,

शमेन सिद्धिं मुनयो न भूभृत:।।४२।।

पुर:सरा धामवतां यशोधना:,

सुदु:सहं प्राप्य निकारमीदृशम्।

भवादृशाश्चेदधिकुर्वते रतिं,

निराश्रया हन्त हता मनस्विता।।४३।

अथ क्षमामेव निरस्तविक्रम-

श्चिराय पर्येषि सुखस्य साधनम्।

विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं,

जटाधर: सञ्जुहुधीह पावकम्।।४४।।

न समय-परिरक्षणं क्षमं ते,

निकृतिपरेषु परेषु भूरिधाम्न:

अरिषु हि विजयार्थिन: क्षितीशा,

विदधति सोपधि संधिदूषणानि।।४५।।

विधिसमयनियोगाद् दीप्तिसंहारजिह्मं;

शिथिलवसुमगाधे मग्नमापत्पयोधौ।

रिपुतिमिरमुदस्योदीयमानं दिनादौ;

दिनकृतमिव लक्ष्मीस्त्वां समभ्येतु भूयः।।४६।।

8.1.4 शिशुपालवधम्

अस्य रचयिता महाकविः माघः। अस्य महाकाव्यस्य उत्सः महाभारतः। अस्मिन् महाकाव्ये २० सर्गाः सन्ति। सर्गानां नामानि प्रदीयन्ते — (1) कृष्णनारदसम्भाषणम् (2) मन्त्रवर्णनम् (3) पुरीप्रस्थानवर्णनम् (4) वैरतकवर्णनम् (5) सेनानिवेश (6) ऋतुवर्णनम् (7) वनविहारः (8) जलविहारवर्णनम् (9) प्रदोषवर्णनम् (10) सुरतवर्णनम् (11) प्रत्युषवर्णनम् (12) प्रयानवर्णनम् (13) कृष्णसमागनम् (14)कृष्णार्घ्यदानम् (15) युद्धप्रस्थानम् (16) दूतसंवादः (17) यदुवंशक्षोभः (18) युद्धवर्णना (19) सङ्कुलयुद्धवर्णनम् (20) शिशुपालवधम्।

अस्माकं आलोच्यः विषयः अस्य महाकाव्यस्य प्रथमः सर्गः। अस्मिन् सर्गे ७५ श्लोकाः विद्यन्ते। अस्य सर्गस्य विषयवस्तु — देवराजस्य इन्द्रस्य वार्तां नीत्वा नारदः श्रीकृष्णं समीपे आगच्छति। तस्य वार्ता आसीत् शिशुपालस्य अत्याचारः। शिशुपालं हिरण्यकशिरूपेण, रावणरूपेण वर्णितवान्। एवं शिशुपालस्य निधनाय श्रीकृष्णं अनुरुन्धे।

९. प्रथमःसर्गः

श्रियःपतिः श्रीमति शासितुं जग-

ज्जगन्निवासः वसुदेवसद्मनि।

वसन् ददर्शावतन्तमम्बराद्,

हिरण्यगर्भांगभुवं मुनिं हरिः।।१।।

गतं तिरश्चीरनमनूरुसारथेः,

प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः।

पतत्यधो धाम विसारि सर्वत:,

किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनै:।।२।।

चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा,

तत: शरीरीति विभाविताकृतिम्।

विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति,

क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स:।।३।।

नवानधोऽधो बृहत: पयोधरान्,

समूढ-कर्पूर-पराग-पाण्डुरम्।

क्षणं क्षणोत्क्षप्तगजेन्द्रकृत्तिना,

स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना।।४।।

दधानमम्भोरुह-केसरद्युतीर्जटा:,

शरच्चन्द्र-मरीचि-रोचिषम्।

विपाकपिङ्गास्तुहिनस्थलीरुहो,

धराधरेन्द्रं व्रततीततीरिव।।५।।

पिशाङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविं,

धराधरेन्द्रं व्रततीततीरिव।।५।।

पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविं,

तसानमेणाजिनमञ्जनद्युति।

सूवर्णसूत्राकलिताधराम्बारां,

विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम्।।६।।

विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतै-

हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः।

कृतोर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा,

कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकैर्घनं

घनान्ते तड़तिां गुणैरिव।।७।।

निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा

लसद्बिसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना।

चकासतं चारुचमूरुचर्मणा,

कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम्।।८।।

अजस्त्रमास्फालितवल्लकीगुण-

क्षतोज्ज्वलांगुष्टनखांशुभिन्नया।

पुरः प्रवाल्लेरिव पूरितार्धया,

विभान्तमच्छस्फटिकाक्षमालया।।९।।

रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः,

पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः।

स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छनाम्,

अवेक्षमाणं महर्ती मुहुर्मुहुः।।१०।।

निवर्त्य सोऽनुव्रजतः कृतानतीन्,

अतीन्द्रियज्ञाननिधिर्नभः सदः।

समासदत् सादितदैत्यसम्पदः,

पदं महेन्द्रालयचारुचक्रिणः।।११।।

पतत् पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः,

पुरोऽस्य यावन्न भुवि व्यलीयत।

गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकै-

र्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः।।१२।।

अथ प्रयत्नोन्नमितानमत्फणै-

र्धृते कथञ्चित् फणीनां गणैरधः।

न्यधायिषातामभिदेवकीसुतम्,

सुतेन धातुश्चरणौ भुवस्तले।।१३।।

तमर्घ्यमर्घ्यादिकमादिपुरुषः,

सपर्यया साधु स पर्यपूपुजत्।

गृहानुपैतं प्रणयादभीप्सवो,

भवन्ति नापुण्यकृतां मनीषिणः।।१४।।

न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ,

जनस्तुषाराञ्जनपर्वताविव।

स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनि-

श्चिरन्तरस्तावदभिन्यवीविशत्।।१५।।

महामहानीलशिलारुचः पुरो,

निषेदिवान्कंसकृषः स विष्टरे।

श्रितोदयाद्रेरभिसायमुच्चकै-

रचूचुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम्।।१६।।

विधाय तस्यापचितिं प्रसेदुषः,

प्रकाममप्रियत यज्वनां प्रियः।

ग्रहीतुमार्यान् परिचर्यया मुहु-

र्महानुभावा हि नितान्तमर्थिनः।।१७।।

अशेषतीर्थोपहृताः कमण्डलो-

र्निधाय पाणावृषिणाऽभ्युदीरिताः।

अघौघविध्वंसविधौ पटीयसी-

र्नतेन मूर्ध्ना हरिरग्रहीदपः।।१८।।

स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञया,

नवाम्बुद-श्याम-वपुर्न्यविक्षत।

जिगाय जम्बूजनितश्रियः श्रियं,

सुमेरुशृंगस्य तदा तदासनम्।।१९।।

स तप्तकार्त्तस्वरभास्वराम्वर

कठोरताराधिप-लाछनच्छविः।

विदिद्यते वाडवजातवेदसः,

शिखाभिराशिलष्ट इवाम्भसां निधिः।।२०।।

रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषा-

मृषित्विषः संवलिता विरेजिरे।

चलत्पलाशान्तरगोचरास्तरो-

स्तुषारमूर्तेरिव नक्तमंशवः।।२१।।

प्रपल्लातापिच्छनिभैरभीषुभिः,

शुभैश्च सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः।

परस्परेण छुरितामलच्छवी,

तदैकवर्णाविव तौ बभूवतु:।।२२।।

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो,

जगन्ति यस्यां सविकासामासत्।

तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष-

स्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुद:।।२३।।

निदाघधामानमिवाधिदीधितिं,

मुदा विकासं मुनिमभ्युपेयुषी।

विलोचने बिभ्रदधिश्रितश्रिणी,

स पुंडरीकाक्ष इति स्फुटोऽभवत्।।२४।।

सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपु-

र्विसारिभि: सौधमिवाथ लंभयन्।

द्विजावलिव्याजनिशकरांशुभि:,

शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युत:।।२५।।

इरत्यधं हेतुरेष्यत:,

शुभस्य पूर्वाचरितै: कृतं शुभै:।

शरीरभाजां भवदीयदर्शनं,

व्यनक्ति कालत्रितयेपि योग्यताम्।।२६।।

जगत्यर्याप्त-सहस्र-भानुना,

न यन्नियन्तुं समभावि भानुना।

प्रसह्य तेजोभिरसंख्यतां गतै

रदस्त्वया नुन्नमनुत्तमं तम:।।२७।।

कृत: प्रजाक्षेमकृता प्रजासृजा,

सुपात्र-निक्षेप-निराकुलात्मना।

सहोपयोगेऽपि गुरुस्त्वमक्षयो,

निधि: श्रुतीनां धनसम्पदामिव।।२८।।

विलोकनेनैव नवामुना मनुने,

कृत: कृतार्थोस्मि निवर्हितांहसा।

तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसी:,

गिरोऽथवा श्रेयसि केन तृप्यते।।२९।।

गतस्पृहोऽप्यागमनप्रयोजनं,

वदेति वक्तुं व्यवसीयते यया।

तनोति नस्तामुदितात्मगौरवो,

गुरुस्तवैवागम एष धृष्टताम्।।३०।।

इति ब्रवन्तं तमुवाच स व्रती,

न वाच्यमित्थं पुरुषोत्तम त्वया।

त्वमेव साक्षात्करणीय इत्यत:,

किमस्ति कार्यं गुरु योगिनामपि।।३१।।

उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनै–

रभीक्ष्णमक्षुण्णतयाऽतिदुर्गमम्।

उपेयुषो मोक्षयथं मनस्विन-

स्त्वमग्रभूमिर्निरपाय-संश्रया।।३२।।

उदासितारं निगृहीतमानसै-

गृहीतमध्यात्मदृशा कथञ्चन।

बहिर्विकारं प्रकृते: पृथग्विदु:,

पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविद:।।३३।।

निवेशयामासिथ हेलयोद्धृतं,

फणाभृतां छादनमेकमोकस:।

जगत्त्रयैकस्थपतिस्त्वमुच्चकै-

रहीश्वरस्तम्भशिर:सु भूतलम्।।३४।।

अनन्यगुर्वास्तव केन केवल:,

पुराण-मूर्ते, महिमावगम्यते।

मनुष्यजन्मापि सुरासुरान् गुणै-

र्भवान् भवच्छेदकरै: करोत्यध:।।३५।।

लघूकरिष्यन्नतिभारभंगुराम्,

अमूं किल त्वं त्रिदिवादवातर:।

उदूढलोकत्रियेन साम्प्रतं,

गुरुर्धरित्री क्रियतेतरां त्वया।।३६।।

निजौजसौज्जासयितुं जगद्द्रुहा

मुपाजिहीथा न महीतलं यदि।

समाहितैरप्यनिरूपितस्तत:,

पदं दृश: स्या: कथमीश मादृशाम्।।३७।।

उपप्लुतं पातुमदो मदोद्धतै-

स्त्वमेव विश्वम्भर विश्वमीशिषे।

ऋते रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः,

क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः।।३८।।

करोति कंसादिमहीभृतां वधा-

ज्जनो मृगाणामिव यत्तव स्तवम्।

हरे हिरण्याक्षपुरःसरासुर-

द्विपद्विषः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया।।३९।।

प्रवृत्त एव स्वयमुज्झतश्रमः,

क्रमेण पेष्टुं भुवनद्विषामसि।

तथापि वाचालतया युनक्ति मां,

मिथस्त्वदाभाषणलोपुपं मनः।।४०।।

तदिन्द्रसन्दिष्टमुपेन्द्र! यद्वचः,

क्षणं मया विश्वजनीनमुच्यते।

समस्तकार्येषु गतेन धुर्यता-

महिद्विषस्तद् भवता निशम्यताम्।।४१।।

अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मनां,

भियां तनूजस्तपनद्युतिर्दितेः।

यमिन्द्रशब्दार्थनिषूदनं हरेः,

हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते।।४२।।

समत्सरेणासुर इत्युपेयुषा,

चिराय नाम्नः प्रथमाभिधेयताम्।

भयस्य पुर्वावतरस्तरस्विना,

मनस्सु येन द्युसदां न्यधीयत।।४३।।

दिशामधीशांशआचतुरो यत: सुरान्,

अपास्य तं रागहृता: सिषेविरे।

अवापुरारभ्य ततश्चला इति,

प्रवादमुच्चैरयशस्करं श्रिय:।।४४।।

पुराणि दुर्गाणि निशातमायुधं,

बलानि शूराणि घनाश्च कञ्चुका:।

स्वरूपशोभक्षकफलानि नाकिनां,

गणैर्यमाशंक्य तदादि चक्रिरे।।४५।।

स सञ्चरिष्णुर्भूवनान्तरेषु यां,

यदृच्छयाऽशिश्रियदाश्रय: श्रिय:।

अकारि तस्यै मुकुटोपलस्खलत्-

करैदस्त्रिसन्ध्यं त्रदशैर्दिशे नम:।।४६।।

सटाच्छटाभिन्नधनेन बिभ्रता,

नृसिंह! सैंहीमतुनं तनुं त्वया।

स मुग्धकान्ता-स्तन-सङ्गभंगुरै-

रुरोविदारं प्रतिचस्करे नखै:।।४७।।

विनोदमिच्छनथ दर्पजन्मनो,

रणेन कण्डवास्त्रिदशै: समं पुन:।

स रावणो नाम निकामभीषणं,

बभूव रक्ष: क्षतरक्षणं दिव:।।४८।।

प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य यः,

शिरोऽतिरागद्दशमं चिकर्तिषुः।

अतर्कयद् विघ्नमिवेष्टसाहसः,

प्रसादमिच्छासदृशं पिनाकिनः।।४९।।

समुत्क्षिपन्यः पृथिवीभृतां वरं,

वरप्रदानस्य चकार शूलिनः।

त्रसत्तुषाराद्रि-सुता-समम्भ्रम-

स्वयंग्रहाश्लेषसुखेन निष्क्रयम्।।५०।।

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं,

मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली,

य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः।।५१।।

सलीलयातानि न धर्तुरप्रमो-

र्न चित्रमुच्चैःश्रवसः पदक्रमम्।

अनुद्रुतः संयति येन केवलं,

बलस्य शत्रुः प्रशशंस शीघ्रताम्।।५२।।

अशक्नवन् सोढुमधीरलोचनः,

सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम्।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं,

निनाय बिभ्यद्दिवसानि कौशिकः।।५३।।

बृहच्छिलानिष्ठुकण्ठघट्टनाद्,

विकीर्णलोलाग्निकणं सुरद्विषः।

जगत्प्रभोरप्रसहिष्णु वैष्णव,

न चक्रमस्याक्रमताधिकन्धरम्।।५४।।

विभिन्नशंखः कलुषीभवन्मुहु-

र्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्मणः।

निरस्तगाम्भीर्यमपास्तपुष्पकं,

प्रकम्पयामास न मानसं न सः।।५५।।

रणेषु तस्य प्रहिताः प्रचेतसा,

सरोष-हुङ्कार-पराङ्मुखीकृताः।

प्रहतुरेवोरग-राज-रज्जवो,

जवेन कण्ठं सभयाः प्रपेदिरे।।५६।।

परेतभर्तुर्महिषोऽमुना धनु-

र्विधातुमुत्खातविषाणमण्डलः।

हृतेऽपि भारे महतस्त्रपाभराद्,-

अवाह दुःखेन भृशानतं शिरः।।५७।।

स्पृशन् संशकः समये शुचावपि,

स्थितः कराग्रैरसमग्रापातिभिः।

अघर्मर्मोदकबिन्दुमौक्तकै-

रलञ्चकारास्य वधुरहस्करः।।५८।।

कलासमग्रेण गृहानमुञ्चता,

मनस्विनीरुत्कयितुं पटीयसा।

विलासिनस्तस्य वितन्वता रतिं,

न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना।।५९।।

विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिका-

विधित्सया नूनमनेन मानिना।

न जातु वैनायकमेकमुद्घृतं,

विषाणमद्यापि पुनः प्ररोहति।।६०।।

निशान्त-नारी-परिधान-धुनन-

स्फुटागसाप्यूरषु लोलचक्षुषः।

प्रियेण तस्यानपराधबाधिताः,

प्रकम्पनेनानुचकम्मिरे सुराः।।६१।।

तिरस्कृतस्तस्य जनाभिभाविना,

मुहुर्महिम्ना महसां महीयसाम्।

बभार बाष्पैर्द्विगुणीकृतं तनु-

स्तनूनपाद् धूमवितानमाधिजैः।।६२।।

परस्य मर्माविधमुज्झातां निजं,

द्विजिह्वतादोषमजिह्मगामिभिः।

तामिद्धमाराधयितुं सकर्णकैः,

कुलैर्न न भेजे फणिनां भुजङ्गता।।६३।।

तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः,

कटस्थल-प्रोषित-दानवारिभिः।

गृहीतदिक्कैरपुनर्निवर्तिभि-

श्चिराय यथार्थ्यमलम्भि दिग्गजै:।।६४।।

अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मण:,

सुरेन्द्र-वन्दी-श्वसितानिलैर्यथा।

सचन्दनाम्भ:कणकोमलैस्तथा,

वपुर्जलार्द्रापवनैर्न निर्ववौ।।६५।।

तपेन वर्षा: शारदा हिमागमो,

वसन्तलक्ष्या शिशिर: समेत्य च।

प्रसूनक्लृप्तिं दधत: सदर्तव:,

पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययु:।।६६।।

अमानवं जातमजं कुले मनो:,

प्रभाविनं भाविनमन्तमात्मन:।

मुमोच जानन्नपि जानकीं न य;,

सदाभिमानैकधना हि मानिन:।।६७।।

स्मरत्यदो दशरथिर्भवन् भवान्,

अमुं वनान्ताद्वनितापहारिणम्।

पयोधिमाबद्धचलज्जलाविलं,

विलंध्य लङ्कां निकषा हनिष्यति।।६८।।

अथोपपत्ति छलनापरोऽपराम्,

अवाप्य शैलूष इवैष भूमिकाम्।

तिरोहितात्मा शिशुपालसंज्ञया,

प्रतीयते सम्प्रति सोऽप्यस: परै:।।६९।।

स बाल आसीद्वपुसा चतुर्भुजो,

मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचन:।

युवा कराक्रान्तमहीभृदुच्चकै-

रसंशयं सम्प्रति तेजसा रवि:।।७०।।

स्वयं विधाता सुरदैत्यरक्षसाम्,

अनुग्रहावग्रहयोर्यदृच्छया।

दशाननादीनभिराद्धदेवता-

वितीर्णवीर्यातिशयान् हसत्यसौ।।७१।।

बलावलेपादधुनाऽपि पूर्ववत्,

प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा।

सतीव योषीत्प्रकृति: सुनिश्चला,

पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि।।७२।।

तदेनमुल्लंधितशासनं विधे-

र्विधोहि कीनाशनिकेतनातिथिम्।

शुभेतराचारविपक्त्रिमापदो,

निपातनीया हि सतामसाधव:।।७३।।

हृदयमरिवधोदयादुदूढ–

द्रढिम दधातु पुन: पुरन्दरस्य।

घनपुलकपुलोमजाकुचाग्र-

द्रुतपरिरम्भ-निपीडन-क्षमत्वम्।।७४।।

ओमित्युक्तवतोथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभ-

ओमित्युक्तवतोथ शार्ङ्गिन इति व्याहृत्य वाचं नभ-

स्तस्मितत्रुत्पतिते पुरः सुरमुनाविन्दोः श्रियं बिभ्रति।

शत्रूणमनिशं विनाशपिशुनः क्रुद्धस्य चैद्यं प्रति,

व्योम्नीव भ्रूकुटिच्छलेन वदने केतुश्चकारास्पदम्।।७५।।

8.1.5 नैषधचरितम्

अस्य रचयिता श्रीहर्षः। अस्मिन् महाकाव्ये २२ सर्गाः विद्यन्ते। अस्य महाकाव्यस्य उत्सः महाभारतस्य वनपर्वम्। मुख्य रसः शृङ्गारः अस्य महाकाव्यस्य उपरि मल्लिनाथस्य 'जीवातु' टीका अन्यतमा। अस्माकं आलोच्यः विषयः प्रथम सर्गः। अस्य महाकाव्यस्य नायकः राजा नलः, नायिका च दमयन्ती। प्रथमसर्गस्य विषयवस्तु — प्रथमे तावर् राज्ञः नलस्य गुणकीर्तनं क्रियते — 'पुण्यश्लोको नलो राजा'' नलस्यकाहिनी अमृतरूपी — 'रसैः कथा यस्य सुधावधीरिनी।' अत्र दमयन्त्याः पूर्वरागः, नलस्य तान्तरे पूर्वरागस्य उन्मेषः, नलस्य अश्वस्य वर्णना, विलासोद्यानस्य वर्णना, विलास-सरोवरस्य वर्णना, हंसस्य वर्णना, हंसस्य विलापः प्रभृतयः विषयाः प्रतिपादिताः।

प्रथमः सर्गः

निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथां,

तथाऽद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि।

नलः सितच्छत्रितकीर्तिमण्डलः,

स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः।।१।।

रसैः कथा यस्य सुधावधीरिणी,

नलः स भूजानिरभूद्गुणाद्भुतः।

सुवर्ण-दण्डेक-सितातपत्रित-

ज्वलत्प्रतापावलि-कीर्तिमण्डलः।।२।।

पवित्रमत्रातनुते जगद्युगे,

स्मृता रसक्षालनयेव यत्कथा।

कथं न सा मद्गिरमाविलामपि,

स्वसेविनीमेव पवित्रयिष्यति।।३।।

अधीति-बोधाचरण-प्रचारणै-

र्दशाश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः।

चतुर्दशत्वं कृतवान्कुतः स्वयं,

न वेद्मि विद्यासु चतुर्दशस्वयम्।।४।।

अमुष्य विद्या रसनाग्रनर्तकी,

त्रयीव नीताऽङ्गगुणेन विस्तरम्।

अगाहताऽष्टादशतां जिगीषया,

नव-द्वय-द्वीप-पृथग्जयश्रियाम्।।५।।

दृगीश-वृन्दांश-विभूतिरीशिता,

दिशां स कामप्रसभाऽवरोधिनीम्।

बभार शास्त्रणि दृशं द्वयाऽकृते,

निज-त्रिनेत्रावतरत्व-बोधिकाम्।।६।।

पदैचतुर्भिः सुकृते स्थिरीकृते,

कृतेऽमुना के न तपः प्रपेदिरे।

भुवं यदेकांघ्रिकनिष्ठया स्पृशन्,

दधावधर्मोऽपि कृशस्तपस्विताम्।।७।।

यदस्य यात्रासु बलोद्धतं रजः,

स्फुरत् प्रतापानलधूममञ्जिम।

तदेव गत्वा पतितं सुधाम्बुधौ,

दधाति पङ्कीभवदङ्कतां विधौ।।८।।

स्फुरद्धनुर्निःस्वनतद्धनाऽशुग-

प्रगल्भवृष्टिव्ययितस्य संगरे।

निजस्य तेजः-शिखिनः परः शाता,

वितेनुरङ्गारमिवायशः परे।।९।।

अनल्पगधारिपुराऽनलोज्ज्वलै-

र्निजप्रतापैर्वलयं ज्वलद्भुवः।

प्रदक्षिणीकृत्य जयाय सृष्टया,

रराज नीराजनया स राजघः।।१०।।

निवारितास्तेन महीतलेऽखिले,

निरोतिभावं गमितेऽतिवृष्टयः।

न तत्यजुर्नूनमनन्यसंश्रयाः,

प्रतीप-भूपाल-मृगीदृशां दृशः।।११।।

सितांशुवर्णैर्वयति स्म तद्गुणै-

र्महासिवेम्न- सहकृत्वरी बहुम्।

दिगङ्गनाऽङ्गाभरणं रणङ्गणे,

यशःपटं तद्भटचातुरी तुरी।।१२।।

प्रतीपभूपैरिव किं ततो भिया,

विरुद्धधर्मैरपि भेत्तृतोज्झिता।

अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स यद्,

विचारदृक् चारदृगप्यवर्तत।।१३।।

तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमौ,

वृथेति चित्ते कुरुते यदा-यदा।

तनोति भानोः परिवेशकैतवात्,

तदाविधिः कुण्डलनां विधोरपि।।१४।।

अयं दरिद्रो भवितेति वैधर्सी,

लिपिं ललाटेऽर्थिजनस्य जाग्रतीम्।

मृष न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः,

प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः।।१५।।

विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्कतो,

न सिन्धुरुत्सर्ग-जलव्ययैर्मरुः।

अमानि तत्तेन निजाऽयशोयुगं,

द्विफालबद्धाश्चिकुराः शिरः स्थितम्।।१६।।

अजस्त्रमभ्यासमुपेयुषा समं,

मुदैव देवः कविना बुधेन च।

दधौ पटीयान् समयं नयन्नयं,

दिनेश्वरश्रीरुदयं दिने-दिने।।१७।।

अधोविधानात् कमलप्रवालयोः,

शिरःसु दानादखिलक्षमाभुजाम्।

पूरेदमूर्ध्वं भवतीति वेधसा,

पदं किमस्याङ्कितमूर्ध्वरेखया।।१८।।

जगज्जयं तेन च कोशमक्षयं,

प्रणीतवान् शैशवशेषवानयम्।

सखा रतीशस्य ऋतुर्यथा वनं,

वपुस्तथाऽऽलिङ्गदज्ञास्य यौवनम्।।१९।।

अधारि पद्मेषु तद्मेषु तदंघृणा घृणा,

क्व तच्छयच्छायलवोऽपि पल्लवे।

तदास्यदास्येऽपि गतोऽधिकारितां,

न शारदः पार्विकशर्वरीश्वरः।।२०।।

किमस्य लोम्नां कपटेन कोटिभि-

र्विधिर्न लेखाभिरजीगणद्गुणान्।

न रोम कूपौघमिषाज्जगत्कृता,

कृताश्च किं दूषणशून्यबिन्दवः।।२१।।

अमुष्य दोर्भ्यामरिदुर्गलुण्ठने,

ध्रुवं गृहीताऽर्गल-दीर्घ-पीनता।

उरःश्रिया तत्र च गोपुरस्फुरत्,

कपाट-दुर्धर्ष-तिरः प्रसारिता।२२।।

स्वकेलिलेशस्मितरिनिर्जतेन्दुनः,

निजांशदृक्तर्जित-पद्म-संपदः।

अतद्द्वयीजित्वरसुन्दराऽन्तरे,

न तन्मुखस्य प्रतिमा चराऽचरे।।२३।।

सरोरुहं तस्य दृशैव तर्जितं,

जिता: स्मितेनैव विधोरपि श्रिय:।

कुत: परं भव्यमहो महीयसी,

तदाननस्योपमितौ दरिद्रता।।२४।।

स्वबालभारस्य तदुत्तमाऽङ्गजै:,

समं चमर्षेव तुलाभिलाषिण:।

अनागसे शंसति बालचापलं,

पुन:पुन: पुच्छविलोलनच्छलात्।।२५।।

महीभृतस्तस्य च मन्मथश्रिया,

निजस्य चित्तस्य च तं प्रतीच्छया।

द्विधा नृपे तत्र जगत्त्रयीभुवां,

नतभ्रुवां मन्मथविभ्रमोऽभवत्।।२६।।

निमीलनभ्रंशजुषा दृशा भृशं,

निपीय तं यस्त्रिदशीभिरर्जित:।

अमूस्तमभ्यासभरं विवृण्वते,

निमेषनि:स्वैरधुनाऽपि लोचनै:।।२७।।

अदस्तकार्ण फलाढ्यजीवितम्,

दृशोर्द्वयं नस्तदवीक्षि चाफलम्।

इति स्म चक्षु:श्रवसां प्रिया नले,

स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मन:।।२८।।

विलोकयन्तीभिरजस्त्रभावना-

बलादमुं नेत्रनिमीलनतेष्वपि।

अलम्भिमर्त्याभिरमुष्य दर्शने,

न विघ्नलेशोऽपि निमेषनिर्मितः।।२९।।

न का निशि स्वप्नगतं ददर्श तं,

जगाद गोत्रख्लिते च का न तम्।

तदात्मताध्यातधवा रते च का,

चकार वान स्वमनोभवोद्भवम्।।३०।।

श्रियास्य योग्याहिमिति स्वमीक्षितुं,

करे तमालोकस्य सुरूपया धृतः।

विहायभैमीमपदर्यया कया न,

दर्पणः श्वासमलीमसः कृत।।३१।।

यथोह्यमानः खलु भोगभोजिना,

प्रसह्य वैरोचनिजस्य पत्तनम्।

विदर्भजाया मदनस्तथा मनो,

नलावरुद्धं वयसैव वेशितः।।३२।।

नृपेनुरूपे निजरुपसम्पदां,

दिदेश तस्मिन्बहुशः श्रुतिं गते।

विशिष्य सा भीमनरेन्द्रनन्दना,

मनोभवाज्ञैकवशंवदं मनः।।३३।।

उपासनामेत्य पितुः स्म रज्यते,

दिने दिने साऽवसरेषु वन्दिनाम्।

पठत्सु तेषु प्रति भूपतीनलं,

विनिद्ररोमाजनि शृण्वती नलम्।।३४।।

कथाप्रसङ्गेषु मिथः सखीमुखात्,

तृणेऽपि तन्व्या नलनामनि श्रुते।

द्रुतं विधुयान्यभूयताऽनया

मुदा तदाकर्णनसज्जकर्णया।।३५।।

स्मरात्परासोरनिमेषलोचनाद्,

बिभेमि तद्भिन्नमुदाहरेति सा।

जनेन यूनः स्तुवता तदास्पदे,

निदर्शनं नैषधमभ्यषेचयत्।।३६।।

नलस्य पृष्टा निषधागता गुणान्,

मिषेण दूतद्विजबन्दिचारणाः।

निपीय तत्कीर्तिकथामथानया,

चिराय तस्थे विमनायमानया।।३७।।

प्रियं प्रियां च त्रिजगज्जयिश्रियौ,

लिखाधिलीलागृहभित्ति कावपि।

इति स्म सा कारुतरेण लेखितम्,

नलस्य च स्वस्य च सख्यमीक्षते।।३८।।

मनोरथेन स्वपतीकृतं नलं,

निशि क्व सा स्वपती स्म पश्यति।

अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात्।

करोति सुप्तिर्जनदर्शनाऽतिथिम्।।३९।।

निमीलितादक्षियुगाच्च निद्रया,

हृदोऽपि बाह्योन्द्रियमौनमुद्रितात्।

अदर्शि संगोप्य कदाप्यवीक्षितो,

रहस्यमस्याः स महन्महीपतिः।।४०।।

अहो! अहोभिर्महिमा हिमागमे-

प्यतिप्रपेदे प्रति तं स्मरार्दिताम्।

तपर्तुपूर्तावपि मेदसां भरा,

विभावरीभिर्विभराम्बभूविरे।।४१।।

स्वकान्तिकीर्तिव्रजमौक्तिकस्रजः,

श्रयन्तमन्तर्घटनागुणाश्रियम्।

कदाचिदस्या युवधैलोपिनं,

नलोऽपि लोकादशृणोद्गुणोत्करम्।।४२।।

तमेव लब्ध्वाऽवसरं ततः स्मरः,

शरीर-शोभा-जय-जातमत्सरः।

अमोघशक्त्या निजर्येव मूर्तया,

तया विनिर्जेतुमियेष नैषधम्।।४३।।

अकारि तेन श्रवणातिथिर्गुणः,

क्षमाभुजा भीमनृपात्मजाश्रयः।

तदुच्च-धैर्य-व्यय-संहितेषूणा,

स्मरेण च स्वात्मशरासनाश्रयः।।४४।।

अमुष्य धीरस्य जयाय साहसी,

तदा खलु ज्यां विशिखै:सनाथयन्।

निमज्जयामास यशांसि संशये,

स्मरत्रिलोकीविजयार्जितान्यपि।।४५।।

अनेन भैर्मी घटयिष्यतस्तथा,

विधेरवन्ध्येच्छतया व्यलासि तत्।

अभेदि तत्तादृगनङ्गमार्गणै-

र्यदस्य पौष्पैरपि धैर्यकञ्चुकम्।।४६।।

किमन्यदद्यापि यदस्त्रतापित:,

पितामहो वारिजमाश्रयत्यहो।

स्मर तनुच्छायतया तमात्मन:,

शशाक शङ्के स न लंघितुं नल:।।४७।।

ऊरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं

नवोपहारेण वय: कृतेन किम्।

त्रपासरिद्दुर्गमपि प्रतीर्य सा,

नलस्य तन्वी हृदयं विवेश यत्।।४८।।

अपह्नवानस्य जनाय यत्रिजाम्,

अधीरतामस्य कृतं मनोभुवा।

अबोधि तज्जागरदु:खसाक्षिणी,

निश च शौया च शशाङ्ककोमला।।४९।।

स्मरोपतप्तोपि भृशं न स,

प्रभुर्विदर्भराजं तनयामयाचत्।

त्यजन्त्यसुन्शर्म च मानिनो वरं,

त्यजन्ति न त्केकमयाचितव्रतम्।।५०।।

मृषाविषादाभिनयादयं क्वचिद्

जुगोप निःश्वासततिं वियोगजाम्।

विलेपनस्याधिकचन्द्रभागता,

विभावनाच्चापललाप पाण्डुताम्।।५१।।

शशाक निह्नेतुमनेन ततप्रियाम्,

अयं बभाषे यदलीकवीक्षिताम्।

समाज एवाऽलपितासु वैणिकै-

र्मुमूर्च्छ यत्पञ्चममूर्च्छनासु च।।५२।।

अवाप सापत्रपतां स भूपति-

र्जितेन्द्रियाणां धुरि कीर्तितस्थितिः।

असंवरे शम्बरवैरिविक्रमे,

क्रमेण तत्र स्फुटतामुपेयुषि।।५३।।

अलं नलं रोद्धममी किलाभवन्,

गुणा विवेकप्रभवा न चापलम्।

स्मरः स रत्यामनिरुद्धमेव,

यत्सृजत्ययं सर्गनिसर्ग ईदृशः।।५४।।

अनङ्गचिह्नं स विना शशाक नो,

यदासितुं संसदि यत्नवानपि।

क्षणं तदाऽरामविहारकैतवान्,

निषेवितुं देशमियेष निर्जनम्।।५५।।

अथ श्रिया भर्त्सितमत्सयकेतन:,

समं वयस्यै: स्वरहस्यवेदिभि:।

पुरोपकण्ठोपवनं किलेक्षिता-

ऽदिदेश यानाय निदेशकारिण:।।५६।।

अमी ततस्तस्य विभूषितं सितं,

जवेपि मानेपि च पौरुषाधिकम्।

उपाहरन्नश्वमजस्र-चञ्चलै:,

खुराञ्चलै: क्षोदितमन्दुरोदरम्।।५७।।

अथान्तरेणावटुगामिनाध्वना,

निशीथिनीनाथमह: सहोदरै:।

निगालगाद् देवमणेरिवोत्थितै-

र्विराजितं केशरकेशरश्मिभि:।।५८।।

अजस्त्रभूमीतटकुट्टनोद्गतै-

रूपास्यमानं चरणेषु रेणुभि:।

रयप्रकर्षाऽध्ययनार्थमागतै-

र्जनस्य चेतोभिरिवाऽणिमाङ्कितै:।।५९।।

चलाचलप्रोथतया महीभृते,

स्ववेगदर्पानिव वक्तुमुत्सुकम्।

अलं गिरा वेद किलायमाशयं,

स्वयं हयस्येति च मौनमास्थितम्।।६०।।

महारथऽध्वनि चक्रवर्तिन:,

पराऽनपेक्षोह्वहनाद् यश:सितम्।

रदावदातांशुमिषादनीदृशां,

हसन्तमन्तर्बलमर्वतां रवे:।।६१।।

सितत्विषश्चञ्चलतामुपेयुषो,

मिषेण पुच्छस्य च केसरस्य च।

स्फुटां चलच्चामरयुग्मचिह्नकै–

रनिह्नवानं निजवाजिराजताम्।।६२।।

अपि द्विजिह्वाऽभ्यवहारपौरुषे,

मुखानुषत्कायत-वल्गु-वल्गया।

उपेयिवांसं प्रतिमल्लतां रय-

स्मये जितस्य प्रसभं गरुत्मत:।।६३।।

स सिन्धुजं शीतमह: सहोदरम्,

हरन्तच्चै:श्रवस: श्रियं हयम्।

जिताऽखिलक्ष्माभृदनल्पलोचन-

स्तमारुरोह क्षितिपाकशासन:।।६४।।

निजा मयूखा इव तीक्ष्णदीधितिं,

स्फुटारविन्दाङ्कितपाणिपङ्कजम्।

तमश्वारा जवनाऽश्वयायिनं,

प्रकाशरुपा मनुजेशमन्वयु:।।६५।।

चलन्नलंकृत्य महारयं हयं,

स वाहवाहोचितवेषपेशल।

प्रमोदनिष्पन्दतराऽक्षिपक्ष्मभि-

र्व्यलोकि लौकेर्नगरालयैर्नल:।।६६।।

क्षणादथैष क्षणदापतिप्रभ:,

प्रभञ्जनाऽध्येयजवेन वाजिना।

सहैव ताभिर्जनदृष्टिभि-

र्बहि: पुरोभूत्पुरुहूतपौरुष:।।६७।।

तत: प्रतीच्छ प्रहरेति भाषिणी,

परस्परोल्लासित-शल्य-पल्लवे।

मृषामृधं सादिवले कुतूहलान्

नलस्य नासीरगते वितेनतु:।।६८।।

प्रयातुमस्माकियं कियत्पदं,

धरा तदाम्भोधिरपि स्थलायाम्।

इतीव वाहैर्निजवेगदर्पितै:,

पर्योधिरोधक्षममुत्थितं रज:।।६९।।

हरेर्यदक्रामि पदैककेन खं,

पदैश्चतुर्भि: क्रमणेऽपि तस्य न।

त्रपा हरीणामिति नम्रिताऽऽननै-

र्न्यवर्ति तैरर्धनभ: कृतक्रमै:।।७०।।

चमूचरास्तस्य नृपस्य सादिनो,

जिनोत्किषु श्राद्धतयेव सैन्धवा:।

विहारदेशं तमवाप्य मण्डलीम्

अकारयन् भूरितुरङ्गमानवपि।।७१।।

द्विषद्भिरेवास्य विलंघिता दिशो,

यशोभिरेवाष्धिरकारि गोष्पदम्।

इतीव धारामवधीर्य मण्डली-

क्रियाश्रियाऽमण्डि तुंरगमै: स्थली।।७२।।

अचीकरच्चारु हयेन या भ्रमी-

र्निजातपत्रस्य तलस्थले नल:।

मरुत्किद्यापि न तासु शिक्षते,

वितत्य वात्यामयचक्रचङ्क्रमान्।।७३।।

विवेश गत्वा स विलासकाननं,

तत: क्षणात्क्षोणिपतिर्धृतीच्छया।

प्रवलारागच्छुरितं सुषुप्सया,

हरिर्धनच्छायमिवाऽम्भसां निधिम्।।७४।।

वनान्तपर्यमुपेत्य सस्पृहं,

क्रमेण तस्मिन् नवतीर्णदृक्यथे।

न्यवर्ति दृष्टिप्रकरै: पुरौकसाम्,

अनुव्रजद् बन्धुसमाजबन्धुभि:।।७५।।

तत: प्रसूने च फले च मञ्जुले,

स सम्मुखस्थांगुलिना जनाधिप:।

निवेद्यमानं वनपालणिना,

व्यलोकयत् काननरामणीयकम्।।७६।।

फलानि पुष्पाणि च पल्लवे करे,

वयोऽतिपातोद्गत-वात-वेपिते।

स्थितैः समाधाय महर्षिवार्द्धकाद्,

वने तदातिभ्यमशिक्षि शाखिभिः।।७७।।

विनिद्रपत्राऽऽलिगताऽलिकैतवान्,

मृगाङ्कचूडामणि-वर्जनाऽर्जितम्।

दधानमाशासु चरिष्णु दुर्यशः,

स कौतुकी तत्र ददर्श केतकम्।।७८।।

वियोगभाजां हृदि कण्टकैः कटु-

र्निधीयसे कर्णिशरः स्मरेण यत्।

ततो दुराकर्षतया तदन्तकृद्,

विगियसे नम्नथदेहदाहिना।।७९।।

त्वदग्रसूचीसचिवः स कानिनो-

र्मनोभवः सीव्यती दुर्यशः पटौ।

स्फुटं च पत्रैः करपत्रमूर्तिभि-

र्वियोगिहृद्दारुणि दारुणायते।।८०।।

धनुर्मधुस्विन्नकरोऽपि भीमजा-

परं परागैस्तव धूलिहस्तयन्।

प्रसूनधन्वा शरसात्करोति माम्,

इति क्रुद्धाऽक्रुश्यत तेन केतकम्।।८१।।

विदर्भसुभ्रूस्तनतुङ्गताऽऽप्तये,

घटानिवापश्यदलं तपस्यतः।

फलानि धूमस्य दयानधोमुखान्,

स दाडिमे दोहदधूपिनि द्रुमे।।८२।।

वियोगिनीमैक्षत दाडिमीमसौ,

प्रियस्मृतेः स्पष्टमुदितकण्डकाम्।

फलस्तनस्थानविदीर्णरागिहृद्,

विशच्छुकास्यस्मरकिंशुकाऽऽगाम्।।८३।।

स्मरार्द्धन्द्रेषुनिभे क्रशीयसां,

स्फुटं पलाशेऽधआवजुषां पलाशानत्।

स वृन्तमालोकत खण्डमन्वितं,

वियोगिहृत्खण्डिनिकालखण्डजम्।।८४।।

नवा लता गन्धवहेन चुम्बिता,

करम्बिगागी कमरन्दशीकरैः।

दृशा नृपेण स्मितशोभिकुड्मला,

दरादराभ्यां दरकम्पिनी पपे।।८५।।

विचिन्वतीः पान्थ-पतङ्ग-हिंसनै-

रपुण्यकर्माण्यलिकञ्जलच्छलात्।

व्यलोकयच्चम्मककोरकावलीः,

स शम्बराऽरेर्बलिदीपिका इव।।८६।।

अमन्यतासौ कुसुमेषु गर्भजं,

परागमन्धङ्करणं वियोगिनाम्।

स्मरेण मुक्तेषु पुरा पुराऽरये,

तरङ्गभस्मेव शरेषु संगतम्।।८७।।

पिकाद्वने शृण्वति भङ्गहुंकृतै-

र्दशामुदञ्चत्करुणं वियोगिनाम्।

अनास्थया सूनकरप्रसारिर्णी,

ददर्श दूनः स्थलपद्मिनी जलः।।८८।।

रसालसालः समदृश्यताऽमुना,

स्पुरद् द्विरेआारवरोषहुंकृतिः।

समीरलोलैर्मुकुलैर्वयोगिने,

जनाय दित्सन्निव तर्जनाभियम्।।८९।।

दिने दिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकं,

पुनः पुनर्मूर्च्छ चमृत्युमृच्छ च।

इतीव पान्थं शपतः पिकक्रिजान्,

सखेदमैक्षिष्ट स लोहितेक्षणान्।।९०।।

अलिस्त्रजा कुड्मलमुच्चशेखरं,

निपीय चाम्पेयमधीरया दृशा।

स धूमकेतुं विपदे वियोगिनाम्,

उदीतमाताङ्कितवानशङ्कत।।९१।।

गलत्परागं भ्रमिभङ्गिभिः पतत्,

प्रसक्तभृङ्गावलि नागकेशरम्।

स मारनाराचनिघर्षणस्खलत्-

ज्वलत्कणं शाणमिव व्यलोकयत्।।९२।।

तदङ्गदिश्य सुगन्धिपातुकाः,

शिलीमुखालीः कुसुमादगुणस्पृशः।

स्वचापदुर्निर्गतमार्गणभ्रामात्,

स्मरः स्वनन्तीरवलोक्य लज्जितः।।९३।।

मरुल्ललत्पल्लवकण्टकैः क्षतं,

समुच्चरच्चन्दन-सार-सौरभम्।

स वारनारीकुचसंचितोपमं,

ददर्श मालूरफलं पचेलिमम्।।९४।।

युवद्वयी-चित्त-निमज्जनोचित-

प्रसून-शून्येतर-गर्भ-गह्वरम्।

स्मरेषूधीकृत्य धिया धियान्धया,

स पाटलायाः स्तबकं प्रकम्पितः।।९५।।

मुनिद्रुमः कोरकितः शितिद्युति-

र्वनेऽवनाऽमन्यत सिंहिकासुतः।

तमिस्त्रपक्ष-त्रुटिकूट-भक्षितं,

कलाकलापं किल वैधवं वमन्।।९६।।

पुरो हठाक्षिप्ततुषारपाण्डर-

च्छदाऽऽवृतेर्वरुधि नद्धविभ्रमाः।

मिलन्निमीलं विदधुर्विलोकिता,

नभस्वतस्तं कुसुमेषु केलयः।।९७।।

गता यदुत्संगतले विशालतां,

द्रुमाः शिरोभिः फलगौरवेण ताम्।

कथं न धात्रीमतिमात्रानमितैः।

सह वन्दमानानभिनन्दति स्म तान्।।९८।।

नृपाय तस्मै हिमितं वनाऽनलैः,

सुधीकृतं पुष्परसैरहर्महः।

विनिर्मितं केतकरेणुभिः सितं,

वियोगिनेऽधत्त न कौमुदीमुदः।।९९।।

वियोगभाजोऽपि नृपस्य पश्यता,

तदेव साक्षादमृतांशुमाननम्।

पिकेन रोषाऽरुणचक्षुषा मुहुः,

कुहुरुताऽऽहुयत चन्द्रवैरिणी।।१००।।

अशोकमर्थान्वितनामाताऽऽशया–

गताञ्शराण्यं गृहशोचिनोऽध्वगान्।

अमन्यताऽवन्तमिवैष पल्लवैः,

प्रतीष्टकामज्वलदस्त्रजालकम्।।१०१।

विलासवापीतटवीचिवादनात्,

पिकाऽलिगीतेः शिखिलास्यलाघवात्।

वनेऽपि स्त्रौर्यत्रिकमारराध तं,

क्वभोगमाप्नोति न भाग्यभाग्जनः।।१०२।।

तदर्थमध्याप्य जनेन र्तिने,

शुका विमुक्ताः पटवस्तमस्तुवन्।

स्वरामृतेनोपजगुश्च शारिका-

स्तथैव तत्पौरुषायनीकृताः।।१०३।।

इतीष्टगन्धाढ्यमटन्नसौ वनं,

पिकोर्भसुभ्रूविरहेण नाऽऽन्तरम्।।१०४।।

करेण मीनं निजकेतनं दधद्,

द्रुमाऽऽलवालाम्बुनिवेशशङ्कया।

व्यतर्कि सर्वर्तुधने वने मधुं,

स मित्रमत्राऽनुसरन्निव स्मरः।।१०५।।

लताऽबलालास्यकलागुरुस्तरु-

प्रसून-गन्धोत्कर-पश्यतोहरः।

असेवताऽमुं मधुगन्धवारिणि,

प्रणीतलीलाप्लवनो वनानिलः।।१०६।।

अथ स्वमादाय भयेन मन्थना-

च्चिरत्नरत्नाऽधिकमुच्चितं चिरात्।

निलीय तस्मिन्निवसन्नपांनिधि-

र्वने तडागो ददृशेऽवनीभुजा।।१०७।।

पयोनिलीनाभ्रमुकामुकावली-

रदाननन्तोरपुच्छसच्छवीन्।

जलार्धरुद्धस्य तटान्तभूमिदो,

मृणालजालस्य निभाद्बभार य:।।१०८।।

तटान्त-विश्रान्त-तुरंगमच्छटा-

स्फुटाऽनुविम्बोदयचुम्बनेन य:।

बभौ चलद्वीचिकशाऽन्त शातनै:,

सहस्त्रमुच्चै:श्रवसामिव श्रयन्।।१०९।।

सिताम्बुजानां निवहस्य यश्छलाद्,

बभावलिश्यामलितोदरश्रियाम्।

तम: समच्छायकलङ्कसंकुलं,

कुलं सुधांशोर्बहुलं वहन् बहु।।११०।।

रथाङ्गभाजा कमलानुषङ्गिणा,

शिलीमुखस्तोमसखेन शार्ङ्गिण।

सरोजिनीस्तम्बकदम्बकैतवान्,

मृणालशैषाहिभूवाऽन्वयायि य:।।१११।।

तरङ्गिणीङआकजुष: स्ववल्लभा-

स्तरङ्गरेखा बिभराम्बभूव य:।

दरोद्गते: कोकनदौघकोरकै-

र्धृतप्रवालांकुरसञ्चयश्च य:।।११२।।

महीयश: पंकजमण्डलस्य य:,

छलेन गौरस्य च मेचकस्य च।

नलेन मेने सलिले निलीनयो-

स्त्विषं विमुञ्चन्विधुकालकुटयो:।।११३।।

चलीकृता यत्र तरङ्गरिङ्गणै-

रबाल-शैवाल-लतापरम्परा:।

ध्रुवं दधुर्वाडवहव्यवाडव-

स्थितिप्ररोहत्तमभूमधूमताम्।।११४।।

प्रकाममादित्यमवाप्य कण्टकै:,

करम्बिताऽऽमोदभरं विवृण्वती।

धृतस्फुटश्रीगृहविग्रहा दिवा,

सरोजिनी यत्प्रभवाऽप्सरायिता।।११५।।

यदम्बुपूरप्रतिविम्बताऽऽयति-

र्मरुत्तरङ्गैस्तरलस्तटद्रुम:।

निमज्ज्य मैनाकमहीभृत: सत-

स्तताम पक्षान्धुवत: सपक्षताम्।।११६।।

पयोधिलक्ष्मीमुषि केलिपल्वले,

रिरंसुहंसी-कलनाद-सादरम्।

स तत्र चित्रं विचरन्तमन्तिके,

हिरण्मयं हंसमबोधि नैषध:।।११७।।

प्रियासु बालासु रतिक्षमासु च,

द्विपत्रितं पल्लवितं च बिभ्रतम्।

स्मरार्जितं रागमहीरुहांकुरं,

मिषेण चञ्च्वोश्चरणद्वयस्य।।११८।।

महीमहेन्द्रस्तमवेक्ष्य स क्षणं,

शकुन्तमेकान्तमनोविनोदिनम्।

प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं,

कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत।।११९।।

अवश्य-भव्येष्वनवग्रहग्रहा,

यया दिशा धावति वेधसः स्पृहा।

तृणेन वात्येव तयाऽनुगम्यते,

जनस्य चित्तेन भृशाऽवशात्मना।।१२०।।

अज्ञावलम्ब्य क्षणमेकपादिकां,

तदा निदद्रावुपपल्वलं खगः।

स निर्यगावर्जितकन्धरः शिरः,

पिधाय पक्षेण रतिक्लमाऽलसः।।१२१।।

सनालमात्माऽऽनिर्जितप्रभं,

ह्रिया नतं काञ्चनमम्बुजज्म किम्।

अबुद्ध तं विद्रुमदण्डमण्डितं,

स पीतमम्भःप्रभुचामर च किम्।।१२२।।

कृतावरोहस्य हयादुपानहौ,

ततः पदे रेजतुरस्य बिभ्रती।

तयोः प्रवालैर्वनयोस्तथाऽम्बुजै-

र्नियोद्धकामे किमु बद्धवर्णमी।।१२३।।

विधाय मूर्तिं कपटेन वामनीं,

स्वयं बलिध्वंसिविडम्बिनीमयम्।

उपेतपार्श्वश्चरणेन मौनिना,

नृपः पतङ्गं समधत्त पाणिना।।१२४।।

तदात्तमात्मानमवेत्य संभ्रामात्,

पुनःपुनः प्रायसदुत्प्लवाय सः।

गतो विरुत्योड्डयने निराशतां,

करौ निरोद्धुर्दशति स्म केवलम्।।१२५।।

ससम्भ्रोत्पातिपतत्कुलाऽऽकुलं,

सरः प्रपद्योत्कतयाऽनुकम्पिताम्।

तमूर्मिलोलैः पतगग्रहान्नृपं,

न्यवारयद्वारिरुहैः करैरिव।।१२६।।

पतत्रिणा तद्रुचिरेण वञ्चितं,

श्रियः प्रयान्त्याः प्रविहाय पल्वलम्।

चलत् पदाम्भोरुहनूपुरोपमा,

चुकूज कूले कलहंसमण्डली।।१२७।।

न वासयोग्या वसुधेयमीदृश-

स्त्वमङ्ग यस्याः पतिरुज्झितस्थितिः।

इति प्रहाय क्षितिमाश्रिता नभः,

खगास्तमाचुक्रुशुरारवैः खलुः।।१२८।।

न जातरूच्छद-जातरूपता,

द्विजस्य दृष्टे यमिति स्तुवन्मुहुः।

अवादि तेनाथ स मानसौकसा,

जनाधिनाथः करपञ्जरस्पृशा।।१२९।।

धिगस्तु तृष्णातरलं भवन्मनः,

समीक्ष्य पक्षान्मम हेमजन्मनः।

तवार्णवस्येव तुषारशीकरै-

र्भवेदमीभिः कमलोदयः कियान्।।१३०।।

न केवलं प्राणिवधो वधो मम,

त्वदीक्षणाद्विश्वसिताऽन्तरात्मनः।

विगर्हितं धर्मनैर्निबर्हणं,

विशिष्य विश्वासजुषां द्विषामपि।।१३१।।

पदे पदे सन्ति भटा रणोद्भटा,

न तेषु हिंसारस एष पूर्यते।

धिगीदृशं ते नृपतेः कुविक्रमं,

कृपाश्रये यः कृपणे पतत्रिणि।।१३२।।

इतीदृशैस्तं विरचय्य वाङ्मयैः,

सचित्रवैलक्ष्यकृपं नृपं खगः।

दयासमुद्रे स तदाशयेऽतिथी-

चकार कारुण्यरसापगा गिरः।।१३४।।

मदेकपुत्रा जननी जरातुरा,

नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी।

गतेस्तयोरेष जनस्तमर्दयन्,

अह्यो विधे त्वां करुणा रूणद्धि नो।।१३५।।

मुहूर्तमात्रं भवनिन्दया दया–

सखा: सखाय: स्त्रवदश्रवो मम।

निवृत्तिमेष्यन्ति परं दुरुत्तर-

स्त्वयैव मात: सुतशोकसागर:।।१३६।।

मदर्थसन्देश-मृणाल-मन्थर:,

प्रिय: कियद्दूर इति त्वयोदिते।

विलोकयन्त्या रुदताऽथ पक्षिण:,

प्रिये स कीदृग्भविता तव क्षण:।।१३७।।

कथं विधातर्मयि पाणीपङ्कजात्,

तव प्राशैत्यमृदुत्वशिल्पिन:।

विलोक्ष्यसे वल्लभयेति निर्गता,

लिपिर्ललाटन्तपनिष्ठुराक्षरा।।१३८।।

अपि स्वयूथ्यैरशनिक्षतोपमं,

ममाद्यवृत्तान्तमिमं बतोदिता।

मुखानि लोलाक्षि दिशामसंशयं,

दशाऽपि शून्यानि विलोकयिष्यसि।।१३९।।

ममैव शोकेन विदीर्णवक्षसा,

त्वयापि चित्राङ्गि विपद्यते यदि।

तदस्मि दैवेन हतोऽपि हा हत:,

स्फुटं यतस्ते शिशव: पराऽसव:।।१४०।।

तवापि हा हा विरहात्क्षुधाकुला:,

कुलायकूलेषु विलुठ्य तेषु ते।

चिरेण लब्धा बहुभिर्मनोरथै-

र्गता: क्षणेनास्फुटितेक्षणा मम।।१४१।।

सुता: कमाहूय चिराय चुकृतै-

र्विधाय कम्प्राणि मुखानि कं प्रति.

कथासु शिष्यध्वमिति प्रमील्य स:,

स्रुतस्य सेकाद्बुबुधे नृपाश्रुण:।।१४२।।

इत्थममुं विलपन्तममुञ्चद्,

दीनदयालुतयाऽवनिपाल:।

रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्थं,

गच्छ यथेच्छमथेत्यभिधाय।।१४३।।

आनन्दजाऽश्रुभिरनुस्त्रियमाण मार्गान्;

प्राक्शोकनिर्गमितनेत्रपय: प्रवाहान्।

चक्रे स चक्रनिभचङ्क्रमणच्छलेन;

नीराजनां जनयतां निजबान्धवानाम्।।१४४।।

श्रीहर्ष कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीर: सुतं;

श्रीहीर: सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।

तच्चिन्तामणिमंत्रचिंतनफले शृंगारभङ्ग्या महा-

काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽयमादिर्गत:।।१४५।।

इति श्री अश्वघोषकृते पूर्वबुद्धचिरतमहाकव्ये भवगत्प्रसूतिर्नाम प्रथम: सर्ग:।

8.2 नाट्यग्रन्थाः

पाठ्यक्रमेषु प्रतिष्ठितानां प्रसङ्गप्राप्तानां नाट्यग्रन्थाणां परिचयमत्र संक्षेपेण प्रस्तूयते –

1. स्वप्नवासवदत्तम्

'स्वप्नवासवदत्तम' इति नाटकस्य सामान्यपरिचयम्

नाट्यग्रन्थः	स्वप्नवासवदत्तम्
रचनाकारः	भासः
नामकरणम्	स्वप्नमाध्यमेन वासवदत्तायाः सान्निध्यलाभात् 'स्वप्नवासवदत्तम्' इति नामकरणम्।
श्रेणिः	नाटकम्।
अङ्कसंख्या	षट्
उपजीव्यम्	बृहत्कथा (उदयनकथा)
नायक-नायिका च	उदयन – वासवदत्ता (पद्मावती) च।
विदूषकः	वसन्तकः
वासवदत्तायाः छन्दनाम	अवन्तिका
उदयनस्य वीणायाः नाम	घोषवती
विशेषवैशिष्ट्यम्	भासस्य शेष्ठः नाटकम्। तथाहि उच्यते ''स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः।''

संस्कृतनाट्यसाहित्येषु महाकविभासस्य महती प्रसिद्धिः अस्ति। किम्बहुना स्वयं महाकविः कालिदासोऽपि भासस्य वैशिष्ट्यं मुक्तकण्ठेन स्वीकरोति। मालविकाग्निमित्रस्य प्रस्तावनायां सूत्रधारेण स्पष्टमुक्तम् – 'प्रथितयशसां भास-सौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य कथं वर्तमानस्य कवेः कालिदासस्य कृतौ बहुमानः।' अनेन ज्ञायते यत् कालिदासस्य समये भासस्य महती प्रसिद्धिरासीदिति। अस्य कृतयः सर्व-साधारणजनेषु विख्याताः आसन्। अत एव कालिदासस्य कमनीयनाटकमपि जनाः समादरेण नावलोकयन्ति स्म। कालिदासस्य परवर्तिनः कवयोऽपि भासं भृशं प्रशंसयामासुः। श्रीबाणभट्टेन हर्षचरितस्यादौ भासस्यातिप्रशंसा कृता।

सूत्रधारकृतारम्भैः नाटकैर्बहुभूमिकैः।
सपातकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव।।

महाकवि: राजशेखरस्तु एवं लिखति यत् यदा नाटकाणाम् अग्निपरीक्षा जाता, तदा भास्य नाटकचक्रं प्रज्वलितेषु वह्निषु प्रक्षिप्तं, परन्तु स्वप्नवासवदत्तस्य दाहक: पावकोऽपि नाभूत्।

भासनाटकचक्रेऽपि क्षेकै: क्षिप्ते परीक्षितुम्।
स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावक:।।

स्वप्नवासवदत्ते कवि: भास: पात्राणां चरित्रचित्रणे नाट्यकलाया: अद्भुतं चित्रं चित्रयति। विशुद्धस्य विशदप्रेम्ण: यादृशं वर्णनं भासेन कृतं, तादृशं संस्कृतसाहित्ये सुदुर्लभम्। नाटकेऽस्मिन् नाटकीयघटनानाम् ईदृशं मनोहरस्वरूपं प्राप्यते, यत् अस्वाभाविकताया: दर्शनमेव कुत्रापि न भवति। स्वप्नवासवदत्तं संस्कृतसाहित्यस्य जाज्वल्यमानं महार्हं रत्नं विद्यते इति नात्र संशय:। नाटकमिदं साहित्यिकदृष्ट्याऽस्ति महत्त्वास्पदं, तथैव व्यावहारिकदृष्ट्यापि परमोच्चस्थानं लभते।

यौगन्धरायणो हि आदर्शमन्त्री, य: सदैव राज्ञ: राज्यस्य च सुरक्षां चिन्तयति। स्वकर्तव्यपालनार्थं राज्ञ: प्रियं कर्तुं यौगन्धरायण: वासवदत्ताया: वह्नौ ज्वलनस्य मिथ्यावृत्तं प्रसारयति। शत्रून् पराजयितुं राज्ञ: दर्शकस्य सहायता उत्यावश्यकीति ज्ञात्वा तेन महता कौशलेन पद्मावत्या सह वत्सराजस्य विवाह: विहित:। विजयानन्तरं स: पुन: राज्ञ: समीपे वासवदत्ताम् उपस्थापयति। एभि: क्रिया-कलापै: भासस्य कल्पनाशक्तौ कस्य हृदयं चमत्कृतं न भवति।

नाटकेऽस्मिन् भासस्य भाषा विचित्राऽस्ति। लघ्वपि वाक्यं विचित्रं भावार्थं द्योतयति। भासस्य कविता-कामिनी पदविन्यासेषु यादृशं प्रकृष्टं स्थानं भजते तादृशमेव भाव-प्रकटनेऽपि।

इत्थं भास: मानव-हृदय-विकार-मर्मज्ञ:, प्रकृतिवर्णन-शिल्पी, रसालङ्कारयो: कलापक्षस्य च प्रिय: कविरिति प्रतिभाति। किम्बहुना स्वप्नवासवदत्ते भासस्य शैली नितरां प्रशंसनीया इति निश्चप्रचम्।

8.2.2 अभिज्ञानशकुन्तलम्

'अभिज्ञानशकुन्तलम्' इति नाटकस्य सामान्यपरिचयम्।

नाट्यग्रन्थः	अभिज्ञानशकुन्तलम्
रचनाकारः	कालिदासः
नामकरणम्	अभिज्ञानेन शकुन्तला स्मृतिपथे जागरितत्वात् ईदृशं नामकरणम्
श्रेणिः	नाटकम्
अङ्कसंख्या	सप्त
उपजीव्यम्	महाभारतस्य आदिपर्वम् पद्मपुराणञ्च
नायक-नायिका च	राजा दुष्यन्तः आश्रमवाला शकुन्तला च।
विदूषकः	माधव्यः
रसः	शृङ्गारः
दुष्यन्तस्य पत्नी	हंसपदिका वसुमती च।
दुष्यन्तस्य पुत्रः	सर्वदमनः
विशेषवैशिष्ट्यम्	अस्मिन् नाटके लौकिकप्रेम स्वर्गीयप्रेमनि परिणतोऽभवत्। कालिदासस्य सर्वश्रेष्ठः नाट्यकृतिः इदं नाटकम्
टीकाकारः	राघवभट्टः (अर्थद्योतनिका), चन्द्रशेखरः (सन्दर्भः) शङ्करः (रस-चन्द्रिका), विद्यासागरः (सुखवोधिनी)।

नाट्ये किमपि प्रसिद्धम्, एतिहासिकं, काल्पनिकं वा कथानकं भवति। अभिज्ञानशाकुन्तलम् अस्त्येकं समस्या-प्रधानं घटनाप्रधानं वा नाटकम्। अत्र अभिज्ञानमिति नामकरणं कृतं महाकविना कालिदासेन। नाटकेऽस्मिन् नायिका शकुन्तला नायकेन राज्ञा दुष्यन्तेन गान्धर्वविवाह-विधिना परिणीता। स्वनगरं प्रति परावर्तमानेन तेन **एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं नामाक्षरं गणया, गच्छसि यावदन्तम्** इत्युक्त्वा स्वनामाङ्किम् अंगुलीयकं स्वयमेव शकुन्तलायाः हस्ते परिधापितम्। इत्यभिज्ञानविषयिणी घटना महाभारतस्य आदिपर्वात् गृहीता।

अभिज्ञायतेऽनेन इति अभिज्ञानम् चिह्नमिति, अभि + ज्ञा + ल्युट्। शकुन्तैः लालिता शकुन्तला। शकुन्तलामधिकृत्य कृतं नाटकं शकुन्तलम् 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इति सूत्रेण अण प्रत्ययः। अभिज्ञानप्रधानं शाकुन्तलम् अभिज्ञानशकुन्तलम् इति व्युत्पत्तिं दर्शं दर्शं सिद्धमेव अभिज्ञानशाकुन्तलस्य समस्याप्रधानत्वं नायिकाप्रधानत्वं च।

अतः समस्याम् नायिकाम् च आदाय कृतम् अस्य 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' इति नामकरणं सर्वथा सफलम् उचितं चास्ति। अथवा अभिज्ञानेन सहितं शाकुन्तलम् इति अभिज्ञानशाकुन्तलम्।

कालिदासस्य सर्वम् अभिज्ञानशाकुन्तलम्। अभिज्ञान-शाकुन्तले चतुर्थेऽकवि: कण्वरूपेण उपस्थितोऽस्ति। अत एव चतुर्थम् अङ्क शाकुन्तलस्य हृदयं मत्त्वा आलौचकै: स्वीकृतमस्ति—

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र शकुन्तला।
तत्रापि चतुर्थोऽङ्क: .....।।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य चतुर्थेऽङ्के लौकिकालौकि-प्रकृतिमानवयो: विलक्षणं समन्वयोऽस्ति। 'वनौकसोऽपि वयं लौकिकज्ञा एव' इति कण्यस्य उद्घोषणा चतुर्थाङ्कस्य वैशिष्टयं द्विगुणयति। अरण्यवासिन्या:शकुन्तलाया: पतिगृह-हस्तिनापुरगनम् अरण्य-राजप्रसादयो: किमपि विलक्षणं सम्बन्धं प्रतिपादयति। दुर्वासस: शाप:, आकाशवाणी, शकुन्तलाया: पतिगृहगमनम्, वनस्पतिभ्य: शकुन्तलायै आभूषणप्रदानम, कोकिलरवेण शकुन्तलाया: पतिगृहगमनाय वनस्पतीनां स्वीकृति:, मृग-शावकेन शकुन्तलामार्गवरोध:, शकुन्तलाया: प्रस्थानम् चेति चतुर्थोऽङ्कस्य महत्त्वपूर्णा: घटना: सन्ति।

अभिज्ञानशकुन्तलस्य चमत्कारो दुर्वासस: शापघटनायाम् आश्रितोऽस्ति। अत एव अङ्कोऽयं विशिष्टं स्थानं बिभर्ति। 'सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्' इत्यनेन शकुन्तलाया: पतिगृहगमनाय अनुज्ञा प्रार्थिता।

'क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डुतरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतम्' इत्यनेन शकुन्तलायै वनस्पतिभि आभूषणप्रदानमपि विशिष्टा घटना अस्ति। 'अस्मान् साधु विचिन्त्य .....। ' इति महर्षिणा कण्वेन दुष्यन्ताय तथा 'शुश्रूषस्व गुरून् .....।' इत्यनेन शकुन्तलायै शाश्वतिक: उपदेश: समाजे सर्वेषां कृते महदुपयोगी अस्ति।

आपरितोषाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोविज्ञानम्।
बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेत:।।

ग्रन्थारम्भे सूत्रधारेण पात्राणाम् अवधानोपदेशार्थम् उत्के सति 'सुविदितप्रयोगतयार्थस्य न किमपि परिहास्यते' इति नटीवचनं श्रुत्वा सूत्रधारमुखेन महाकवि: कालिदास: भूतार्थं कथयति –

प्रज्ञानां सन्तोषपर्यन्तम् अभिनयकैशलं समीचीनं न स्वीकरोमि। कृताभ्यासानां निपुणानामपि सुदृढं चित्तं स्वविषये अभिश्वस्तं भवति। ईदृश: वाग्व्यवहार: महाकवे: गुणगौरमेव प्रथयति।

ज्ञातव्यमस्ति यत् अभिज्ञानशकुन्तेले सम्भोगशृङ्गार: अङ्गीरस: अस्ति, यतो हि नाटकस्यान्ते यस्य रसस्य सहृदय-मनसि प्रभावो जायते तथा काव्ये च यस्य प्राबल्यं भवति स एव रसोऽङ्गी भवति इति सामान्यो नियम:। विप्रलम्भशृङ्गार:, वीर:, अद्भुत:, करुण:, हास्य:, भयानक:, वात्सलयश्चेति रसा: अङ्गरूपेण महाकविना कालिदासेन निबद्धा: सन्ति।

8.2.3. वेणीसंहारम्

'वेणीसंहारम्" इति नाटकस्य सामान्यपरिचयम्

नाट्यग्रन्थः	वेणीसंहारम्
रचनाकारः	भट्टनारायणः
नामकरणम्	अस्मिन् नाटके भीमेन द्रौपद्याः वेण्याः
	संहारम् (बन्धनम्) भवति। तस्मात् ईदृशं नामकरणम्।
श्रेणिः	नाटकम्।
अङ्कसंख्या	षट्
उपजीव्यम्	महाभारतम् (उद्योग – शल्यपर्वः)
नायक-नायिका च	भीम-द्रौपदी च।
विदूषकः	नास्ति।
मुख्यरसः	वीरः।
प्रतिनायकः	दुर्योधनः।
विशेषवैशिष्ट्यम्	कवेः रचना नाट्यधर्मी न भूत्वा काव्यधर्मी भवति।
टीकाकारः	जगद्धरः, जगन्मोहनः, तर्कवाचस्पति, घनश्यामः, लक्षणसूरि।

स्वीयेन एकमात्रेण वेणीसंहारनाम्ना नाटकेन भट्टनारायणः संस्कृतसाहित्येऽतितरां प्रख्यातः। किंवदन्ती प्रसिद्धा यद् गौडदेशशासकेन आदिशूरेण ब्राह्मणधर्ममुत्रेतुं कान्यकुब्जदेशादानीय निवासितेषु ब्राह्मणेष्वयमप्येक इति। आदिशूरः पालवंशोत्थानतः पूर्ववर्ती राजेति यस्य समयः सप्तमशाताब्द्याः उत्तरार्धमास्थातुं युक्तम्। दशमशतकोत्पन्नो धनिको वेणीसंहारम् उद्धरति, आनन्दवर्धनोऽपि ध्वन्यालोके कर्ता द्यूतच्छलानाम् इत्यादि पद्यमुद्घृतवान्, वामनोऽपि महताऽऽदरेण वेणीसंहारगतं पद्यम् पतितं वेत्स्यसि क्षितौ इति समुद्धृत्य मीमांसा चक्रे। एतत्सर्वमालोच्यन्तो विद्वांसो भट्टनारायणस्य समयमष्टमशतक-मध्ये निर्णयन्ति।

वेणीसंहारनाटकस्य रचनाकारः महाकविः भट्टनारायणः स्वकीयाम् एकमात्ररचनायां वेणीसंहारनाटके आत्मवृत्त-विषयकम् – 'तदिदं कवेर्मृगराजलक्ष्मणो भट्टनारायणस्य कृतिं वेणीसंहारनाटकम्' इति विलिख्य मौनमधारयत्। बाह्यासाक्ष्येण च वेणीसंहारनाटकस्य रचयिता भट्टनारायणः कान्यकुब्ज-देशोद्भवः शाण्डिल्ययोगोत्रीयः ब्राह्मणः आसीत्। क्षितीश-वंशावलीचरितं, रागावली, वङ्गराजघटकं, दक्षिणाराधीय-घटकमित्यादिषु राजवंशावलीषु भट्टनारायणस्य इतिवृत्त-विषयकं किमपि प्राप्यते। तदनुसारं 'वङ्गदेशे सेनवंशप्रवर्तकेन गौडाधिपतिना आदिसूरेण वैदिकानुष्ठानार्थं कान्यकुब्जदेशात् आहूतेषु पञ्चसु सनातनपण्डितेषु प्रधानः भ्टटनारायणः आसीत्। तत्र आदिसूरः

दक्षिणरूपेण अस्मै पञ्चग्रामान् अददात्, सभा पण्डितपदे चामुं प्रतिष्ठापयामास। शनैः शनैः भट्टनारायणः स्वयमपि बङ्गदेशे एकस्य राजवंशस्य प्रवर्तकः सञ्जातः। सनातनधर्मस्योत्पीडनात् कान्यकुब्जं परित्यज्य भट्टनारायणः स्वयमेव बङ्गदेशमात्मनः निवासस्थानमकरोत् इत्यपि श्रुयते।

धर्मकीर्तिकृताया रूपावतारस्य हद्तलिखितप्रतेरेक्या अवगम्यते यद् बाणाप्रेणया भट्टनारायणः कस्यचिद् बौद्धभिक्षोः शिष्यो जातः। तदनन्तरं भट्टनारायणो धर्मकीर्तिश्च मिलित्वा रूपावतारमलिखताम्। एतेनापि भट्टनारायणस्य बाणभट्टसमकालिकत्वं प्रतीयते। अस्य कान्यकुब्जभिजनत्वं प्रति तु न कस्यापि विमतिः।

नाटकमिदं महाभारतीयं कथावस्त्वाश्रित्य चिरतिम्। दुःशासनापमानसन्तप्ता द्रौपदी घोरां प्रतिज्ञामकृतवती, 'यदहं दुःशासने निहते एव केशयसंयमनं करिष्यामि।' अस्या एव घटनायाः पूर्तौ महाभारतस्य या कथा साऽत्र वर्णिता। ध्यातव्यमस्ति यत् कस्यापि ग्रन्थस्य नामकरणं तत्र घटितासु घटनासु प्रधानतामाधृत्य क्रियते। महाकविः भट्टनारायणोऽपि स्वरचितस्य नाटकस्य नामकरणं वेणीसंहारः इति अननैव सिदधान्तेन अकरोत्। वस्तुतः तस्य नाटकस्य अभिधानं सर्वथा प्रयोजनानुसारं प्रभावोत्पादकञ्चास्ति। वेण्या वेणीहेतुना संहारः कौरवाणां नाशाः अस्य नाटकस्य प्रतिपाद्यो विषयः। अनेन अभिधानेन वेणीसंहारनाटकस्य प्रमुख-प्रयोजनस्य सफलतायाः निदर्शनमस्ति अभिधानमिदम्। इत्थं वेण्या; चोटिकायाः संहारः संवरणम् सुबन्धनं वा इत्यनया व्याख्ययापि वेर्णी गृहीत्या येन दुर्योधनेन द्रौपदी कर्षिता घर्हिता च सकुलं तस्य संहारो यस्य नाटकस्य प्रतिपाद्यो विषयः, तद् वेणीसंहारनाटकम्। नाटकेऽस्मिन् महाभारतकथा मौलिकतया नूतनेन परिवेशेन सह प्रदर्शिता। कुटिलहृदयो दुर्योधनः पाण्डवानां साधुमनोवृत्तेः अनुचतिलाभम् अभिलक्ष्य द्यूतक्रीडायां पराजित्य तेषां राज्यापहरणाय दृश्यवृत्तिं प्रदर्शितवान्। दुर्योधनस्य एव आज्ञया दुःशासनः राज्यसभायां द्रौपद्याः वेर्णी गृहीत्वा तां धर्षति। तस्य आमानवीयं व्यवहारमिदं दृष्ट्वा द्रौपद्याः पतिः भीमसेनः प्रतिशोधभावनया राज्यसभायामेव-मथ्नामि कौरवशतं समरे....इति सकुलं दुर्योधनस्य संहाराय भीषणं प्रतिज्ञां करोति घोषयति च यद् अस्याः द्रौपद्याः दुःशासनेन विमुत्का इयं वेणी तदैव संयता भविष्यति, यदा सकुलस्य दुर्योधनस्य संहारो भविष्यति, अन्यथा विमुत्कौव स्थास्यति। नाटकेऽस्मिन् एतस्यैव उद्देश्यस्य पूर्तये कविना प्रयासः विहितः —

चञ्चद् भुज-भ्रमित-चण्ड-गदाभिधात-
स्चूर्णितोरुयुगालस्य सुयोधनस्य।
स्त्यानावनद्धघन-शोणित-शोणिपाणि—
रुत्तंसयिष्यति कचास्तव देवि भीमः।।

– वेणीसंहारम्।। १.२१।।

भीमस्य एषा भीषणप्रतिज्ञा सर्वत्र नाटके गुञ्जायमाना दरीदृश्यते। नाटकस्य सर्वाः घटनाः भीमस्य एतत्प्रतिज्ञा-पूर्तये एव घटन्ते।

अत्र नाटकेऽस्मिन् षडङ्काः सन्ति। प्रथमोऽङ्कः श्रीकृष्णस्य दौत्यात् प्रारभ्यते, यत्र विफले भवगति श्रीकृष्णे कुपिते च युधिष्ठिरे समरदुन्दुभिरताड्यत। द्वितीयेऽङ्केदुर्योधनभानुमत्योः संवादः। तृतीये प्रवेशकेन धृष्टद्युम्नकृतद्रोणवधावगमः, कुपितस्याश्वत्थाम्नः सकलराजन्यकनिन्दा, कर्णाश्वत्थाम्नोः वाक्कलहश्च प्रधानं वस्तु। चतुर्थेऽङ्के सुन्दरकद्वारा युद्धस्थितौ दुःशासनभीषणवधपर्यन्तायां निवेदितायां दुर्योधनस्य खेदः समुपवर्णितः। पञ्चमेऽङ्के धृतराष्ट्रगान्धार्योः दुःखाधिक्यं विलपनं च वर्णितमस्ति। षष्ठेङ्के चार्वाकमुनिवञ्चनया यावद् युधिष्टरो वह्निप्रवेशमभिलष्यति तावदेव सत्ये विदिते सर्वे आनन्दनिमग्नाः भवन्ति, द्रौपदी च दुःशासनासृजा केशान् संयमयति।

अत्र कौरवाणां विनाशः एव नाटकस्य अन्तः। नाटकान्ते भीमसेनः सर्वान् कौरवान् विनिहत्य दुःशासनरुधिरेण स्व-हस्ताभ्यां द्रौपद्याः मुत्ककचान्संयतान्करोति वेर्णी बन्धाति वा।

नाट्यशास्त्रीयदृष्ट्या वेणीसंहारे वोरो रसः अङ्गीरसः; शृङ्गार-करूणादयस्तु अत्र अङ्गत्वैनैव प्रदर्शिताः सन्ति।

8.2.4 मुद्राराक्षसम्

'मुद्राराक्षसम्' इति नाटकस्य सामान्यपरिचयम्

नाट्यग्रन्थः	मुद्राराक्षसम्।
रचनाकारः	विशाखदत्तः।
नामकरणम्	अस्मिन् नाटके मुद्रया राक्षसस्य वशीभूतत्वात् ईदृशं नामकरणम्।
श्रेणिः	नाटकम्।
अङ्कसंख्या	सप्त।
उपजीव्यम्	इतिहासः।
नायकः	चन्द्रगुप्तः।
विदूषकः	नास्ति।
मुख्यरसः	वीरः।
प्रतिनायकः	धननन्दस्य मन्त्री राक्षसः।
विशेषवैशिष्ट्यम्	प्रणयवर्जितं तथा च स्त्रीचरित्रवर्जितम् ऐतिहासिकं राजनैतिक नाटकञ्च।
टीकाकारः	वटेश्वरमिश्रः, ढुन्डीराजः।

संस्कृतसाहित्यस्य निखिलेभ्यः नाटककारेभ्यः भिन्नोऽयं विशाखदत्त नामा नाट्यकारः, यः कूटिनीतिं राजनीतिञ्च आश्रित्य नाटकं निर्मितवान्।

कवे: राजवंशसम्भवात् राजनीतिषु पक्षपातो दरीदृश्यते। विशाखदत्तस्य। पितामह: श्रीवटेरदत्त: वत्साख्यस्य देशस्य सामन्त: आसीत्। पिता चास्य भाष्करदत्त: महाराजा इति उपाधिना अलंकृत: आसीत्। विशाखदत्त: कौटिल्यार्थशास्त्रस्त्र शुक्रनीतिशास्त्रस्य च प्रकाण्ड-विद्वान् आसीत्। ज्योति:दर्शन-न्यायदर्शनशास्त्रेषु चास्य नैपुण्यं दृश्यते। वैदिकधर्मावलम्बी पञ्चमशताब्दीय: विसाखदत्त: बौद्धधर्ममपि अत्यादरेण समालोकयति स्म।

विशाखदत्तस्य कृतिषु मुद्रारक्षसम् महनीयं नाटकं विद्यते। प्रात्राणां चरित्रचित्रणबलेन कथितुं शक्यते यत् सफलमिदंद नाटकं, यत्र विशाखत्तस्य भाषाशैली, कवित्व-शक्ति:, एतद् द्वयमपि कवे: वैशिष्ट्यं तनोति। वस्तुत: अस्य नाटके नहि कालिदास-सदृशं भाचाञ्चल्यं, न वा भवभूति: इव हृदयविदारककरुणधारा कुत्रापि प्रवहति न च भट्टनायक-सदृशं सैनिकाना प्राणान् प्रणयितु:निमन्त्रणं विलोक्यते। विशाखदत्तस्य नाटकेऽपि युद्धं तु भवति, परमत्र द्वयो: राजननीतिज्ञयो: बुद्धिवैभवास्त्रेण कूटबुद्ध्यस्त्रेण वा समरं भवति, नास्त्रेण, खड्गेन, धनुषाऽपि वा। चाणक्य-राक्षसौ स्वकीयया कूटनीत्या विलक्षणं राजनीतिकयुद्धं संदर्श्य सर्वान् दर्शकान् मोहयत:। अत्र निनैवास्त्रं शत्रुजयो भवति। चन्द्रगुप्तस्य कतनमिदं 'विनैव युद्धादार्येण जितं दुर्जयं परबलमिति' सर्वथा युक्तियुक्तं प्रतिभाति। अत: मुद्राराक्षसम् संस्कृतनाटकेषु नि:सन्देहम् संस्कृतिनाटकेषु नि:सन्देहम् अद्वितीयं नाटकम् इति निश्चीयते।

नाटकमिदं मुद्राराक्षसम् आद्यसम् यावत् ओजस्विताया: पौरुषस्य चोपरि आधरीभूतमस्ति। यद्यपि महाकवि-भासस्य प्रतिज्ञायौगन्धरायणं कूटनीत्याधारीभूतं नाटकं विद्यते, परमस्तिन् मुद्रारक्षसे या ओजस्विता दृश्यते, न सा प्रतिज्ञायौगन्धरायणे। संस्कृतसाहित्ये 'वेणीसंरम्' निश्चितमेव वीररसस्य सफलं नाटकमस्ति, किन्तु अनेनापि मुद्राराक्षसस्य तुलना कर्तुं न शक्यते। यतो हि वेणीसंहारनाटके युद्धभीषणता, नाटकस्य वातावरणं नितरां भयावहं करोति। स्थाने स्थाने सैनिकानां अन्योन्यसंघट्टने नाटकस्य वातारवरणं सुर्वदैव खटखटायते। अत: ऐतिहासिक-राजनैतिककथाभूतं वीररसपूर्णमपि 'वेणिसंहारनाटकम्' मुद्राराक्षसस्य तुलां नोपयाति।

मुद्राराक्षसे विशाखदत्तस्य शैली पुरुषार्थपूर्णाऽस्ति। मुख्यो रस: वीर: महाकवि: तावद् एव अलङ्कारान् पद्ये संनिवेशयति यावद् भवति भावप्रकाशने आवश्यकता। या्रानुरूपं भाव-निरूपणं तथा भाषाप्रयोगश्च सर्वत्र दृश्यते एव। तृतीयाङ्के शारदर्तो वर्णनं नितान्तं प्रभावपुर्णं विद्यते।

विशाखदत्त: स्वकीयं नाटकं मुद्राराक्षसं वीररसपूर्णं, तथा ओजपूर्णञ्च कर्तुं यथाशक्ति: प्रयत्नशील: दृश्यते सफलश्चाभूत्। पात्राणं चरित्रचित्रणेऽपि कविप्रतिभा सर्वातिशायिनी दृश्यते। भाषा-भावयो:, शैली-पात्रचरित्रचित्रणयो:, कवित्वशत्केश्च सम्यक्तया कृतायां समालोचनायां मुद्राराक्षस: विशाखदत्तस्य अद्वितीयम् ऐतिहासिकं नाटकमस्ति।

8.2.5. उत्तररामचरितम्

'उत्तररामचरितम्' इति नाटकस्य सामान्यपरिचयम्

नाट्यग्रन्थः	उत्तररामचरितम्
रचनाकारः	भवभूतिः
नामकरणम्	रामचन्द्रस्य परवर्तीजीवनस्य काहिनिः अस्य नाटकस्य विषयवस्तु। तस्मात् ईदृशं नामकरणम्।
श्रेणिः	नाटकम्।
अङ्कसंख्या	सप्त
उपजीव्यम्	रामायणम् (उत्तरकाण्डम्), पद्मपुराणम् (पातालखण्डम्)
नायक-नायिका च	रामचन्द्र-सीता च।
विदूषकः	नास्ति।
मुख्यरसः	करुणः।
रामचन्द्रस्य गुप्तचरः	दुर्मुखः।
विशेषवैशिष्ट्यम्	सर्वश्रेष्ठ-नाटकम्। तथाहि उच्यते — ''उत्तररामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते।''
टीकाकारः	वीरराघवः, आत्मरामः, लक्षणसूरि, रामचन्द्रः, अभिरामः।

महाकविना भवभूतिना स्वपरिचायर्थं स्व कृतिषु एव कश्चिदंशः लिखितः। तदनुसारेण तस्य पितुर्नाम् नीलकण्ठः, मातुर्नाम जतुकर्णी आसीत्। भट्टोगोपालः तस्य विपामहः 'ज्ञाननिधिः' गुरुश्च। स काश्यप गोत्रीयः ब्राह्मणः आसीत्। विदर्भदेशस्थपद्मपुरनगरं तस्य जन्मस्थानं वर्तते। 'श्रीकण्ठपद-लाञ्छनो भवभूतिर्नाम' इत्यनुसारेण श्रीकण्ठः तस्य उपाधिः आसीत्। व्याकरण-न्याय-मीमांसाशास्त्रेषु प्रवीणत्वात् सः पदवाक्यप्रमाणज्ञः इत्युपाधिना समलंकृतोऽभवत्। स्वकीये पाण्डित्यविषये भवभूतिना स्वयमेव उद्घोषितम् यत् –

यं ब्राह्मणमियं देवी वाग्वश्येवानुवर्तते।

कल्हणकृत-राजतरङ्गिण्यनुसारेण भवभूतिः कान्यकुब्ज-नृपतेः यशोवर्मणः आश्रितः आसीत्। अतः तस्य स्थितिकालः ६५० ख्रीष्टाब्दतः ७५० ख्रीष्टाब्दम् यावत् भवेत्।

भवभूतेः सप्ताङ्कात्मके आस्मिनि नाटके रामायणस्य उत्तरार्द्धं प्रदर्शितमस्ति। यत्र रामस्य वनात् प्रत्यागमनानन्तरं राज्याभिषेकादारभ्य सीतामिलनपर्यन्तं सम्पूर्णकथा प्रदर्शिता अस्ति। वाल्मीकीयरामायणे सीतायाः पातालगमनात् रामकथा दुःखपर्यवसायिनी उस्ति, किन्तु भवभूतिः नाट्यपरम्परायाः अनुकरणं कृत्वा उत्तररामचरितं सुखान्तं

निर्मितवान्, तथाहि प्रथमाङ्केचित्रदर्शनं, तृतीयाङ्के छायासीतायाः कल्पना, सप्तमाङ्के गर्भाङ्कयोजना, एतादृशी मौलिककल्पना भवभूतेः काव्यसृमि् अलङ्करोति।

भवभूतेः उत्तररामचरितस्य कथानकं वाल्मीकिरामयणम् एव अनुसरति, पद्मपुराणस्थ-रामकथायाः अपि प्रभावः नाटके दृश्यते। भवभूतेः शैली तु प्रसाद-माधुर्यगुणयुत्का, भाषा भावानुरूपा चास्ति। भवभूतिः चरित्रवर्णने असाधारणपटुः वर्तते। नाट्यपात्रेषु सजीवता, सक्रियता, स्फूर्तिः, उत्साहः, भावप्रकाशनस्य अद्भुत-सामर्थ्यम्, संघर्षशक्तिश्च विद्यते। तेषु मानवोचित-सर्वेऽपिगुणाः दृश्यन्ते। सीतावियोगे रामस्य करुणविलापः, लव-कुशयोः बालचितचाञ्चल्यं, किन्तु गुरुन् प्रत्यादरभावः, तसमा, अत्रेयी, वासन्ती, मुरला इत्यादिषु नार्योचितगुणानां स्वाभाविकवर्णनं समुपलभ्यते।

भवभूतेः प्रत्येकमपि पात्रं सर्वथा सांस्कृतिकादर्शम् उपस्थापयति। यथा – रामे कर्तव्यनिष्ठा, सीतायाम् आदर्श-स्त्रीत्वं, लव-कुशदिषु क्षत्रियोचितवीरत्वं, वाल्मीकौ शान्ति-सद्भावना च प्रस्फुटी भवति। विदुषकस्याभावात् नाटके गाम्भीर्यं परिलक्ष्यते। इत्थं भवभुतेः नाट्यपात्रेषु गम्भीरता, भावुकता, आदर्शवादिता, आत्मसंयमः, कर्तव्यनिष्ठा सर्वत्र दृश्यते।

8.2.6. रत्नावली

'रत्नावली" इति नाटकस्य सामान्यपरिचयम्।

नाट्यग्रन्थः	रत्नावली।
रचनाकारः	श्रीहर्षः।
नामकरणम्	नायिकायाः नामानुसारेण अस्य नाटकस्य ईदृशं नामकरणम्।
श्रेणिः	नाटिका।
अङ्कसंख्या	चत्वार।
उपजीव्यम्	वृहत्कथा।
नायक-नायिका च	वत्सराज-उदयनः सिंहलराजकन्या रत्नावली (सागरिका) च।
विदूषकः	वसन्तकः।
रसः	शृङ्गारः।
उदयनस्य पत्नी	वासवदत्ता।
उदयणस्य मन्त्री	यौगन्धरायणः।
वेशेषवैशिष्ट्यम्	मालविकाग्निमित्रवत् नाट्यशैलम्। श्रीहर्षस्य श्रेष्ठनाटकम्।

रत्नावलीकारस्य श्रीहर्षदेवस्य जन्म सरस्वतीनद्यास्तटे कुरुक्षेत्रसमीपे थाणेश्वरे ५९० ख्रीष्टाब्दे बभूव। अस्य पिता महाराजः प्रभाकरवर्द्धनः माता च यशोमती आसीत्। हर्षस्य अग्रजः राज्यवर्द्धनः अनुजा च राज्यश्रीर्बभूव। पञ्चनदप्रदेशे हूणान् पराजेतुं प्रेषिते भ्रातरि तमनुगच्छन्नयं मध्येमार्गं पितुरस्वास्थ्यं श्रुत्वा राजधानी परावृत्तः सन् पितुर्महरणे जाते तदौर्ध्वदैहिकं कृत्वा यावद् भ्रातुरागमनं राज्यं शशास; आगते च तस्मिन् तद्राज्यं भरतो रामायेव तस्मै प्रतिपादयामास। दुर्दैववशाद्राज्यवर्धनः शशाङ्कनामकेन वङ्गीयनृपतिना छलेन निहतः। तदनन्तरं हर्षवर्धनो राजा बभूव। अस्य राजधानी स्थाणीश्वरनामकं स्थानमासीत्। अ्य राज्यकालः ६०६-६४७ ख्रीष्टाब्दम् यावदासीदिति प्रतीतम्।

अर्थात् ६०६ ख्रीष्टाब्दे एतस्य राज्यसिंहासनारोहणं जातम्। अयम् एकच्छत्रसाम्राज्यस्य प्राप्त्यभिलाषया ६२० ख्रीष्टाब्दे दक्षिणभारते आक्रमणमकार्षीत्; किन्तु चालुक्यवंशीयेन पुलकेशिन-द्वितीयेन पराजितो बभूव। एतस्यैव शासनकाले चीनदेशीयः पर्यटकः ह्वेनसाङ्गः भारतम् आजागाम्; योऽनेन सत्कृतः। तस्यैव संसर्गेण हर्षोबौद्धधर्मस्यादरकरः संवृत्तः। सर्वमपीदं वृत्तं बाणभट्टकृतहर्षचरित-ह्वेनसाङ्गयात्राविविरणाभ्यां ज्ञायते। तस्य राज्यं हिमालयाद् आरम्भ नर्मदां यावत् मालवा-गुर्जर-बङ्गादिषु प्रदेशेषु विस्तृतम् आसीत्। श्रीहर्षस्य ६४६ ख्रीष्टाब्दे मृत्युरभवत्।

सम्राट् श्रीहर्षः उदारहृदयः विद्वान् कविश्चासीत्। बाणमयूरामातङ्गदिवाकरादयः विद्वांसः अस्य सभापण्डिताः आसन्। बाणभट्टः स्वकीये हर्षचरितनामके ग्रन्थे हर्षस्य प्रतिभायाः वर्णनमार्षीत्। धावकनामकः कविः स्वकाव्यप्रतिभया हर्षं प्रसाद्य तस्मात् विपुलं धनं प्राप्तवान्। यथोत्कं काव्यप्रकाशे मम्मटेन-श्रीहर्षाद् धावकादीनाम् इव धनम्।

रत्नावल्याः कथावस्तु उदयनसागरिकयोः प्रणयमाधारी करोति। पोतभङ्गेन दुरवस्थतां गमिता रत्नावलीनाम्ना स्वम् प्रख्याप्य सागरिकानाम्ना उदयराजभवने प्रविश्य वासवदत्तया बभूव। उदयनसागरिकयोनुरागे विदिते पतिसुखकामनया स्वसुखं विहाय वासवदत्ता तयोर्विवाहम् अनुमेने। अस्याः कथाया आधार इतिहासो जनश्रुतिर्वेति न ज्ञायते। इयं कथा कालिदासकृतस्य मालविकाग्निमित्रस्य कथामनुहरित।

चुतुर्षु अङ्केषु निबद्धा इयं रत्नावली नाटिका श्रीहर्षवद्धनेन विरचिताऽस्ति। अस्याः प्रधानरसः शृङ्गारः, वत्सराजो उदयनः धीरललितः नायकः, रत्नावली (सागरिका) नवीनाऽनुरागवती मुग्धा नायिका चास्ति। सिद्धपुरुषस्य भविष्यवाणी श्रुत्वा कौशाम्बीनरेश-वत्सराज-उदयनस्य महामात्यः यौगन्धरायणः सिंहलेश्वरस्य विक्रमबाहोः दुहिता रत्नावर्ली प्रच्छन्नरूपेण सागरिका इत्यभिधानेन दासीरूपेण अन्तः पुरमप्रेषयत्।

सागरिकायाः रूपलावण्येन शाङ्किता राज्ञी वासवदत्ता सागरिकां सर्वदा उदयनात् दूरं गोपयति; किन्तु राज्ञा उदयनः चित्रफलकदर्शनेन सागरिकायाम् आसत्को भवति। राज्ञी वासवदत्ता सागरिकां कारागारे निगडबद्धा करोति; किन्तु यदा वासवदत्ता जानाति यत् सागरिका (रत्नावली) तस्याः मातुंलस्य पुत्री राजकुमारी चास्ति तथा अनया सह

उद्वाहेन वत्सराजः चक्रवर्ती सम्राट् भविष्यतीति सिद्धादेशः, तदा सा राजानम् उदयनम् तया रत्नावल्या सह उद्वाहस्य अनुमितं सहर्षं प्रददात्येव।

ततः 'निःशेषं यान्तु शान्तिं पिशुनजनगिरो दुर्जयावज्रलेपाः' इत्यनेन भरतवाक्येन भवति समाप्तेयं नाटिका।

रत्नावल्याः नाटिकायाः प्रमुखपात्राणि, राजा उदयनः, रत्नावली (सागरिका), राज्ञी वासवदत्तदा, यौगन्धरायणः महामात्यः, बाभ्रव्यः, वसुभूतिः, काञ्चनमाला, सुसङ्गता, ऐन्द्रजालिकाश्च सन्ति।

अस्याः नाटिकायाः उपजीव्यं बृहत्कथा वर्तते। अस्यां नाटिकायां श्रीहर्षदेवः नाटकतत्त्वानामुपस्थापने पूर्णरूपेण सफलोस्ति। कथावस्तु-घटनागतिशीलताऽभिनेयतादिकानां दृष्ट्या इयं नाटिका संस्कृतसाहित्ये महत्त्वपूर्णं स्थानं बिभर्ति।

8.2.7. मृच्छकटिकम्

'मृच्छकटिकम्' इति नाटकस्य सामान्यपरिचयम्

नाट्यग्रन्थः	मृच्छकटिकम्।
रचनाकारः	शूद्रकः।
नामकरणम्	मृत्शकटमवलम्ब्य अस्य नाटकस्य घटना आवर्तिता भवति। तस्मात् अस्य नाटकस्य नामकरणं 'मृच्छकटिकम्'।
श्रेणिः	प्रकरणम्।
अङ्कसंख्या	दश।
उपजीव्यम्	चारुदत्तः।
नायक-नायिका च	ब्राह्मणः वणिक् चारुदत्तः गणिका वसन्तसेना च।
विदूषकः	मैत्रेयः।
रसः	शृङ्गारः।
चारुदत्तस्य पत्नी	धूतादेवी।
चारुदत्तस्य पुत्रः	रोहसेनः।
विशेषवैशिष्ट्यम्	इदं सामाजिक-प्रकरणम्।
टीकाकारः	पृथ्विधरः, गणपतिः, श्रीनिवासः, धर्मानन्दः, विद्यासागरः।

मृच्छकटिकम् इति नाटकस्यादौ मृच्छकटिककारस्य शुद्रकस्य परिचयः यथा वर्णितोऽस्ति, तदनुसारेण शूद्रकः हस्तिशास्त्रेषु प्रवीणाः आसीत्। अनेन शिवस्य अनुग्रहेण ज्ञानं प्राप्य विधिना अश्वमेधयज्ञं च कृतवान्। राज्यसिंहासने पुत्रं प्रतिष्ठाप्य शतायुः शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः। अग्निप्रवेशस्य कथा केनाप्यन्येन नाटकेऽस्मिन् सन्निवेशितेति प्रतियते, यतो हि लेखको भवीक्रियायाः प्रयोगः स्वात्मनि कर्तुं नार्हति।

संस्कृतसाहित्ये शुद्रकस्य यशः सर्वत्र प्रसृतं प्राप्यते। सोमदेवस्य कथासरित्सागरे, दण्डिनो दशकुमारचरिते, बाणस्य राजतरङ्गिण्यां, स्कन्दपुराणे च व्यासस्य, मेधाविनोऽस्य वेद-विदांवरस्य सिंहोरुसत्त्वस्य नाम सादरं कीर्त्यते। अन्ये चानेके स्वस्वरचानसु अनवद्यं चरितं च चारुतयास्य चित्रयन्तः प्रेक्ष्यन्ते। मृच्छकटिकस्य आमुखे चास्य प्रशास्तिम् ईशामहे वयम्। भूयसां विदुषां गीतामेतदीयां प्रशस्तिमधीत्य चेतः सप्रसभमिमं प्रत्ययं पयाति यन्नूनमसौ मेदिन्यां प्रथितकीर्तिः अद्भुतशक्ति-मति-सम्पन्नो विचक्षणमूर्धन्यो विशांपतिव्यग्राणीः बभूव। सत्यामपि नदीयायां सत्तायां विविदास्पदीभूतायाम् अनासादितस्फुटेतिहासप्रमाणायां, तस्य बुधबहुलपरिणतत्वात् नर्तितलोकरसनापुण्डयश्लोकत्वाच्च सोऽवश्यमेव कस्मिन्नपि सोभाग्यवत्यनेहसि भुवनमिदं स्वगरिम्णामुत्रमयां बभूवेति निश्चीयते।

एतावत्कालपर्यन्तमपि निश्चयपूर्वकमेतन्नाभिधातुं पार्यते यच्छूद्रकः क आसीत् कस्मिन् च काले इमां भारतवसुन्धरां गौरवगिरेः उदग्रतरे शृङ्गे समारोपयामास। विद्वद्वरेण्यः श्रीचन्द्रबली पाण्डेयः आह, यद् वासिष्टीपुत्रः पुलुमाविरेव शूद्रकः आसीत्। डा. स्मिथ आन्ध्रवंशसम्भवं शिमुकमेव शुद्रकं निर्धारयति। प्रो. स्टेनकोनो कवते यत् २४८ तमे ख्रीष्टाब्दे सम्भूतः शिवदत्ताख्यः क्षितीश एव शुद्रक आसीत्। दश-कुमारचरितरचयिता दण्डीएव शूद्रक इति श्रीपिशेल-महोदयेन अनुमीयते। काश्चन हस्तलिपयस्तु वदन्ति यत् शालिवाहननृपतेर्मन्त्री एव शूद्रक इत्येतां संज्ञां जुजुषे। स एव, गच्छतानेहसा, प्रतिष्टानस्य नृपजिर्जज्ञे।

इत्थं शुद्रकस्य व्यक्तित्वमधिकृत्यं महान् विवादः श्रूयते। भारतीयाः विद्वांसः शूद्रकस्य जीवनकालः विक्रमाब्दस्य प्रथमशताब्द्यां मन्यन्ते। श्रीवामनाचार्यः काव्यालङ्कारसूत्रे शुद्रस्य उल्लेखं कुर्वन् 'द्यूतं नाम पुरुषस्य असिंहासनं राज्यम्' इत्यादि पद्यमुद्धरति। अतः अष्टमशताब्दाः पूर्वं शुद्रकस्य समयो मन्तव्यः। मनुस्मृते :उद्धरणं मृच्छकटिके प्राप्यते। अतः मनुस्मृतेः रचनाकालादनन्तरमस्य रचनाकालो भवेत्। शर्कः मृच्छकटिकस्य नवमाङ्के 'अङ्गारकविद्या-प्रविणस्य बृहस्पतेः' इत्यस्मिन् पद्ये बृहस्ततिमङ्गल-विरोधं दर्शयति। वराहमिहिरस्य सिद्धान्तानुसारं अनयोः मैत्रीभावो वर्तते। अतः वराहमिहिरात् प्रागेवास्य स्थितिः प्रतीयते। एतेषाम् अन्तरङ्ग-प्रमाणानां समालोचनेन शुद्रकः दण्डी-वराहमिहिरयोः पूर्ववर्ती सिद्ध्यति। अनेनास्य समयः पञ्चमशताब्द्यां न्यायसङ्गतं प्रतिभाति।

नाट्यलादृष्ट्या मृच्छकटिकं शोभनं सफलं च नाटकं विद्यते। संस्कृत-साहित्ये प्रथमतया अस्मिन्नेव नाटके राजवंशतिरिक्तः निम्नवर्गस्य सामाजिको जनः नायकः दृश्यते। संस्कृतनाटकेषु नायकः विशेषतया राजा राजवंशोद्भवो वा भवति। अतः जनसामान्यः नायकः न भवति; परन्तु शूद्रकः प्रचीनपरिपार्टी परित्यज्य अभिनवां

नाट्यकलां गृह्णाति। मृच्छकटिका प्रकरेण तत्कालीनसजास्य प्रतिविम्बं विद्यते। 'साहित्यं समाजस्यादर्श:' इत्याभणक: अस्मिन्नेव नाटके चरितार्थं दृश्यते। इत्थं रूपकमिदं परमश्लाघनीयं सफलञ्च विद्यते।

शुद्रकस्य शैली तु सरला प्रसादगुणगुम्फिता चास्ति। लम्बायमानस्य वृत्तस्य प्रयोगोऽतिन्यून एव। नूतनो भाव: अभिनवोऽर्थ: सर्वत्र दरीदृश्यते। नाटकस्य मुख्यो रस: शृङ्गार:। वर्षवर्णनं शूद्रकेण कियन्मनोहरं विशदीकृतमिति न कदापि विस्मर्तव्यम्। विविधा: चमत्कृसूत्कय: यत्र तत्र रूपकेऽस्मिन् दरीदृश्यन्ते।

8.3 गद्यकाव्यम्

8.3.1 दशकुमारचरितम्

संस्कृकसाहित्ये गद्यकाव्येषु अन्यतमंहि दशकुमारचरितम्। दश संख्याका: कुमारा: इति दशकुमारा: (मध्यपदलोपी कर्मधारात्य:) दशकुमाराणां चरितम् (षष्ठी तत्पुरुष:) दशकुमारचरितम् अधिकृत्य कृतं पुस्तकम् इति दशकुमारचरित + अन्।

'दशकुमारचरितम्' इत्यस्य रचयिता दण्डी। अस्मिन् गद्यकाव्ये अष्टौ उच्छ्वासा: विद्यन्ते — (1) राजवाहनचरितम् (2) अपहारवर्माचरितम् (3) उपहारवर्माचरितम् (4) अर्थपालचरितम् (5) प्रमतिचरितम् (6) मित्रगुप्तचरितम् (7)यन्त्रगुप्तचरितम् (8) विश्रुतचरितम्। अस्माकम् आलोच्य विषय: विश्रुतचरितम्। विश्रुतचरितविषये कानिचित् तथ्यानि —

(1) दशकुमारचरितम् अद्भूतरसप्रधनगद्यकाव्यम्

(2) अस्मिन् गद्यकाव्ये विदर्भस्य राजा पुण्यवर्मा आसीत्।

(3) पुण्यवर्मन: मन्त्री वसुरक्षित: आसीत्।

(4) वसुरक्षित: दाहज्वरेण गत:

(5) पुण्यवर्मन: पुत्रस्य नाम अनन्तवर्मा।

(6) अनन्तवर्मण: बाल्यसङ्गी विहारभद्र: आसीत्।

(7) अश्मकदेशस्य राजा वसन्तभानु: आसीत्।

(8) अनन्तवर्मण: पत्नी आसीत् वसुन्धरा; पुत्र : आसीत् भास्करवर्मा, दुहिता आसीत् मञ्जुवादिनी।

(9) इन्द्रपालितस्य पुत्र: चन्द्रपालित: आसीत्।

(10) मित्रवर्मा साहिष्मत्या: राजा तथा च अनन्तवर्मन: वैमात्रेय: भ्राता आसीत्।

(11) मित्रवर्मन: मन्त्री आसीत् आर्मकेतु:

(12) अस्मिन् गद्यकाव्ये कुन्तलाधिपते: अवन्तिदेवस्य नर्तक्या: नाम क्ष्मातर्लोर्पशी।

8.3.2 हर्षचरितम्

वाणभट्टस्य अन्यतमं गद्यकाव्यं हि हर्षचरितम्। अस्मिन् गद्यकाव्ये अष्ट उच्छ्वासा: विराजन्ते। अस्माकम् आलोच्यविषय: पञ्चम: उच्छ्वासस्य नाम मरणवर्णनम्। हर्षचरितस्य उपरि शंकरस्य संकेतटीका, अन्यतमा। हर्षचरितविषये कानिचित् तथ्यानि —

(1) अस्य गद्यकाव्यस्य नायक: हर्षवर्धन: आसीत्।

(2) हर्षवर्धनस्य पितु: नाम प्रभाकरवर्धन:।

(3) प्रभाकरवर्धन: द्वाहज्वरेण: गत:।

(4) अस्मिन् गद्यकाव्ये वार्तावाहकस्य नाम कुरङ्गक:।

(5) प्रभाकरवर्धनस्य राजधानी आसीत् स्कान्धवार:।

(6) हर्षचरिते कुमारवैद्यस्य नाम सुषेण:।

(7) हर्षवर्धनस्य जैष्ठ्य भ्राता राज्यवर्धन: आसीत्।

(8) प्रभाकरवर्धनस्य पत्नी आसीत् यशोवती।

(9) अष्टवर्षीय: वैद्यकुमारस्य नाम रसायन:।

(10) यशोवतीं सरस्वतीनद्या: तीरे दाहं कृतम्।

हर्षचरितस्य पञ्चमोच्छ्वासस्य सुभाषितानि —

(1) अतिदुर्धरो वान्ध्वस्थेह: सर्वप्रमाथी।

(2) अभिनन्दति हि स्नेहकातरापि कुलीनता देशकालानुरूपम्।

(3) कामं स्वयं न भवति न तु श्रावयत्यप्रियं वचनमरतिकरमितर इवाभिजातो कुलीन:।

(4) दु:खदग्धानां भ्च भूतिरमङ्गला चाप्रशस्ता च निरुपयोग्या च भवति।

(5) नियतिर्विधाय पुंसां प्रथम सुखमुपरि दारुणं दु:खम्।

कृत्वालोकं तरला तड़ीदिव बज्रं निपातयति।

(6) पातयति महापुरुषान् स्वयमेव वहूननादरेनैव।

परिवर्तमान: एक: काल: शैलानिवानन्त:।

(7) महासत्त्वता हि प्रथममालम्वनं लोकस्य पश्चाद्राजवीजिता:।

(8) मतापितृसहस्राणि पुत्रद्वारशतानि च।

युगे युगे व्यतीतानि कस्य ते कस्य वा भवान्।

(9) लोके हि लोहेभ्य: कठिनतरा: खलु स्नेहमया: वन्धन पाशा:

(10) धैर्यधना हि साधव:।

8.3.3 कादम्बरी (शुकनासोपदेश:)

संस्कृतसाहित्ये अद्यकाव्येषु अन्यतमं गद्यकाव्यं भवति कादम्बरी। अस्य रचयिता वानभट्ट:। वाणभट्टस्य पिता चित्रभानु: माता च राज्यदेवी। कादम्बरीं विना वाणभट्टस्य अन्या:। रचना – हर्षचरितम्, चण्डीशतकम् पार्वतीपरिणय:, मुकुटताड़ितम् प्रभृतय:। वाणभट्ट: पाञ्चालीरीते: करि: कादम्बरी भवति एकं कथाकाव्यम्। कादम्बरी' इत्यस्य अर्थप्रसङ्गे भिन्नानि मतानि विराजन्ते —

(1) 'कदम्ब:' इति शब्दस्यार्थ: कलहंस: (कदम्ब + अन्) इत:परं कदम्ब + रु + उ = 'कादम्बरी' इत्यस्यार्थो भवति कलहंसवत् रवकारिणी।

(2) अर्थान्तरे कु अर्थात् कुत्सित:, कुत्सितम् अम्बरम् अस्य इति कदम्ब: वहुब्रीहि:। कदम्वर: नीलवसनपरिहित: वलराम: वोध्यते। कदम्बर + अन् + भीप् = कादम्बरी अर्थात् नीलवसनपरिहिता सुन्दरी।

(3) 'कादम्बरी' इत्यस्य अर्थः मदिरा सुरा वा कदम्ब + अन् = कादम्बम्। कदम्ब + दा + ड + भीप् = कादम्बरी।

काचित् वाणप्रशस्तिः —

(1) वागीश्वरं हन्तु भजेऽभिनन्दमर्थेश्वरं वाक्पतिराजमीड़े।

रसेश्वरं स्तौमि च कालिदासं वाणं तु सर्वेश्वरमानतोऽस्मि।

(2) कादम्बरी सहोदर्या सुधया वैवुधे हृदि।

हर्ष्याख्यायिका ख्यातिनग वाणोऽब्धिरिव लब्धवान्

(3) सुन्धुर्वाणभट्टश्च कविराजः इति त्रयः।

वक्रोक्तिमार्ग निपुणाश्चतुर्थो विद्यते न वा।।

(4) कादम्बरी रसभरेण समस्त एव मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम्।

(5) श्लेषे केचन शब्दगुम्फो विषये केचिद्रसे चापरेह-

लकारे कतिचित् सदर्थविषये चाण्ये कथावर्णने।।

'कादम्बरी' इत्यस्य शुकनासोपदेशः इति शीर्षकः अस्माकं पाठ्यरूपेण विवेचितः। शुकनासः भवति राज्ञः तारापीड़स्य प्रधानमन्त्री आसीत्। चन्द्रपीड़ं प्रति तस्य उपदेशः अत्र वर्णितः।

8.4 नलचम्पूः(प्रथमोच्छ्वास)

'चम्पुः' इति शब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तचुरादिगणस्य चपि-धातोः उत्तरं उ-प्रत्यये चम्पयति चम्पतीति वा चम्पूः। चम्पूकाव्यस्य लक्षणप्रसङ्गे उक्तम् —

''गद्य-पद्यममं श्रवं सम्बन्धं बहुवर्णितम्। सालङ्कारैः रसैः सिक्तं चम्पूकाव्यमुदाहृतम्।''

चम्पूकाव्येषु अन्यतमो हि नलचम्पूः। अस्य रचयिता त्रिविक्रम-भट्टः सः शान्तिल्यगोत्रीयः कर्मनिष्ठब्राह्मणपरिवारे जातं। अस्य पितुः नाम नेमादित्यः देवादित्यः वा। पितामहस्य नाम श्रीधरः।

नलचम्पूः सप्तमोच्छ्वासेषु विभक्तः।

त्रिविक्रमस्य अन्यः ग्रन्थः — मदालसाचम्पूः, इन्द्रराजप्रशस्तिश्च।

नलचम्पूकाव्ये प्रत्येकस्य उच्छ्वासस्य अन्ते 'हरचरणसरज' इति शब्दः व्यवहृतः। अस्मिन् काव्ये सभङ्गश्लेषस्य प्रधान्यं विद्यते। कवेः काव्यम् आम्रफलेन सह तुलनीयम्। नलचम्पूकाव्यस्य प्रथमोच्छ्वासस्य विषयवस्तु अधस्तात् प्रदीयते —

- **कविवंशादिवर्णनम् —** कविः शाण्डिल्यवंशे जातः। शाण्डिल्यः ऋषेः वंशः यज्ञीयकर्मकाण्डे दक्षः आसीत्। अस्य वंशीयानां कर्णं चन्दनबत् आसीत्। श्रीधरोऽपि अस्य वंशस्य। श्रीधरस्य पुत्रः आसीत् देवादित्यः। देवादित्यः त्रिलोकस्य कविः स्वः हंसेन सह तुलनीयः। काव्यं नन्दनवनेन सह तुलनीयः। अत्र नायकः धरोदात्तश्रेण्याः आसीत्।
- **आर्यवर्तवर्णनम् —** अस्ति समस्त विश्वम्भराभोगभास्वल्ललामली समानः समान सेव्यतया नाकलोकस्य ग्राम्यकविकथाबन्ध इव नीरसस्य मनोहरः, भीम इव भारतालङ्कारतुतः, कान्ताकुचमण्डलस्पर्श इवाग्रणीः सर्वविषयाणाम्। तानधीतव्याकरण इवादृष्टप्रकृतिनिपातोप सर्गलोपवर्णविकारः पशुपतिजटाबन्ध इव विकसितकनककमल कुवलयोच्छलितरजः पुञ्जपिञ्जरितहंसावतंसया प्रचुरचलच्चकोरचक्रवाककारण्डवमण्डलीमण्डिततीरया भगीरथभूपालकीर्तिपताकया स्वर्गगमनसोपा नवीथीयमानरिङ्गतरङ्गया गङ्गया पुण्यसलिलैः प्लावितश्चन्द्र भागालङ्कृतैकदेशश्च सारःसकल संसारचक्रस्य शरण्यः पुण्यकारिणाम् आरामो रामणीयककदलीवनस्य, धाम धर्मस्य, अस्पदं सम्पादाम् आश्रयः श्रेयसाम् आकरः साधुव्यवहार रत्नानाम्, आचार्यभवनमार्यमर्यादोपदेशानामार्यावर्तो नाम देशः।
- **निषादपुरीवर्णनम् —** आर्यावर्तस्य मध्ये निषादपुरी विद्यते। तथाहि उच्यते —

तस्य विषयमध्ये निषधो नामास्ति जनपदः प्रथितः।

तत्र पुरी पुरुषोत्तमणिवासयोग्यास्ति निषधेति।।

यस्यामभ्रंलिहेन्द्रनीलशालशिसरसहस्रनिभृतांशुजालबालशाद्वलाङ्कुराग्रग्रामलालसाः स्खलन्तः खेदयन्ति मध्येदिनं सादिनं रविरथतुरङ्गमाः। यस्यां च स्फटिक मणिशिलान्द्धिभवन प्राङ्गण गतासु सञ्चरद्हहिणी चरणा-लक्तकपदपभ्क्तिषु पतन्ति निर्मलसलिलाभ्यन्तरतरतरुणकमलकाङ्क्षया मुग्धमधुपपटलानि।

यस्यां च विविधमणिनिर्मितवास भवनभव्यभित्तिषु स्वच्छासु स्वां छायामवलोकयन्त्य: कृतापर स्त्रीशङ्का: कथमपि प्रत्यानीयन्ते प्रियै: प्रियतमा:।

यस्यां च दिव्यदेवकुलालङ्कृता: स्वर्गा इव मार्गा: सततपांसुवसाना: सागरा: इव नागरा: समत्तवारणानि वनानीव भवनानि, सुरसेनान्विता: स्वर्गभूपा: इव कूपा:, अधिकन्धरोद्देशमुद्भासयन्तो हारा इव विहावा:।

तानेन प्रकारेण कविना निषादपुरी वर्णिता।

- ❖ **नलवर्णनम् —** निषधानगर्य्या: राजा आसीत् नल:। नलस्य कान्ति: चन्द्रमावत् कुन्दपुष्पवत्। नल: हिमालयवत् विशाल:। नलस्य राज्यम् धर्मेण, पर्वेन तथा च उत्सवेन युक्तम्। पूर्वदिकस्य अधिपति: इन्द्र:, उत्तरदिकस्य अधिपति: कुवेर: पश्चिमदिकस्य अधिपति: वरुण:। नलस्य द्वितीय: प्राण: आसीत् श्रुतशील:।
- ❖ **महामन्त्रिवर्णनम् —** नलस्य ब्राह्मण: मन्त्री आसीत् श्रूतशील:। श्रूतशीलस्य पिता आसीत् सालङ्कायन:।
- ❖ **वर्षावर्णनम् —** नलस्य दर्शनाय वर्षा आगता। अस्मिन् काले नवीनमेघस्य ध्वनि: श्रुयाते। पृथिवी वर्षाकाले शिलीन्ध्रपुष्पस्य ध्वजां धावयति। वर्षाकाले धाराकदम्बस्य उपरि शिखण्डी नृत्यति। भ्रमरा: 'मालतीलता' इति पुष्पस्य गन्धेन मत्त्य: आसान्।
- ❖ **शूकरोत्पातवर्णनम् —** शूकरा: अञ्जनपर्वतवत् दृश्यन्ते कविना। तथा च जलयुक्तमेघवत्।
- ❖ **मृगयावर्णनम् —** अत्र मृगस्य नाम शरभ:। अस्य अष्ट पादा: सन्ति।
- ❖ **शूकरदर्शनम् —** शूकरं राजा नल: पङ्किल-जलाशये दृष्टवान्। शूकर: दावाग्नौ दग्ध: आसीत्।
- ❖ **द्वन्द्वयुद्धम् —** राजाशूकरयो: मध्ये द्वन्द्युद्ध: अभवत्।
- ❖ **पथिकस्य वर्णना —** अस्मिन् काव्ये एकस्य पथिकस्य वर्णना प्राप्यते। पथिकस्य भिक्षपात्रम् पूगेन आवृतम्। पथिकस्य गलकण्ठे मृत्तिकाया: पात्रमासीत्। राज्ञ: हस्ते पद्मरेखा आसीत्। पथिक: राजानं प्रति उक्तम् —

''स्वस्ति स्वकान्तिनिर्जितमकरध्वजाय तुभ्यम्।''

❖ **विदर्भवर्णनम् —** नलचम्पूकाव्ये विदर्भस्य परिचय: प्राप्यते। विदर्भे श्रीशैल: पर्वत: विद्यते। अत्र निचुलवृक्षस्य अध: चकोर: चकोरी च भ्रमति। विदर्भे कावेरी तथा च गोदावरी नदी अस्ति। अत्र गन्धमादन पर्वते स्कन्ददेव: तिष्ठति। अत्र वटवृक्षस्य अध: पथिक: विश्रामं कृतवान्।

❖ **राजपुत्रीवर्णनम् —**

राजपुत्री उत्तम-हस्तिन्या गच्छति स्म। राजपुत्र्या: कर्णे नीलकमलस्य तालंकार: आसीत्। पथिक: राजपुत्रीं प्रति उक्तवान् — 'किं लक्ष्मी: स्वयमागता।' राजपुत्र्या: केशराशि: यमुनया नद्या सह तुलनीया।

अनेन प्रकारेण त्रिविक्रम: भट्ट: तस्य प्रतिभावलेन प्रथमोच्छ्वासे अनेकान् विषयान् वर्णितवान्।

नलचम्पूकाव्यस्य पुरुषचरित्राणि —

❖ **नल: —** नायक:, निषेधदेशस्य राजा तथा च वीरसेनस्य पुत्र: आसीत्।

8.5 साहित्यदर्पण:

8.5.1 – मङ्गलाचरणम्

ग्रन्थारम्भे निर्विघ्नेन ग्रन्थस्य परिसमाप्तये वाग्देवीं प्रति वन्दना कृता —

''शरदिन्दुसुन्दररुचिश्चेतसि सा मे गिरां देवी।
अपहृत्य तम: सन्ततमर्तानखिलान् प्रकाशयतु।।''

8.5.2 काव्यप्रयोजनम्

इत:परम् ग्रन्थकार काव्य फलानि उल्लिखितवान् —

'चतुर्वर्गफलप्राप्ति: सुखादल्पधियामपि।
काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते।।''

वेदशास्त्रेभ्यो काव्यस्य प्राधान्यम् — चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो नीरसतया दु:खादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते। परमानन्दसन्दोहजनकता सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुन: काव्यादेव।

किञ्च काव्यस्योपादेयत्वमाग्नेयपुराणेऽप्युक्तम् —

नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा

कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा

त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्।

8.5.3 पूर्वाचार्यानां काव्यलक्षणं खण्डणम्

प्रथमे तावत् विश्वनाथः तस्य पूर्वाचार्यानां मतानि खण्डयित्वा स्वमतम् उल्लिखित वान् —

मम्मटाचार्यस्य काव्यपरिभाषाप्रसङ्गे विश्वनाथः उक्तवान् तत् किं स्वरूपं तावत् काव्यम् इत्यपेक्षायां कश्चिदाह — तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि' इति एतच्चिन्त्यम्। तथाहि यदि दोषरहितस्यैव काव्यत्वाङ्गीकारस्तदा —

न्यक्वारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः।

… … … … … … … … … … … …

अस्य श्लोकस्य विधेयाविमर्शदोषदुष्टतया काव्यत्वं न स्यात्, प्रत्युत ध्वनित्वेनोत्तम-काव्यतास्याङ्गीकृता। तस्मादव्याप्तिर्लक्षणदोषः। आनन्दवर्धनस्य काव्यलक्षणमपि ग्रन्थकारेण खण्डितम्। ध्वनिकृता —

श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या मे च दर्शिताः।

ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः।। इति

किञ्च; एवं काव्यं प्रविरलविषयं निर्विषयं वा स्यात्। सर्वथा निर्दोषास्यैकान्तमसम्भवात्।

ननु ईषदर्थे नञः प्रयोगः — इति चेत्? तर्हि ईषद्दोषौ शब्दार्थौ काव्यमित्युक्ते निर्द्दोषयोः काव्यत्वं न स्यात्। सति सम्भवे ईषद्दोषाविति चेत्? एतदपि काव्यलक्षणे न वाच्यम्, रत्नादिलक्षणे कीटानुवेधादिपरिहारवत्। न हि कीटानुवेधा दयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशाः, किन्तु उपादेयतारतम्यमेव कर्त्तुम्। तद्वदत्रापि श्रुतिदुष्टादयः काव्यस्य। उक्तञ्च —

''कीटानुविद्धरत्नादि – साधारण्येन काव्यता।

दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः।।''

काव्यस्य स्वरूपालोचनावसरे उक्तम् — काव्यस्य शब्दार्थौ शरीरम्, रसादिश्चात्मा, गुणाः शौर्यादिवत्, दोषा कानत्वादिवत्, रीतयोऽवयवसंस्थनविशेषवत्, अलंकाराश्च कटककुण्डलादिवत्। इति।

एतेन अनलंकृती पुनः क्वापि' इति वक्तोक्तिजीवितकारोक्तमपि परास्तम्, वक्रक्तेरलंकाररूपत्वात्।

ग्रन्थकारेण वामणस्य काव्यलक्षणमपि परास्तम्। यत्तु वामनेनोक्तं — 'रीतिरात्मा काव्यस्य" इति — तन्न; रीतेः संघटना विशेषत्वात्, संघटनायाश्च अवयवसंस्थानरूपत्वात्; आत्मनश्च तद्भिन्नत्वात्।

8.5.4 काव्यपरिभाषा :

विश्वनाथेन काव्यस्य स्वरूपप्रसङ्गे उक्तम् —

''वाक्यं रसात्मकं काव्यम्।''

रसस्वरूपं निरूपयिष्यामः। रसः एवात्मा साररूपतया जीवनाधायको यस्य, तेन विना तस्य काव्यत्वानङ्गीकारात्।

''रस्यते इति रस'' इति व्युत्पत्तियोगाद् भावतदाभासादयोऽपि गृह्यन्ते।

तत्र रसो यथा —

'शून्यं रासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-

र्निद्राव्यजमुपागतस्य सुचिरं निर्वण्य पत्युर्मुखम्।

विश्रब्धं परिचुम्व्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं

लज्जानम्रमुखी प्रियेण-हसता वाला चिरं चुम्विता।।''

अत्र सम्भोगशृङ्गाराव्यख्यो रसः।

काव्ये दोषाः रसस्य अपकर्षकाः। तथाहि उच्यते —

'दोषास्तस्यापकर्षकाः।'

गुणादयः किं स्वरूपा इत्युच्यन्ते — उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालंकाररीतयः

गणा: शौर्यादिवत्, अलंकारा कटककुण्डलादिवत्, रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत्, देहद्वारेण शब्दद्वारेण तस्यैव काव्यस्यात्मभूतं रसमुत्कर्षयन्त: काव्यस्योत्कर्षका उच्यन्ते। इह यद्यपि गुणानां रसधर्मत्वं तथापि गुणशब्दोऽत्र गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थयोरुपचर्यते। अतश्च गुणाभिव्यञ्जका: शब्दा रसस्योत्कर्षका:।

8.5.5 (द्वितीय परिच्छेद:)

साहित्यदर्पणकार: साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपम् उल्लिखितवान् —

''वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त: पदोच्चय:।''

१. योग्यता — पदार्थानां परस्परसम्बन्धे वाधाभाव:

यथा — बह्निना सिञ्चति। अत्र योग्यताभावात् वाक्यंस्यात्।

२. आकाङ्क्षा — प्रतीतिपर्यवसानविरह:। स च श्रोतुर्जिज्ञा-सास्वरूप:। निराकाङ्क्षस्य वाक्यत्वे 'गौरश्व: पुरुषो हस्ती' त्यादीनामपि वाक्यत्वं स्यात्।

३. आसत्ति: आसत्तिर्बुद्ध्यविच्छेद:। बुद्धिविच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चरितस्य देवदत्तशब्दस्य दिनान्तरोच्चारितेन गछतीति पदेन सङ्गति: स्यात्।

वाक्योच्चयो महावाक्यम्। योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त एव। इत्थं वाक्यं द्विधा मतम्। इक्षमिति वाक्यत्वेन, महावाक्यत्वेन च।

वाक्यं यथा — शून्यं वासगृहम्।

महावाक्यं यथा — रामायण-महाभारत-रघुवंशादि।

पदलक्षणम् —

वर्णा: पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधका। यथा — घट:।

अर्थभेदा:

अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मत:।

एषां स्वरूपमाह —

वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मत:।

व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ता: स्युस्तिस्र: शब्दस्य शक्तय:।

8.5.5.1 अभिधा —

'तत्र संकेतितार्थस्य वोधनादग्रिमाभिधा।'

संकेतस्य अर्थो भवति — अस्मात् पदात् अयम् अर्थ: बोद्धव्य: इति ईश्वरेच्छा संकेत:।

विश्वनाथस्य मतानुसारेण — संकेतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च।

8.5.5.2 लक्षणा — अस्य लक्षणप्रसङ्गे ग्रन्थकारेण उक्तम् —

मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययाऽन्योऽर्थ: प्रतीयते।

रूढ़े: प्रयोजनाद्वासौ लक्षणा शक्तिरूर्पिता।।

लक्षणाया: भेदा: —

उपादानलक्षणा —

''मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये।

स्यादत्मनोऽप्युपादानादे षोपादानलक्षणा।।''

रूढ़ावुपादानलक्षणा यथा — श्वेतो धावति। प्रयोजने यथा — कुन्ता: प्रविशन्ति।

लक्षणलक्षणा —

''अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये।

उपलक्षणहेतुत्वादेषा लक्षणलक्षणा।।''

रूढ़िप्रयोजनयोर्लक्षणलक्षणा, यथा — कलिङ्ग: साहसिक:, ''गङ्गायां घोष:''।

''आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा।''

ता: पूर्वोक्तश्चतुर्भेदलक्षणा:।

विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत्।

सारोपा स्यान्निगीर्णस्य मता साध्यवसानिका।।

रूढ़ावुपादानलक्षणा सारोपा यथा — अश्व: श्वेतो धावति।

प्रयोजने यथा — एतेकुन्ता: प्रविशन्ति'

रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा — 'कलिङ्ग: पुरुषो युध्यते।' प्रयोजने – आयुर्घृतम्

''सादृश्येतरसम्बन्धा: शुद्धास्ता: सकला अपि।

सादृस्यात्तुमता गौण्यस्तेन षोड़शभेदिता:।।''

ता: पूर्वोक्ता अष्टभेदा: लक्षणा:।

रूढ़ावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी — 'एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि।' प्रयोजने — एते राजकुमारा गच्छन्ति।

रूढ़ौ लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौणी — राजा कण्टकं शोधयति। प्रयोजने — गौर्जल्पति।'

'व्यङ्ग्यस्य गूढ़ागूढत्वाद्द्विधा स्यु: फलफक्षणा:।'

अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु — उपकृतं वहु तत्र।

अगूढ़: अतिस्फुटतया सर्वजनसंवेद्य:। यथा — उपदिशति कामीनीनां यौवनमद एव ललितानि।

'धर्मिधर्मगतत्वेन फलस्यैता अपि द्विधा।' एता अनन्तारोक्ता: षोड़शभेदा लक्षणा: फलस्य धर्मिगतत्वेन धर्मगतत्वेन

च प्रत्येकं द्विधा भूत्वाद्वात्रिंशद्भेदा:।

पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा।

अत्र पदगतत्वेन यथा — गङ्गायां घोष:। वाक्यगतत्वेन – 'उपकृतं वहु तत्र।'

अनेन प्रकारेण लक्षणा अशीतिप्रकारा।

व्यञ्जना — अस्य लक्षणप्रसङ्गे ग्रन्थकार उवाच —

विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यतेऽपर:।

सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च।।'

व्यञ्जनाया:भेद: व्यञ्जना प्रधानत: द्विविधा। शाब्दी व्यञ्जना, आर्थीव्यञ्जना च। शाब्दीव्यञ्जना पुन: द्विविधा। अभिधामूला लक्षणामूला च।

अभिधामूला —

अनेकार्यस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते।

एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया।।

उदाहरणम् — सशङ्खचक्रो हरि:।

लक्षणामूला —

लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनम्।

यया प्रत्याय्यते सा स्याद् व्यञ्जना लक्षणाश्रया।।

उदाहरणम् — गङ्गायां घोष:।

आर्थीव्यञ्जना — आर्थीव्यञ्जना भिन्नात् कारणात् भवितुमर्हति। तानि भवन्ति — १. वक्तृवैशिष्ट्यम् २. बोद्धव्य – वैशिष्ट्यम् ३. वाक्यवैशिष्ट्यम् ४. अन्यसन्निधिवैशिष्ट्यम् ५. वाच्यवैशिष्ट्यम् ६. प्रकरणवैशिष्ट्यम् ७. देशवैशिष्ट्यम् ८. कालवैशिष्ट्यम् ९. काकुवैशिष्ट्यम् १०. चेष्टावैशिष्ट्यम्।

अत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकालवैशिष्ट्ये यथा —

कालो मधु: कुपित एष च पुष्पधन्वा

धीरा वहन्ति रतिखेदहरा: समीरा:।

केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जु

दूरे पति: कथय: किं करणीयमद्य।।

बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा —

नि:शेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधर:।

नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः।

मिथ्यावादिनि दूति बान्ध्वजनस्याज्ञातपीड़ागमे

वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्यान्तिकम्।।

अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा —

''पश्य निश्चल निस्पन्दा विसिनीपत्रे राजते बलाका।

निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिव।।

काकुवैशिष्ट्ये —

गुरुपरतन्त्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम्।

अलिकुलकोकिलललितेनैषति सखि! सुरभिसमयेऽसौ।।

चेष्टावैशिष्ट्ये —

संकेतकालमानसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया।

हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्।।

8.5.6 साहित्यदर्पणः (चतुर्थः परिच्छेदः)

काव्यभेदः

अस्मिन् परिच्छेदे विश्वनाथः काव्यभेदानाह —

काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यं चेति द्विधा मतम्।

तत्र —

वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम्।

भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिर्वामूलौ।

अविवक्षितवाच्योऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च।

अत्र अविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनि:। लक्षणामूलत्वादे वात्र वाच्यमविवक्षितं वाधितस्वरूपम्।

अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह —

अर्थान्तरं सङ्क्रमिते वाच्येत्यन्तं तिरस्कृते।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति।।

'विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेद: प्रथमं मत:।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा।।''

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यय: संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविध:।

तत्राद्यो रसभावादिरेक एवात्र गण्यते।

एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात् सङ्ख्येस्तस्य नैव यत्।।

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे व्यङ्ग्येऽनुस्वानसन्निभे।

ध्वनिर्लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्त्रिविध: कथितो बुधै:।

तत्र —

''वस्त्वलंकाररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा।''

अधस्तात् वस्त्वलंकारविषये आलोच्यते —

वस्तु वालङ्कृतिर्वापि द्विधारआत: सम्भवी स्वत:।

कवे: प्रौढ़ोक्तिसिद्धो वा तन्निबद्धस्य वेति षट्।।

षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु वस्त्वलङ्काररूपक:।

अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो याति द्वादशभेदताम्।।

द्वादश प्रकारा: भवन्ति —

१. स्वत: सम्भविवस्तुना वस्तुध्वनि:

२. स्वत: सम्भविवस्तुना अलङ्कारध्वनि:

३. स्वत: सम्भविना अलंकारेण वस्तुध्वनि:

४. स्वत: सम्भविना अलङ्कारेण अलंकारध्वनि:

५. कविप्रौढ़्योक्तिसिद्धेन वस्तुना वस्तुध्वनि:

६. कविप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन वस्तुना अलङ्कारध्वनि:

७. कविप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन अलंकारेण वस्तुध्वनि:

८. कविप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन अलंकारेण अलंकारध्वनि:

९. कविनिबद्धवक्तृप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन वस्तुना वस्तुध्वनि:

१०. कविनिबद्धवक्तृप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन वस्तुना अलङ्कारध्वनि:

११. कविनिबद्धवक्तृप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन अलंकारेण वस्तुध्वनि:

१२. कविनिबद्धवक्तृप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन अलंकारेण अलङ्कारध्वनि:।

एक: शब्दार्थशक्त्युत्थे। तदष्टादशधा ध्वनि:।

8.5.7 साहित्यदर्पण: (षष्ठपरिच्छेद:)

श्रव्यकाव्यानि —

श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत्पद्यगद्यमयं द्विधा।।३१३।।

8.5.7.1 पद्यकाव्यम्

तत्र पद्यमयान्याह —

छन्दोबद्धपदं पद्यं तेन मुक्तेन मुक्तकम्।

द्वाभ्यां तु युग्मकं संदानितकं त्रिभिरिष्यते।।३१४।।

कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभि: कुलकं मतम्।

मुक्तकम् — यथा, मम –

सान्द्रानन्दमनन्तमव्ययमजं यद्योगिनोऽपि क्षणं,

साक्षात्कर्तुमुपासते प्रतिमुहुर्ध्यनैकताना: परम्।

धन्यास्ता मधुरापुरीयुवतयस्तद् ब्रह्म या: कौतुकाद्,

आलिङ्गन्ति समालपन्ति शतधा कर्षन्ति चुम्बन्ति च।।

युग्मकम् — यथा, मम –

किं करोषि करोपान्ते कान्ते गण्डस्थलीमिमाम्।

प्रणयप्रवणे कान्ते नैकान्तेनोचिता: क्रुध:।।

इति यावत् कुरङ्गाक्षी वक्तुमीहामहे वयम्।

तावदाविरभूच्चूते मधुरो मधुप-ध्वनि:।।

एवमन्यान्यपि।

8.5.7.2महाकाव्यम्

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायक: सुर:।।३१५।।

सद्वंश: क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वित:।

एकवंशभवा भूपा: कुलजा बहवोऽपि वा।।३१६।।

शृङ्गार-वीर-शान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते।

अङ्गानि सर्वेऽपि रसा: सर्वे नाटकसंधय:।।३१७।।

इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम्।

चत्वारस्तस्य वर्गा: स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत्।।३१८।।

आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा।

क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनम्।।३१९।।

एक-वृत्तमयै: पद्यैरवसानेऽन्य-वृत्तकै:।

नातिस्वल्पा नातिदीर्घा: सर्गा अष्टाधिका इह।।३२०।।

नाना-वृत्तमय: क्वापि सर्ग: कश्चन दृश्यते।

सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथाया: सूचनं भवेत्।।३२१।।

संध्या-सूर्येन्दु-रजनी-प्रदोषध्वान्तवासरा:।

प्रातर्मध्याहन-मृगया-शैलर्तु-वन-सागरा:।।३२२।।

सम्भोगविप्रलभ्यौ च मुनिस्वर्गपुराध्वरा:।

रण-प्रयाणोपयम – मन्त्र-पुत्रोदयादय:।।३२३।।

वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह।

कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा।।३२४।।

नामास्य सर्गोपादेय-कथया सर्गनाम तु।

सन्ध्यङ्गानि यथालाभमत्र विधेयानि 'अवसानेऽन्यवृत्तकै:' इति बहुवचनमविवक्षितम्। साङ्गोपाङ्गा इति जलकेलिमधुपानादय:। यथा — रघुवंश-शिशुपालवध-नैषधादय:। यथा वा मम-राघवविलासादि:।

अस्मिन्नार्षे पुन: सर्गा भवन्त्याख्यानसंज्ञका:।।३२५।।

अस्मिन् महाकाव्ये। यथा — महाभारतम्।

प्राकृतैर्निर्मिते तस्मिन्सर्गा आश्वाससंज्ञका:।

छन्दसा स्कन्धकेनैतत्ववचिद् गलितकैरपि।।३२६।।

यथा — सेतुबन्ध:। यथा वा मम– कुवलयाश्वचरितम्।

अपभ्रंशनिबद्धेऽस्मिन्सर्गा: कुडवकाभिधा:।

तथापभ्रंशनिबद्धेऽस्मिन्सर्गा: कुडवकाभिधा:।

तथापभ्रंशयोग्यानि च्छन्दांसि विविधान्यपि।।३२७।।

यथा — कर्णपराक्रम:।

भाषाविभाषानियमात्काव्यं सर्गसमुत्थितम्।

एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्जितम्।।३२८।।

यथा – भिक्षाटनम्, आर्याविलासश्च।

8.5.7.3 खण्डकाव्यम्

खण्डकाव्यं भवेत्काव्यस्यैकदेशानुसारि च।

यथा — मेघदूतादिः।

कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः।।३२९।।

व्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोरमः।

सजातीयानामेकत्र संनिवेशो व्रज्या; यथा — मुक्तावल्यादिः।

8.5.7.4 गद्यकाव्यानि

वृत्तगन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च।।३३०।।

भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकं च चतुर्विधम्।

आद्यं समास-रहितं वृत्तभागयुतं परम्।।३३१।।

अन्यदीर्घसमासाढयं तुर्यं चाल्पसमासकम्।

मुक्तकम् — यथा - 'गुरुर्वचसि पृथुरुरसि —' इत्यादि।

वृत्तगन्धि — यथा मम – 'समरकण्डुलनिबिडभुजदण्ड-कुण्डलीकृतकोदण्डशिञ्जिनीटंकारोज्जागरितवैरिनगर –' इत्यादि। अत्र 'कुण्डलीकृतकोदण्ड–' इत्यनुष्टुब्वृत्तस्य पादः, 'समरकण्डूल' इति च प्रथमाक्षरद्वयरहितस्तस्यैव पादः।

उत्कलिकाप्रायं — यथा, मम — 'गुणरलसागर, जगदेकनागर, कामिनीमदन जनरञ्जन" इत्यादि।

कथा —

कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम्।।३३२।।

क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद्वक्त्रापववत्रके।

आदौ पद्यैर्नमस्कार: खलादेर्वृत्तकीर्तनम्।।३३३।।

यथा — कादम्बर्यादि:।

आख्यायिका —

आख्यायिका कथावत्स्यात्कवेर्वंशानुकीर्तनम्।

अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं पद्यं क्वचित्ववचित्।।३३४।।

कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते।

आर्याववत्रापववत्राणां छंदसा येन केनचित्।।३३५।।

अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम्।

अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात् इति दण्ड्याचार्य-वचनात् केचित्' आख्यायिका नायकेनैव निबद्धव्या" इत्याहु: तदयुक्तम्। आख्यानादयश्च कथाख्यायिक योरेवान्तर्भावान्न पृथगुक्ता:। यदुक्तं दण्डिनैव — 'अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाश्च आख्यानजातय:।' इति।

एषामुदाहरणम् – पञ्चतन्त्रादि।

8.5.7.5 चम्मूकाव्यम् —

गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूकाव्यम् —

यथा — विरुदमणिमाला।

करम्भकम् —

करम्भकं तु भाषाभिर्विविधाभिर्विनिर्मितम्।।३३७।।

यथा, मम— षोडशभाषामयी प्रशस्तिरलावली।

एवमन्येऽपि भेदा उद्देशमात्रप्रसिद्धत्वादुक्तभेदानतिक्रमाच्च न पृथग्लक्षिता:।

।।इति साहित्यदर्पणे दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपणो नाम षष्ठ: परिच्छेद:।।

8.6 काव्यप्रकाश:

अलंकारसाहित्ये 'काव्यप्रकाश:' इति ग्रन्थ: अन्यतम:। अस्य रचयिता मम्मटाचार्य:। अस्मिन् ग्रन्थे दश उल्लासा: विराजन्ते। अस्य ग्रन्थस्य उपरि वामनाचार्यस्य 'झालकीकारटीका' प्राप्यते।

प्रथम उल्लास:

ग्रन्थकार: विघ्नविघाताय समुचितेष्टदेवतां परामृशति —

''नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम्।

नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति।।''

अत्र सरस्वत्या: वन्दना कृता। इत: परं मम्मटाचार्य: काव्यस्य षट् प्रयोजनानि उक्तवान् —

8.6.1 काव्यप्रयोजनम्

१. यश: २. अर्थलाभ: ३. व्यवहारशिक्षा ४. शान्ति विधानम् ५. सद्य: परनिवृत्ति: ६. कान्तासम्मिततयोपदेश:। तथाहि उच्यते काव्यप्रकाशे —

''काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।

सद्य: परनिवृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे।।''

8.6.2 काव्यकारणम्

ग्रन्थकारेण त्रिविधं काव्यप्रयोजनम् उक्तम् —

१. शक्ति: २. निपुणता ३. अभ्यास:

''शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्।

काव्यज्ञशिक्षाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे।।''

8.6.3 काव्यलक्षणम् — काव्यलक्षणप्रसङ्गे ग्रन्थकार: उक्तवान् —

'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुन: क्वापि।''

दोषागुणालंकारा: वक्ष्यन्ते। क्वापीत्यनेनैतदाह यत् सर्वत्र सालंकारौ, क्वचित्तु स्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वहानि: यथा —

''य: कौमारहर: स एव वरस्ता एव चैत्रक्षपा –

स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभय: प्रौढ़ा: कदम्वानिला:।

सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ;

रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेत: समुत्कण्ठते।।''

8.6.4 काव्यभेद:

मम्मटनये काव्यं त्रिविधम्। तानि भवन्ति —

१. उत्तमकाव्यम् २. मध्यमकाव्यम् ३. अधमकाव्यम्

१. उत्तमकाव्यम् — अस्य लक्षणप्रसङ्गे ग्रन्थकारेण उक्तम् —

''इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्गे वाच्याद्ध्वनिर्बुधै: कथित:।''

अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु —

''नि:शेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टारागोऽधरो;

नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तावेयं बपु:।

मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्यज्ञातपीड़ागमे;

वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्तस्याधमस्यान्तिकम्।।''

२. मध्यमकाव्यम् — अस्य लक्षणप्रसङ्गे उक्तम् —

''अतादृशि गुणीभूतव्यङ्गं व्यङ्गे तु मध्यमम्।''

उदाहरणं यथा —

''ग्रामतरुणं तरुण्या नववंजुलमंजरीसनाथकरम्।

पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया।।''

३. अधमकाव्यम् — अस्य लक्षणप्रसङ्गे मम्मटाचार्यः उवाच —

''शब्दचित्रं वाच्यचित्रम्व्यंङ्गं त्ववरं स्मृतम्।''

काव्यमिदं द्विविधम् — शब्दचित्रम्, अर्थचित्रम्।

शब्दचित्रस्य उदाहरणं यथा —

स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा –

मूर्च्छन् मोह-महर्षि-हर्ष-विहितस्नानह्निकाय वः।

भिद्यादुधदुदार-दर्दुर-दरी-दीर्घा-दरिद्रद्रुम-

द्रोहोद्रेक-महोर्मि-मेदुरमदामन्दाकिनी मन्दताम्।।

अर्थचित्रस्य उदाहरणम् —

'विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराद्

भवत्युपश्रुत्य यदृच्छायापि यम्।

ससम्भ्रमेन्द्रद्रुपोतितार्गता

निमीलिताक्षीव भियामरावती।।''

8.6.5 द्वितीय उल्लासः

मम्मटाचार्यस्य मतानुसारेण शब्दः त्रिविधः - वाचकः, लाक्षणिकः, व्यञ्जकश्च। तथा च अर्थः त्रिविधः – वाच्यः, लक्ष्यः, व्यङ्ग्यः। परन्तु अभिहितान्वयवादिनां मतानुसारेण तात्पर्यार्थः' नाम्ना एकः अर्थः स्यात्। तथापि उच्यते —

''तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित्।''

अन्विताभिधानवादिनां मतानुसारेण वाच्य एव वाक्यार्थः।

अत्र तात्पर्यार्थो भवति — विशेषवपुः, अपदार्थः। काव्यप्रकाशकारस्य मतानुसारेण सर्वेषाम् अर्थानां व्यञ्जकत्वम् अस्ति। वाच्यस्य व्यञ्जकत्वं यथा —

मातर्गृहोपकरमद्य खलु नास्तीति साधितं त्वया।

तद् भण किं करणीयमेव न वासरः स्थायी।।

अत्र स्वैरविहारार्थिनीति व्यज्यते

लक्ष्यस्य व्यञ्जकत्वम् —

साधयन्ती सखि! सुभगं क्षणे क्षणे दूनासि मत्कृते।

सद्भावस्नेहकरणीयसदृशकं तावद्विरचितं त्वया।।''

अत्र मत्प्रियं रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वमाचरितमिति लक्ष्यम्,

तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम्।

व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकत्वम् —

''पश्य निश्चलनिष्पन्दा विसिनीपत्रे राजते बलाका।

निर्मलमरकतभाजन परिस्थिता शङ्खशुक्तिरिव।।''

अत्र निष्पन्दत्वेनश्वस्तत्वम्, तेन जनरहित्वम्, अतः संकरेतस्थानमेतदिति कयाचित् कञ्चित् प्रत्युच्यते। अथवा मिथ्या वदसि न त्वमत्रागतोऽभूरिति व्यज्यते।

वाचकशब्द : अस्य लक्षणं भवति —

''साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचक:।''

अत्र संकेतितार्थ: चतुविध: — जाति:, गुण:, क्रिया, यदृच्छा।

मम्मटाचार्यस्य मतानुसारेण उपाधौ संकेत: गृह्यते। उपाधि: द्विविध: — वस्तुधर्मो, वक्तृयदृच्छासंनिवेशितश्च, वस्तुधर्मोऽपि द्विविध: – सिद्ध: साध्यश्च। सिद्धोऽपि द्विविध: – पदार्थस्य प्राणप्रदो विशेषाधानहेतुश्च।

8.6.5.1 अभिधा — स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्यभिधोच्यते। स इति साक्षात् संकेतित:। अस्येति शब्दस्य।

8.6.5.2 लक्षणा — लक्षणाया: स्वरूप परसङ्गे मम्मटेन उक्तम् —

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढ़ितोऽथो प्रयोजनात्।

अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत् सा लक्षणारोपिता क्रिया।।

लक्षणा प्रधानत: द्विविधा — शुद्धा, गौणी। पुन: शुद्धा चतुर्विधा — उपादानलक्षणा, लक्षणलक्षणा, सारोपालक्षणा, साध्यवसानलक्षणा, एवं गौणी अपि द्विविधा — सारोपा, साध्यवसाना।

उपादानलक्षणा — अस्य लक्षणं भवति — स्वसिद्धये पराक्षेप:। अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु — कुन्ता: प्रविशन्ति, यष्टय: प्रविशन्ति।

लक्षणलक्षणा, अस्य लक्षणं भवति — परार्थं स्वसमर्पणम्। अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु — गङ्गायां घोष:।

सारोपालक्षणा — अस्य लक्षणं भवति —

'सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा।''

उदाहरणं खलु — गौर्वाहीक:

साध्यवसानिका — विषय्यन्त: कृतेऽस्मिन् सा स्यात् साध्यवसानिका। व्यङ्गस्य गूढत्वागूढ़त्वात् लक्षणा त्रिविधा —(१) अव्यङ्गा (२) गूढ़व्यङ्ग्या (३) अगूढ़व्याङ्ग्या।

चतुर्थ उल्लासः

8.6.6 रसस्वरूपम्

काव्यप्रकाशकार रसस्य लक्षणप्रसङ्गे आलोचनावसरे भातस्य रससूत्रम् उल्लिखितवान् —

''विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः।'' इति।

इदं रससूत्रम् अवलम्ब्य चत्वारः रससिद्धान्ताः विरचिताः।

8.6.6.1 रसोत्पत्तिवादः

अस्य मतवादस्य प्रवक्ता भट्टलोल्लटः। विभावैर्ललनोद्यानादिभिरालम्ब्यनोद्दीपनकारणैः रत्यादिको भावो जनितः अनुभावैः कटाक्षभुजाक्षेपप्रभृतिभिः कार्यैः प्रतीतियोग्यः कृतः, व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः सहकारिभिः उपचितो मुख्यया वृत्या रामादावनुकार्ये तद्रुपतानुसन्धनान्नर्त्तके अपि प्रतीयमानो इति भट्टलोल्लट-प्रभृतयः।

8.6.6.2 अनुमितिवादः — अस्य मतवादस्य प्रवर्तकः शंकुकः। राम एवायम् अयमेव रामः इति, न रामोऽयमित्यौत्तरकालिके बाधे रामोऽयमिति, रामः स्याद्वा न वाऽयमिति, रामसदृशोऽयमिति। अर्थात्

i. राम एवायम् अयमेव राम इति सम्यक् प्रतीतिः।
ii. न रामयमित्यौत्तरकालिके बाधे रामोऽयमिति, मिथ्याप्रतीतिः।
iii. रामः स्याद्वा न वाऽयमिति, संशयात्मक – प्रतीतिः।
iv. राम सदृशोऽयमिति; सादृश्यात्मक – प्रतीतिः।
v. चित्रतुरगादिन्यायेन रामोऽयमिति प्रतिप्रत्या ग्राह्ये नटे।

8.6.6.3 भुक्तिवादः अस्य मतवादस्य प्रवर्तकः भट्टनायकः। न ताटस्थ्येन नात्मगतत्मेन रसः प्रतीयते; नोत् पद्यते नाभिव्यज्यते; अपितु काव्ये नाट्ये चाभिधातो द्वितीयेन विभावादिसाधारणीकरणात्मना भावकत्मव्यापारेण भाव्यमानो स्थायी सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्दमयसंविद्विश्रान्तिसतत्वेन भोगेन भुज्यते; इति भट्टनायकः।

8.6.6.4 अभिव्यक्तिवाद: अस्य मतवादस्य प्रवक्ता अभिनवगुप्त:। लोके प्रमादादिभि: स्थाय्यनुमानेऽभ्यासपाटवतां काव्ये नाट्ये च तैरेव कारणत्वादिपरिहारेण विभावनादिव्यापारवत्त्वाद् अलौकिक-विभावादि-शब्दव्यवहार्य्यैर्ममैवेते; शत्रोवेवैते तटस्थस्यैते, न ममैवेते, न शत्रोरेवैते, न ताटस्थस्यैवेते, इति सम्बन्ध – विशेष – स्वीकार – परिहार – नियमानध्यवसायात् साधारण्येन प्रतीतैरभिव्यक्त: सामाजिकानां वासनात्मकतया स्थित: स्थायी रत्यादिको नियम – प्रमातृ - गतत्वेन स्थितोऽपि साधारणोपायबलात् तत्काल – विगलितो – परमिति – प्रमातृभाव – वशोन्मिषित्तवेद्यान्तर – सम्पर्कशून्या परमितभावेन प्रमात्रा सकल-सदृदय-संवादभाजा साधारण्येन स्वीकार इराभिन्न: अपि गोचरीकृतश्चर्व्यमणैकप्राण विभावादिजीवितावधि: पानक-रस-न्यायेन चर्व्यमान:, पुर इरा परिस्फुरण्, हृदयमिव प्रविशन् सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन्, अन्यत्सर्वमिव-तिरोदधत्, ब्रह्मास्वादमिव अनुभावयन् अलौकिक चमत्कारकारी शृङ्गारादिको रस:।

8.6.6.5 रसस्य संज्ञा

कारणान्यथ कार्यानि सहकारीणि यानि च।

रत्यादे: स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययो:।।

विभावा अनुभावास्तत् कथ्यते व्यभिचारिण:

व्यक्त: स तैर्विभावाद्यै: स्थायीभावो रस स्मृत:।

8.6.6.6 रसस्य प्रकारभेद:

रस: अष्टविध:। ते हि भवन्ति —

शृङ्गार-हास्य-करुण-रौद्रा-वीर-भयनका:।

बीभत्साद्भुतसंज्ञौ नवमो रसो भवति-शान्त:

8.6.6.7 रसानां स्थायिभावा:

''रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा।

जुगुप्सा विस्मश्चेति स्थायिभावा: प्रकीर्त्तिता:।।''

शान्तरसस्य स्थायिभाव: निर्वेद::।

व्यभिचारिभावा:

निर्वेद-ग्लानि-शंकाख्यास्तथऽसूया-मदश्रमा:।

आलसञ्चैव दैन्यं च चिन्ता मोह: स्मृतिधृति:।।

व्रीड़ा चपलता हर्ष आवेग जड़ता तथा।

गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्राऽपस्मार एव च।।

सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चप्यवहित्तथमथोग्रता

मतिर्व्याधिस्तथोन्मदस्तथा मरणमेव च।।

त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिण:।

त्रयस्त्रिंशदमी भावा: समाख्यातास्तु नामत:।।

8.6.7 पञ्चम उल्लास:

अस्मिन् उल्लासे ध्वनौ गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदान् आह। गुणीभूतव्यङ्ग: अष्टविध:। तथाहि उच्यते —

अगूढ़मपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम्।

सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम्।

व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भेदा: स्मृता:

एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत्।।

अगूढ़स्य उदाहरणं खलु —

''यस्यासुहृत्कृततिरस्कृतिरेत्य तप्त

सूचीव्यधव्यतिकरेण युनक्ति कर्णौ।

काञ्चीगुणमथनभाजनमेष सोऽस्मि,

जीवन्न सम्प्रति भवामि किमावहामि।।''

अपरस्याङ्गं यथा —

अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविर्मदनः।

नाभ्युरूजघनस्पर्शी नीवीविभ्रंसनः करः।।

वाच्यसिद्ध्यङ्गस्य उदाहरणम् —

भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छा तमः शरीरसादम्।

मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम्।।

अस्फुटं यथा —

अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता।

नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम्।।

सन्दिग्धप्राधान्यं, यथा —

हरस्तु किञ्चित् परिवृतधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः।

उमामुखे विम्वफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनासि।।

तुल्यप्राधान्यं यथा —

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये।

जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते।।''

काक्वाक्षिप्तं यथा —

मथ्नामि कौरवशतं समरेण कोपात्

दु:शासनस्य रुधिरं न पिवाम्युरस्त:।

संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू,

सन्धिं करोतु भवतां नृपति: पणेन।।

असुन्दरं यथा —

''वाणीरकुञ्जोड्डीनशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्या:।

गृहकर्मव्यपृताया: वध्वा: सीदन्त्यङ्गानि।।''

सप्तम उल्लास:

8.6.8 रसदोषनिरूपणम् —

व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता।

कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयो:।।६०।।

प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्ति: पुन: पुन:।

अकांडे प्रथनच्छेदौ अङ्गस्याप्यतिविस्तृति:।।६१।।

अङ्गिनोऽननुसन्धानं च रसे दोषा: स्युरीदृशा:।।६२।।

१. व्यभिचारिभावस्य स्वशब्दवाच्यता – स्वशब्दोपादानं व्यभिचारिणो यथा —

सव्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे,

सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि।

सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे,

पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टि: शिवायाऽस्तु व:।।३२३।।

अत्र, ब्रीडादीनाम्।

व्यानम्रा दयितानने मुकुलिता मातङ्गचर्माम्बरे,

सोकम्पा भुजगे निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि।

मीलद्भ्रू: सुरसिन्धुदर्शनविधौ म्लाना रूपालोदरे,

पारवत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टि: शिवायाऽस्तु व:।।३२३।।

इत्यादि तु युक्तम्।

२. रसस्य स्वशब्दवाच्यता — रसस्य स्व-शब्देन शृङ्गारादिशब्देन वा वाच्यत्वम्। क्रमेणोदाहरणम् —

तामनङ्गजय-मङ्गलश्रियं,

किञ्चिदुच्चभुजमूललोकिताम्।

नेत्रयो: कृतवतोस्य गोचरे,

कोप्यजायत रसो निरन्तर:।।३२४।।

आलोक्य कोमलकपोलतलाभिषिक्त,

व्यक्तानुरागसुभगामभिराममूर्तिम्।

पश्येष बाल्यमतिकृत्य विवर्त्तमान:,

शृंगारसीमनि तरंगितमातनोति।।३२५।।

३. स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यता — स्थायिनो यथा – सम्प्रहारे प्रहरणै: प्रहाराणां परस्परम्।

ठणत्कारै: श्रुतिगतैरुत्माहस्तस्य कोऽप्यभूत्।।३२६।।

अत्रोत्साहस्य।

४. अनुभावस्य क्लिष्टकल्पना —

कर्पूर-धूलि-धवल-द्युति-पूरधौत,

दिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तस्य यून:।

लीलाशिरोंऽशुकनिवेशविशेषक्लृप्ति-

व्यक्त-स्तनोन्नतिरभून्नयनावनौ सा।।३२७।।

अत्र उद्दीपनालम्बनरूपाः शृङ्गारयोग्या विभावा अनुभावपर्यवसायिनः स्थिता इति क्लिष्टकल्पना।

५. विभावस्य क्लिष्टकल्पना —

परिहरति रतिं मतिं लुनीते स्खलति भृशं परिवर्त्तते च भूयः।

इति बत विषमा दशास्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः।।

अत्र, रागपरिहारादीनाम् अनुभावानं करुणादावपि सम्भवात्कामिनीरूपो विभावो यलतः प्रतिपाद्यः।

६. प्रतिकुलविभावादिग्रहणम् —

प्रसादे वर्त्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रुषं,

प्रिये शुष्यत्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चन्तु वचः।

निधानं सौखानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं,

न मुग्धे! प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः।।३२९।।

अत्र शृङ्गारे प्रतिकुलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावः तत्प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचारी उपात्तः। अपि च –

निभृतरमणे लोचनपथे पतिते गुरुजनमध्ये।

सकलपरिहारहृदया वनगमनमेवेच्छति वधूः।।३३०।।

अत्र, सकलपरिहारवनगमने शान्तानुभावौ। इन्धनाद्य आनयन-व्याजेनोपभोगार्थं वनगमनं चेत् न दोषः।

७. रसस्य पौनः पुन्येन दीप्तिः — दीप्तिः पुनः पुनर्यथा कुमारसम्भवे रतिविलापे।

८. अकाण्डे रसविस्तारः — अकाण्डे प्रथनं यथा, वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के अनेकवीरक्षये प्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य शृंगारवर्णनम्।

९. अकाण्डच्छेदरसः — अकाण्डे छेदो यथा वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के राघवभार्गवयोर्धाराधिरूढे वीररसे कङ्कण-मोचनाय गच्छामि इति राघवस्योक्तौ।

१०. अप्रधानरसस्यातिविस्तारः — अङ्गस्याप्रधानस्य अतिविस्तरेण वर्णनं यथा हयग्रीववधे हयग्रीवस्य।

११. प्रधान-नायकादिविस्मरणम् — अङ्गिनोऽननुसन्धानं यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के वाभ्रव्यागमने सागरिकाया: विस्मृति:।

१२. प्रकृतिविपर्यय: — प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च, वीर-रौद्र-शृंगार-शान्तरस-प्रधाना धीरोदात्त-धीरोद्धत-धीरललित-धीरप्रशान्ता: उत्तमाधममध्यमाश्च।

रतिहासशोकाद्भूतानि अदिव्योत्तमप्रकृतिवत् दिव्येष्वपि। किन्तु रति: सम्भोगशृङ्गाररूपा उत्तमदेवताविषया न वर्णनीया। तद्वणनं हि पित्रो: संभोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम्।

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्गिर: खे मरुतां चरन्ति।

तावत्स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार।।३३१।।

इत्युक्तवद् भृकुट्यादिविकारवर्जित: क्रोध: सद्य: फलद: स्वर्गपातालगगनसमुद्रोल्लंघनाद्युत्साहश्च दिव्येष्वेव। अदिव्येषु तु यावदवदानं प्रसिद्धमुचितं वा तावदेवोपनिद्धव्यम्। अधिकं तु निबन्ध्यमानमसत्यप्रतिभासेन 'नायक-वद्वर्त्तितव्यं न प्रतिनायकवत्' इत्युपदेशे न पर्यवस्येत्। दिव्यादिव्येषु उभयथाऽपि। एवमुक्तस्यौचित्यस्य दिव्यादीनाम् इव धीरोदात्तादीनाम् अप्यन्यथावर्णनं विपर्यय:।

१. तत्र भवन् भगवन्नित्युत्तमेन न अधमेन मुनिप्रभृतौ न राजादौ।

२. भट्टारकेति नोत्तमेन राजादौ प्रकृतिविपर्ययापत्तेर्वाच्यम्। एवं देश-काल-वयो जात्यादीनां वेषव्यहाराकिकमुचितमेव उपनिबदआधव्यम्।

१३. अनङ्गस्य रसानुपकारकस्य वर्णनम्। यथा, 'कर्पूरसञ्जर्या' नायिकया स्वात्मनां च कृतं वसन्तवर्णनम् अनादृत्य वन्दिवर्णितस्य राज्ञा प्रशंसनम्।

ईदृशा इति नायिकापादप्रहारदिना नायक-कोपादिवर्णनम् उक्तं हि ध्वनिकृता –

अनौचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम्।

औचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनित्परा।। इति।।

इदानीं क्वचिददोषा: अप्येते इत्युच्यन्ते।

न दोषः स्वपदेनोक्तावपि सञ्चारिणः क्वचित्। सञ्चार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यस्योक्तिर्गुणावहा।।६३।।

यथा —

औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्यमाना ह्रिया,

तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीतार्भिमुख्यं पुनः।

दृष्ट्वाऽग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे,

संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः।।३३२।।

अत्रौत्सुक्य शब्द इव तदनुभावो न तथा प्रतीतिकृत्। अत एव 'दूरादुत्सुकम्' इत्यादौ व्रीडा-प्रेमाद्यनुभावानां विवलित्वा-दीनामिवोत्सुकत्वानुभावस्य सहसा प्रसरणादिरूपस्य तथा प्रतिपत्तिकारित्वाभावादुत्सुकमिति कृतम्। बाध्यत्वेनोक्तिर्न परमदोषः, यावत्प्रकृतरस परिपोषकृत्। यथा —

कावाकार्य शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा,

दौषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम्।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेपि सा दुर्लभा,

चेतः स्वास्थ्यमुपैति कः खलु युवा धन्योधरं धास्यति।।३३३।।

अत्र, वितर्कादिषु उद्गते ष्वपि चिन्तायामेव विश्रान्तिरिति प्रकृतसपरिपोषः।

पाण्डुक्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः।

आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि! हृदन्तः।।३३४।।

इत्यादौ साधारणत्वं पाण्डुतादीनाम् इति न विरुद्धम्।

सत्यं मनोरमा रामाः सत्यं रम्या विभूतयः।

किन्तु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोलं हि जीवितम्।।३३५।।

इत्यत्राद्यमर्धं बाध्यत्वेनैवोक्तम्। जीवितादपि अधिकम् अपाङ्गभङ्गस्य अस्थिरत्वमिति प्रसिद्धभंगुरोपमानतयोपात्तं शान्तमेव पुष्पाति। न च पुनः शृङ्गारस्य अत्र प्रतीतिः तदङ्गप्रतिपत्तेः।

न तु विनेयोन्मुखीकरणमत्र परिहार:, शान्तशृंगारयोर्नैरन्तर्याभावात्।

नापि काव्यशोभाकरणम्, रसान्तरादनुप्रासामात्राद्वा तथाभावात्।

आश्रयैक्ये विरुद्धो य: स कार्यो भिन्नसंश्रय:।

रसान्तरेणान्तरितो नैरन्तर्येण यो रस:।।६४।।

वीर-भयानकयो: एकाश्रयत्वेन विरोध: इति प्रतिपक्ष-गतत्वेन भयानको निवेशयितव्य:। शान्त-शृंगारयोस्तु नैरन्तर्येण विरोध: इति रसान्तरमन्तरे कार्यम्। यथा, नागानन्दे शान्तस्य जीमूतवाहनस्य 'अहोगीतम्, अहो वादित्रम्' इत्यद्भुतम् अन्तर्वेश्य मलयवर्ती प्रति शृङ्गारो निबद्ध:।

न परं प्रबन्धे यावदेकस्मिन्नपि वाक्ये रसान्तर-व्यवधिना विरोधो निवर्त्तते निबद्ध:।

न परं प्रबन्धे यावदेकस्मिन्नपि वाक्ये रसान्तर-व्यवधिना विरोधो निवर्त्तते। यथा —

भूरेणुदिग्धान् नव-पारिजात-माला-रजोवासित-बाहुमध्या:।

गाढं शिवाभि: परिरभ्यमाणान्सुराङ्गनाश्लिष्टभुजान्तराला:।।३३५।।

सशोणितै: क्रव्यभुजां स्फुरद्भि: पक्षै: खगानामुपवीज्यमानान्।

संजीविताश्चन्दनवारिसेकै: सुगंधिभि: कल्पलतादुकूलै:।।३३६।।

विमानपर्यङ्कतले निषण्णा: कुतूहलाविष्टतया तदानीम्।

निर्दिश्यमानान्ललनांगुलीभिर्वीरा: स्वदेशान्पतितानपश्यन्।।३३७।।

अत्र, बीभत्स-शृङ्गारयो: वीररसो निवेशित:।

स्मर्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाथ विवक्षित:।

अङ्गिन्यङ्गत्वामाप्तौ यौ तौ न दुष्टौ परस्परम्।।६५।।

अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दन:।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसन: कर:।।३३८।।

एतद् भूरिश्रवसः समरभुवि पतितं हस्तमालोक्य तद्वधुः अभिदधौ। अत्र पूर्वावस्थास्मरणं शृङ्गाराङ्गमपि करुणं परिपोषयति।

दन्तक्षतानि करजैश्च विपाटितानि,

प्रोद्भिन्नसान्द्रपुलकैर्भवतः शरीरे।

दत्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा,

जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि।।३४०।।

अत्र, कामुकस्य दन्तक्षतादीनि यथा चमत्कारकारीणि तथा जिनस्य। यथा वा पराशृङ्गारी तदवलोकनात्सस्पृहस्तद्वत् एतद्दृशो मुनयः इति साम्यविवक्षा।

क्रामन्त्यः क्षतकोमलांगुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थलीः,

पादैः पाततयावकैरिव गलद्बाष्पाम्बुधौतननाः।

भीता भर्त्तृकरावलम्बितकरास्त्वच्छत्रुनार्योऽधुना,

दावाग्नि परितो भ्रमन्ति पुनरप्युद्यद्विवाहा इव।।३४१।।

अत्र चाटुके राजविषया रतिः प्रतीयते। तत्र करुण इव शृङ्गारोऽप्यङ्गमिति तयोर्न विरोधः। यथा —

एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर।

एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः।।३४२।।

इत्यत्र एहीति क्रीडन्ति, गच्छेति क्रीडन्तीति क्रीडनापेक्षयोः आगमन-गमनयोर्न विरोधः।

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं,

गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण।

आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः,

कामीवद्रापराधः स दहतु दुरितं शांभवो वः शरग्निः।।३४३।।

इत्यत्र त्रिपुर-रिपु-प्रभावातिशयस्य करुणोऽङ्गम्, तस्य तु शृङ्गारः तथापि न करुणे विश्रान्तिरिति तस्याङ्गतैव। अथवा प्राक् यथा कामुकः आचरतिस्म तथा शाराग्निः इति शृङ्गारपोषितेन करुणेन मुख एवार्थ उपोद्बोल्यते। उक्तं हि —

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते।

प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्त्तसे।।इति।।

प्राक् प्रतिपादितस्य रसस्य रसान्तरेण न विरोधो नाप्यङ्गङ्गिभावो भवति इति रसशब्देन अत्र स्थायीभावः उपलभ्यते।।

।।इति काव्यप्रकाशे दोषदर्शनो नाम सप्तम उल्लासः।।

अष्टम उल्लासः

8.6.9 (गुण-निरूपणम्)

एवं दोषानुक्त्वा गुणालङ्कार-विवेकम् आह —

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः।

उत्कर्षहेतवस्ते स्युश्चलास्थितयो गुणाः।।६६।।

आत्मन एव हि यथा शौर्यादयो नाकारस्य, तथा रसस्यैव माधुर्यादयो गुणा न वर्णानाम्। क्वचित्तु शौर्यदिसमुचितस्य आकारमहत्त्वादेः दर्शनात्, 'आकार एवास्य शरः' इत्यादेः व्यवहारात्। अन्यत्राशूरेऽपि वितताकृतित्वामात्रेण 'शूरः' इति, क्वापि शूरेऽपि मूर्त्तिलाघवमात्रेण 'अशूर' इति अविश्रान्त-प्रतीतयो यथा व्यवहरन्ति तद्वन्मधुरादिव्यञ्जक-सुकुमारादि-वर्णानां मधुरादि-व्यवहारप्रवृत्तेः, अमधुरादिः साङ्गानां वर्णानां सौकुमार्यादिमात्रेण माधुर्यादि, मधुरादिरसोपकरणानां तेषाम् असौकुमार्यदेरमाधुर्यादि, रसपर्यन्तप्रतीतिवन्ध्या व्यवहरन्ति। अत एव माधुर्यादयो रसधर्माः समुचितैर्वर्णैर्व्यज्यन्ते न तु वर्णमात्राश्रयाः। अथैषां व्यञ्जकत्वं तथोदाहरिष्यते।

ये च वाच्य-वाचक-लक्षणाङ्गातिशय-मुखेन मुख्यं रसं सम्भाविनमुपकुर्वन्ति ते कण्ठाद्यङ्गानामुत्कर्षाधानद्वारेण शरीरिणोऽपि उपकारकाः हारादयः इवालङ्काराः।

यत्र तु नास्ति रसस्तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसायिनः। क्वचित्तु सन्तमपि नोपकुर्वन्ति। यथाक्रममुदाहरणानि —

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित्।

हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः।।६७।।

अपसारय धनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः।

अलमलमालिमृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला।।३४४।।

इत्यादौ वाचकमुखेन।

मनोरागस्तीव्रं विषमिव विसर्पत्यविरतं,

प्रभाथी निर्धूमं ज्वलति विधुतः पावक इव।

हिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वरइव गरीयानित इतो,

न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चाम्बा न भवती।।३४५।।

इत्यादौ वाच्यमुखेनालङ्कारौ रसमुपकुरुतः।

चित्ते विघटते न त्रुट्यति सा गुणेषु,

शाय्यासु लुठति विसर्पति दिङ्मुखेषु।

वचने वर्तते प्रवर्त्तते काव्यबन्धे,

ध्याने न त्रुट्यति चिरं तरुणी प्रगल्भा।।३४६।।

इत्यादौ वाचकमेव।

मित्रे क्वापि गते सरोरुहवने बद्धानने ताम्यति,

क्रन्दत्सु भ्रमरेषु वीक्ष्यदयितासन्नं पुरः सारसम्।।

चक्राह्वेन वियोगिना विसलता नास्वादिता नोज्झिता,

कण्ठे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः।।३४७।।

इत्यादौ वाच्यमेव, न तु रसम्, अत्र विसलता न जीवं रोद्धं क्षमेति प्रकृताननुगुणोपमा। एष एव गुणालङ्कार-प्रविभागः।

''एवं च समवायकृत्या सौर्यादयः संयोगवृत्या तु हारादयः इत्यस्तु गुणालङ्काराणां भेदः, ओजः प्रभृतीनामनुप्रासोपमादीनां चोभयेषामपि समवायवृत्या स्थितिरिति गड्डुलिकाप्रवाहेण – एरा एषां भेदः'' इत्यभिधानमसत्।

यदप्युक्तम् 'काव्यशोभायाः कर्त्तारो धर्माः गुणाः, तदतिशय-हेतवस्त्वलङ्काराः' इति तदपि न युक्तम्। यतः किं समस्तैः गुणैः काव्यव्यवहारः, उत कतिपयैः? यदि समस्तैः तत्कथमसमस्तगुणा गौणी पाञ्चाली रीतिः काव्यस्यात्मा? अथ कतिपयैः ततः —

अद्वावत्र प्रज्वलत्यग्निरुच्चैः, प्राज्यः प्रोद्यन्नुल्लसत्येष धूमः।।३४८।।

इत्यादावोजः प्रभृतिषु गुणेषु सत्सु काव्यव्यवहारप्राप्तिः।

स्वर्ग-प्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनि।

अस्या रदच्छदरसो न्यक्करोतितरां सुधाम्।।३४९।।

इत्यादौ विशेषोक्ति-व्यतिरेकौ गुणनिरपेक्षौ काव्य-व्यवहारस्य प्रवर्त्तकौ। इदानीं गुणानां भेदमाह –

माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश।

आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारद्रुतिकारणम्।।६८।।

करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम्।

दीप्त्यात्म-विस्तृतेर्हेतुरोजो वीर-रसस्थितिः।।६९।।

बीभत्स-रौद्र-रसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण च।

शुष्केन्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत्सहसैव यः।।७०।।

व्याप्नोत्यन्यत्प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः।

गुणवृत्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्छार्थयोर्मता।।७१।।

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात्परे श्रिताः।

अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश।।७२।।

एषां क्रमेण लक्षणमाह –

शृंगारे अर्थात् सम्भोगे। द्रुतिर्गलितत्वमिव। श्रव्यत्वं पुनरोज: प्रसादयोरपि।

शब्दगुणा:	अर्थगुणा:
१. गाढबन्धत्वमोज:।	१. अर्थस्य प्रौढिरोज:।
२. शैथिल्यं प्रसाद:।	२. अर्थवैमल्यात्मा प्रसाद:।
३. मसृणत्वं श्लेष:।	३. घटना श्लेष:।
४. मार्गभेद: समता।	४. अवैषम्यं समता।
५. आरोहावरोहक्र: समाधि:।	५. अर्थदृष्टि: समाधि:।
६. पृथक्पदत्वं माधुर्यम्।	६. उक्तिवैचित्र्यं माधुर्यम्।
७. अजरठत्वं सौकुमार्यम्।	७. आपारुष्यं सौकुमार्यम्।
८. विकटत्वमुदारता।	८. अग्राम्यत्वमुदारता।
९. अर्थव्यक्तिहेतुत्वम्।	९. वस्तुस्वभावस्फुटत्वम्
अर्थव्यक्ति:।	अर्थव्यक्ति
१०. औज्ज्वल्यं कान्ति:।	१०. दीप्तरसत्वं कान्ति:।

चित्तस्य विस्ताररूपदीप्तत्वजनकमोज:। वीरत्वाद् बीभत्से ततो रौद्रे सातिशयमोज:। अन्यदिति व्याप्यमिह चित्तम्। सर्वत्रेति सर्वेषु रसेषु, सर्वासु रचनासु च।

गुणवृत्या उपचारेण तेषा गुणानां। आकारे शौर्यस्येव कुतस्त्रय एऽान दश।

बहूनां पदानामेकपदवद् भासमानात्मा य: श्लेष:, यश्चारोहा-वरोहक्रमरूप: समाधि:, या च विकटत्वलक्षणा उदारता, यश्चौजोमिश्रितशैथिल्यात्मा प्रसाद:, नेषामोजस्य अन्तर्भाव:। पृथक् पदत्वरूपं माधुर्यं भङ्ग्यासाक्षादुपात्तम्। प्रसादेनार्थव्यक्तिर्गृहीता। मार्गाभेदरूपा समता क्वचिद्दोष:। तथाहि 'मातंगा: किमु वल्गितै:'

इत्यादौ सिंहाभिधाने मसृण-मार्गत्यागो गुण:। कष्टत्व-ग्राम्यत्वयोर्दुष्टताभिधानात् तन्निराकरणेन अपारुष्यरूपं सौकुमार्यम्, औज्ज्वल्यरूपा कान्तिश्च स्वीकृता। एवं न दश शब्दगुणा:।

पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा।

प्रौढिव्यसिसमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च।।

इति या प्रौढि: ओज: इत्युक्तं तद्वैचित्र्यमात्रं न गुण:। तदभावेऽपि काव्य-व्यवहारप्रवृत्ते:। अपुष्टार्थत्व अधिकपदत्व अनवीकृतत्व अमङ्गलरूपाश्लीलग्राम्याणां निराकरणेन च साभिप्रायत्वरूपमोज:, अर्थवैमल्यात्मा प्रसाद:। उक्तिवैचित्र्य रूपं माधुर्यम्, अपारुष्यरूपं सौकुमार्यम् अग्राम्यत्वरूपा उदारता च स्वीकृतानि, अभिधास्यमानस्वभावोक्त्यलङ्कारेण रसध्वनि-गुणीभूतव्यंग्याभ्यां च वस्तुस्वभावस्फुटत्वरूपा अर्थव्यक्ति: दीप्तरसत्वरूपा कान्तिश्च स्वीकृते। क्रमकौटिल्यानुल्वणत्वउपपत्तियोगरुपघटनात्मा श्लेषोऽपि विचित्रत्वमात्रम्। अवैषम्यरूपं समता दोषाभावमात्रं न पुनर्गुण:। क: खल्वनुन्मत्तोन्यस्य प्रस्तावेऽन्यदभिदध्यात्। अर्थस्य अयोनेरन्यच्छायायोनेर्वा यदि न भवति दर्शनं तत् कथं काव्यम्, इत्यर्थदृष्टिरूप: समाधिरपि न गुण:।

तेन नार्तगुणा वाच्या: प्रोक्ता: शब्दगुणाश्च ये।

वर्णा: समासो रचना तेषां व्यञ्जकताभिधा:।।७३।।

मूर्ध्नि वर्गान्त्यगा: स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघु।

अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा।।७४।।

वाच्या वक्तव्या। के कस्य इत्याह —

ट-ठ-ड-ढ-वर्जिता: कादयो मान्ता: शिरसि निजवर्गान्त्य युक्ता: तथा रेफ-णकारौ ह्रस्वान्तरिताविति वर्णा: समासाभावो मध्यम्: समासो वेति समास: तथा माधुर्यवती पदान्तर-योगेन रचना माधुर्यस्य व्यञ्जिका। उदाहरणम् –

अनङ्ग-रङ्ग-प्रतिमं तदङ्ग-भङ्गी-भिरङ्गी-कृतमानतांग्या:।

कुर्वति यूनां सहसा यथैता: स्वान्तानि शांतापरचिन्तनानि।।३५०।।

योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययो:।

टादि: शषौ वृत्तिदैर्ध्यं गुम्फ उद्धत ओजसि।।७५।।

वर्गप्रथमतृतीयाभ्याम् अन्त्ययो: द्वितीयचतुर्थयो: रेफेण अध उपरि उभयञ्च वा यस्य कस्यचित्, तुल्ययोस्तस्य तेनैव सम्बन्ध: टवर्गोऽर्थात् णकारवर्ज: शकार-षकारौ दीर्घसमास: विकटा संघटना ओजस:। उदाहरणम् —

मूर्ध्नामुद्वृत्ताविरल-गलगलद्-रक्त-संसक्त-धारा-धौतेशांघ्रि-प्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम्।

कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणां,

दोष्णां चैषां किमेतत्फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयास:।।३५१।।

श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत्।

साधारण: समग्राणां स प्रसादो गुणो मह:।।७६।।

समग्राणां रसानां संघट्यमानां च उदाहरणम्—

परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयत:,

तनोर्मध्यस्यान्त: परिमिलनमप्राप्य हरितम्।

इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनै:,

कृशांग्या: संतापं वदति विसिनीपत्रशयनम्।।३५२।।

यद्यपि गुणपरतन्त्रा: सङ्घटनादयस्थापि-

वक्तृवाच्यप्रबन्धनामैचित्येन क्वचित्क्वचित्।

रचना-वृत्ति-वर्णानामन्यथात्वमपीष्यते।।७७।.

क्वचिद्वाच्यप्रबन्धानपेक्षया वक्त्रौचित्यादेव रचनादय:। यथा –

मन्थायस्तार्णवाम्भ: प्लुतकुहरचलन् मन्दरध्वानधीर:,

कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्ड:।

कृष्णाक्रोधाग्रदूत: कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवात:,

केनास्मत्सिहनादप्रतिरसितसखो दुंदुभिस्ताडितोऽसौ।।३५३।।

अत्र, हि न वाच्यं क्रोधादिव्यञ्जकम्। अभिनेयार्थं च काव्यमिति तत्प्रतिकूला उद्धता रचनादयः। वक्ता चात्र भीमसेनः।

क्वचिद् वक्तृप्रबन्धानपेक्षया वाच्यौचित्याद् एव रचनादयः। यथा —

प्रौढ-च्छेदानुरूपोच्छलन-रव-भवत् सैंहिकेयोपघातत्रासाकृष्टाश्व-तिर्यग्वलित-रविरथेनारुपेनेक्ष्यमाणम्।

कुर्वत्काकुत्स्थवीर्यस्तुतिमिव मरुतां कंधरारन्ध्रभाजां, भांकारैर्भीममेतन्निपतति वियतः कुम्भकर्णोत्तमाङ्गम्।।३४५।।

क्वचिद् वक्तृवाच्यानपेक्षया प्रबन्धोचिता एव ते तथा हि आख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि न मसृणवर्णदयः, कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः, नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः। एवम् अन्यदप्यौचित्यमनुसर्त्तव्यम्।

इति श्रीकाव्यप्रकाशे गुणालङ्कारभेदनियतगुण निर्णयो नाम अष्टमोल्लासः।।

8.6.10 अलंकाराः

साधारणतः 'अलंकार' शब्देन आभूषणम् बोध्यते। अलंकारः शब्दस्य अर्थः द्विविधः। —

(१) अलंक्रियते अनेन इत्यलंकारः। यथा – अनुप्रास – उपमादि।

(२) अलंकरेति यः सः अलंकारः। यथा – अलंकाराः, गुणः, रीतिः, रसः, ध्वनिः इत्यादयः।

इदानीं काव्यप्रकाशस्य शब्दालंकाराः तथा च अर्थालंकाराः आलोच्यन्ते —

१. वक्रोक्तिः

काव्यप्रकाशकारः तस्य काव्यप्रकाशे वक्रोक्तेः लक्षण प्रसङ्गे उक्तवान् —

''यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथाऽन्येन योज्यते।

श्लेषेण काक्वा वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा।।''

वक्रोक्तिः द्विविधा – i) श्लेषवक्रोक्तिः ii) काकुवक्रोक्तिः। पुनः श्लेषवक्रोक्तिः द्विविधा — अभङ्गश्लेषः पदभङ्गश्लेषश्च।

अभङ्गश्लेषस्य उदाहरणं खलु —

''अहो केनेदृशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता।

त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्ण तु दारुमयी क्वचित्।''

सभङ्गश्लेषस्य उदाहरणं भवति —

नारीणामनुकुलमाचरसि चेज्जानासि कश्चेतनो

रामानां प्रियमादधाति हितकृन्नैवाबलानां भवान्।

युक्तं किं हितकर्तनं ननु बलाभावप्रसिद्धात्मनः

सामर्थ्यं भवतः पुरन्दरमतच्छेदं विधातुं कुतः।।

काकुवक्रोक्तेः उदाहरणं यथा —

''गुरुजनपरतन्त्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम्।

अलिकुलकोकिलललिते नेष्यति सखि सुरभि समयेऽसौ।''

२) अनुप्रासः अनुप्रास-अलंकारस्य लक्षणप्रसङ्गे आचार्यमम्मटेन उक्तम् —

''वर्णसाम्यमनुप्रासः।''

अत्र स्वरवैशादृश्येऽपि व्यञ्जनसदृशत्वं भवति वर्णसाम्यम्। रसाद्यनुगतः प्रकृष्टो न्यासः अनुप्रासः।

अनुप्रासः द्विविधः — (१) वर्णानुप्रासः (२) लाटानुप्रासः

(१) वर्णानुप्रासः पुनः द्विविधः — (i) छेकानुप्रासः (ii) वृत्त्यनुप्रासः

काव्यप्रकाशकारेण तयोः स्वरूपमाह —

(i) छेकानुप्रासः — ''सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः।''

अत्र अनेकस्य अर्थाद् व्यञ्जनस्य सकृदेकवारं सादृश्यं छेकानुप्रासः। 'छेक' शब्दस्य अर्थो भवति विदग्धजनः।

उदाहरणं भवति –

ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी।

दध्रे कामपरिक्षाम – कामिनीगण्डपान्डुताम्।।

(ii) वृत्तनुप्रासः — **''एकस्याप्यसकृत्परः''**।

अर्थात् एकस्य अपि शब्दादनेकस्य ब्यञ्जनस्य द्विर्बहुकृत्वो वा सादृश्यं वृत्त्यनुप्रासः।

वृत्त्यनुप्रासस्य त्रयो भेदाः सन्ति — (a) उपनागरिका (ललिता) (b) परुषा (नागरिका) (c) कोमला (ग्राम्या)।

(a) उपनागरिकावृत्तेः लक्षणं भवति —

''माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते।''

उदाहरणम् —

अनङ्गरङ्गप्रतिमं तदङ्गं भङ्गीभिरङ्गकृतमानताङ्ग्याः।

कुर्वन्ति यूनां सहसा यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तनानि।।

(b) परुषावृत्तेः लक्षणं भवति —

''ओजः प्रकाशकैस्तैस्तु परुषा।''

उदाहरणम् —

'मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्तविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधारां

धौतेशाङ्घ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम्।

(c) कोमलावृत्तेः लक्षणं भवति —

''कोमला परैः।''

परैः शेषैः। तामेव केचिद् ग्राम्येति वदन्ति।

उदाहरणम् —

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः।

अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला।।

(२) लाटानुप्रासस्यस्वरूपप्रसङ्गे आचार्येन मम्मटेन उक्तम् —

''शाब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमात्रतः।''

शब्दगतेऽनुप्रासः शब्दार्थयोरभेदेऽप्यन्वयमात्रभेदात् लाटजनवल्लभत्वाच्च लाटानुप्रासः। एष पदानुप्रास इत्यन्ये।

उदाहरणं भवति —

यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य।

यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य।।

(3) यमकः

यमकलङ्कारस्य लक्षणप्रसङ्गे काव्यप्रकाशकारः उक्तवान् —

''अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सापुनः श्रुतिः। यमकम्''।

पादः एवं तस्य भेदानुसारेण यमकः बहुविधः।

उदाहरणम् —

नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागत – पङ्कजम्।

मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोहरैः।।

अन्यच्च

सन्नारीभरणोमायमाराध्य विधुशेखरम्।

सन्नारीभरणोऽमायस्ततस्त्वं पृथिवीं जय।।

(4) श्लेषः

श्लेषः प्रधानतः द्विविधः — शब्दश्लेषः अर्थश्लेषः च।

इदानीं शब्दश्लेषविषये आलोच्यन्ते।

अस्य लक्षणप्रसङ्गे – यम्मटाचार्येन उक्तम् —

वाक्यभेदेन भिन्ना यद् युगपद्भाषणस्पृशः।

श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टधा।।

अर्थात् 'अर्थभेदेन शब्दभेदः' इति दर्शने काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते' इति च नये वाच्यभेदेन भिन्ना अपि शब्दा यद् युगपदुच्चारेण श्लिष्यन्ति भिन्नं स्वरूपमपह्नुवते से श्लेषः। स च वर्ण-पद-प्रकृति-प्रत्यय-विभक्ति-लिङ्ग-भाषा-वचनानां भेदादष्टधा।

वर्णश्लेषस्य उदाहरणम् —

अलङ्कारः शङ्काकरणरकपालं परिजनो विशीर्णाङ्गोभृङ्गीवसु च वृष एक बहुवयाः।

अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सवामरगुरोर्विधौ वक्रे मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी।।

पदश्लेषः द्विविधः — सभङ्ग पदश्लेषः अभङ्ग पदश्लेषः च।

सभङ्गपदश्लेषस्य उदाहरणम् —

पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितानिः शेषपरिजनं देव।

विलसक्तरेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम्।।

अभङ्गपदश्लेषस्य उदाहरणम् —

योऽसकृत्परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणक्षमः।

शतकोटिदतां बिभ्रद्विबुधेन्द्रः स राजप्ते।।

अर्थश्लेषस्य लक्षणप्रसङ्गे काव्यप्रकाशकारः उक्तवान् —

''श्लेषः स वाक्ये एकस्मिन यत्रानेकार्थता भवेत्।''

एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्रानेकोऽर्थः, स श्लेषः।

अस्य उदाहरणं भवति —

उदयमयते दिङ्मालिन्यं निराकुरुतेतरां नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रवर्तयति क्रियाः।

रचयतितरां स्वैराचारप्रवर्तनकर्तनं बत बत लसत्तेजः पुञ्जो विभाति विभाकरः।।

(5) उपमा —

उपमा – अलंकारस्य लक्षणं भवति —

''साधर्म्यमुपमा भेदे।''

उपमानोपमेययोरेव, न तु कार्यकारणादिकयोः साधर्म्यं भवतीति तयोरेव समानेन धर्मेण सम्बन्ध उपमा।

उपमालङ्कारः प्रधानतः द्विविधः — (१) पूर्णोपमा (२) लुप्तोपमा च। पूर्णोपमाया लक्षणप्रसङ्गे काव्यप्रकाशकारः उक्तवान् —

''उपमानोपमेय साधारणधर्मोपमाप्रतिपाद कानामुपादाने पूर्णा।''

पूर्णोपमा श्रौती आर्थी चेति प्रथमं द्वेधा। तत श्रौती पूर्णोपमा वाक्यगा, समासगा, तद्धितगा चेति त्रिधा, आर्थी पूर्णोपमाऽपि वाक्यगा, समासगा, तद्धितगा चेति त्रिधैवेति पूर्णोपमा षड्विधा भवतीत्याह — अग्रिमा श्रौत्यार्थीत्यादिना।

उपमा कीदृशे स्थले श्रौती भवतीत्याह — ''यथेववादि शब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति। यद्यप्युमानविशेषन्यान्येते, तथापि शब्दशक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव षष्ठीवत् सम्वन्धं प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा।

उपमा कीदृशे स्थले आर्थी भवतीत्याह — 'तेन तुल्यं मुखम्' इत्यादिना।

समासगां श्रौतिमुपमां निरूपयति — ''इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च" इति नित्यसमासे समासगा।

वाक्यगां श्रौतीं पूर्णाम् उपमाम् उदाहरति —

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्ण मुञ्चति।

प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा।।

वाक्यगाम् आर्थीं पूर्णाम् उपमाम् उदाहरति —

चकितहरिणलोललोचनाया: क्रुधि तरुणारुणतारहारिकान्ति।

सरसिजमिदमाननं च तस्या: सममिति चेतसि सम्पदं विधत्ते।।

समासगां श्रौतीं पूर्णाम् उपमामुदाहरति —

अत्यायतैर्नियमकारिभिरुद्धतानां दिवै: प्रभाभिरनपायमयैरूपायै:।

शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिदरद: सदा यो लक्ष्मीविलासभवनैर्भुवनं बभार।।

समासगां आर्थीं पूर्णाम् उपमामुदाहरति —

अवितयमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्री:।

सुरतरुसदृश: स भवानभिलषणीय: क्षितीश्वर न कस्य।।

तद्धितगां श्रौतीं पूर्णाम् उपमामुदाहरति —

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत्।

दुरालोक: स समरे निदायाम्बररत्नवत्।।

लुप्तोपमाया: लक्षणप्रसङ्गे आचार्येन मम्मटेन उक्तम् —

''एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता।''

लुप्तोपमाया: वहुविधा: भेदा: सन्ति। यथा धर्मलुप्ताभेदानाह —

''तद्वद्धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौती तद्धिते पुन:।''

उदाहरणं भवति —

धनस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिन:।

करणीयं वचश्चेत: सत्यं तस्यामृतं यथा।।

वाचकलुप्तोपमाया: उदाहरणं भवति —

तत: कुमुदनाथेन कामिनीगन्डुपान्डुना।

नेत्रानन्द्रेन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता।।

(6) रूपकम् — रूपकालङ्कारस्य लक्षणं भवति —

''तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययो:।''

अतिसाम्यादनपह्नुतभेदयोरभेद:।

अर्थात् उपमेये संशयात्मिकाम् उपमानबुद्धिम् उपजीवति ससन्देहे निरूपिते, उपमेये आरोपात्मिकाम् उपमानबुद्धिमुपजीवद् रूपकं निरूपयति — तद् रूपकमित्यादिना। अतिसाम्यऽपह्नुतभेदयो: उपमानोपमेययो आरोप्यमाणो योऽभेद: तद् रूपकमित्यर्थ:।

रूपकभेदान् प्रतिपादयिषु: आह —

''समस्तवस्तुविषयं श्रौत आरोपितो यदा।''

अर्थात् यत्र उपमेये उपमानानामारोप: क्रियते ते आरोपविषया यथा शब्दोपात्ता भवन्ति यानि उपमानानि उपमेये आरोप्यन्ते ते आरोप्यमाना: सर्वेऽपि शब्दोपात्ता भवन्ति चेत् तदा रूपकं समस्तवस्तुविषयम् इत्युच्यते इत्यर्थ:।

समस्तवस्तुविषयकं रूपकम् उदाहरणं भवति —

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थी-

न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम्।

द्वीपाद् द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले

न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन।।

अथ एकदेशविवर्ति रूपकं निरूपयति —

''श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत्।''

अर्थात् यत्र आरोप्यमाणेषु मध्ये केचन शब्दनैवोपात्ता भवन्ति केचन पुन: शब्देन अनुपात्ता अपि अर्थवशाद् आरोपितत्वेन निश्चिता भवन्ति तद् रूपकम् आरोप्यमान —

प्रतिपदकल्पे एकदेशे विशेषेण वर्तनाद् एकदेशबिवर्तीत्युच्यते।

एकदेशविवर्ति रूपकम् उदाहरति —

यस्य रणान्त:पुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम्।

रस सम्मुख्यपि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना।।

पुन: प्रकारान्तरेण रूपकभेदौ निरूपयति — साङ्गं निरङ्गं चेति। ''साङ्गमेतत्''। तत्र एतद् अनुपदं निरूपिते रूपकस्य भेदद्वये साङ्गरूपकत्वं वेदितव्यमित्यर्थ:। यत्र प्रधानतया वर्णनीया तदुपकरणे च तदन्तदुपमानारोपस्तत्र रूपकस्य साङ्गत्वं वोध्यम्।

निरङ्गेषु रूपकेषु शुद्धं निरङ्गं रूपकं निरूपयति — **''निरङ्गन्तु शुद्धम्''** इति। यत्र केवले प्रधानतया वर्णनीये तदुपकारकेष्वपि तदन्तदुपमानारोप: तत्र रूपकस्य निरङ्गत्वं बोध्यम्। शुद्धं निरङ्गं रूपकमुदाहरति —

कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतद्वनिषु यत् सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुन: प्रश्नयति यत्।

अनिद्रं यच्चान्त: स्वपिति तदहो वेद्म्यभिनवां प्रवृत्तोऽस्या सेक्तुं हृदि मनसिज: प्रेमलतिकाम्।।

निरङ्गस्य रूपकस्य मालारूपकाख्यं द्वितीयं भेदं प्रतिपादयति — ''माला तु पूर्ववत्'' इति। मालोपमायां वृत्तौ पूर्वं प्रतिपादितायां यथा एकस्य उपमेयस्य बहुनामप्रस्तुतानाम् आरोप: क्रियते चेत् तद् मालारूपकमुच्यते इति।

मालारूपकमुदाहरति —

सौन्दर्यस्य तरङ्गिनी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गम:

कान्ते: कार्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनाव्वासभु:।

परम्परितरूपकं निरूपयति —

''नियतारोपणोपाय: स्यादारोप: परस्य य:।

परम्परितं श्लेष्टे वाचके भेदजाति वा।।''

अर्थात् यत्र नियते मुख्ये वर्णनीये अप्रस्तुतारोपस्य साधारणधर्म सम्पादकत्वेन उपपादकतया परत्र तदुपमानाद्यप्रस्तुतारोप: क्रियते तत्र रूपकं परम्परितमुच्यते। तच्च परम्परितरूपकम् आरोप्यारोपविषययो बाचके शब्दे श्लेष्टे सति आरोप्यपारोपविषययो: वाचके शब्दे भेद जाति भिन्ने वा सति भवतीति द्विविधं भवतीत्यर्थ:।

उदाहरणम् —

''विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासङ्कोचदीप्तद्युते।

दुर्गामार्गनीललोहित समित्स्वीकारवैश्वानर।।''

7. अपह्नुतिः —

अपह्नुति अलंकारस्य लक्षणप्रसङ्गे आचार्येन मम्मटेन उक्तं —

''प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत् साध्यते सा त्वपह्नुतिः।''

अर्थात् उपमेयम् असत्यतया यद् व्यवस्थाप्यते उपमानं च यद् आहार्यनिश्चयविषयीक्रियते सा अपह्नुतिः इति उच्यते। अपह्नुतिः अलंकारः द्विविधः शाब्दी आर्थी च।

शाब्दी-अपह्नुतिः — यत्र शब्देनैव असत्यं प्रतिपाद्यते तां शाब्दीमपह्नुतिति कथ्यते। उदाररणं भवति —

अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये।

कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य बपुषि।

अशुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे।

इयं शान्ता शेते रजनिरमणी गाढ़मुरसि।।

(ii) आर्थीम् अपह्नुतिमुदाहरति —

वत सखि कियदेतत् पश्य वैरं स्मरस्य प्रियविरहकृशेऽस्मिन् कामिलोक तथाहि।

उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन प्रतिविशिखमनेनोट्टङ्कितं कालकूटम्।।

(8) निदर्शना अधुना औपम्यपर्यवसायिनं निदर्शनालङ्कारमाह —

''अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः।''

अर्थात् यत्र अनुपपद्यमानः पदार्थरूपयोः वस्तुनोरन्वयः तयोः वस्तुनोः परस्परमौपम्यं कल्पयित्वा उपपन्नो भवति सा निदर्शना अलंकार इत्यर्थः। निदर्शनालङ्कारस्य त्रयो भेदाः सन्ति — (१) वाक्यार्थः (२) पदार्थः (३) मालारूपः चेति।

प्रथमं वाक्यार्थनिदर्शनामुदाहरति —

क्व सूर्यप्रभवो वंश: क्व चाल्पविषया मति:।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्।।

पदार्थनिदर्शनामुदाहरति —

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम्।

वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टादयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम्।।

मालारूपनिदर्शनामुदाहरति —

दोर्भ्यां तितीर्षति तरङ्गवतीभुजङ्गमादातुमिच्छति करे हरिणाङ्कबिम्बम्।

मेरुं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेष देव यस्ते गुणान् गदितुमुद्यममादधाति।।

(9) अर्थान्तरन्यास:

अर्थान्तरन्यासालङ्कारस्य लक्षणप्रसङ्गे काव्यप्रकाशकार: उक्तवान् —

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते।

यत्तु सोऽर्थान्तरन्यास: साधर्म्येणेतरेण वा।।

सामान्यस्य विशेषेण साधर्म्यात् समर्थनम्, सामान्यस्य विशेषेण वैधर्म्यात् समर्थनम्, विशेषस्य सामान्येन साधर्म्यात् समर्थनम्, विशेषस्य सामान्येन वैधर्म्यात् समर्थनं वा अर्थान्तरन्यास इति।

उदाहरणं भवति —

निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम्।

पश्यति पित्तोपहत: शशिशुभ्रं शङ्खमपि पीतम्।।

(10) दृष्टान्त:

गम्यमानवाक्यौपम्यं दृष्टान्तालङ्कारं निरूपयति —

''दृष्टान्त: पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम्।''

एतेषां साधारणधर्मादीनां दृष्टोऽन्तो निश्चयो यत्र स दृष्टान्तः। दृष्टान्तालङ्कारः द्विविधः — साधर्म्यं वैधर्म्यं चेति। प्रथमं साधर्म्यमूलकं दृष्टान्तमुदाहरति —

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम्।

आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः।।

वैधर्म्यमूलकं दृष्टान्तमुदाहरति —

तवाहवे साहसकर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिकमानिनीषतः।

भटाः परेषां विशरारुतामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः।।

(11) विभावना विभावनालङ्कारस्य स्वरूपप्रसङ्गे आचार्यमम्मट आह —

''क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना।''

हेतुरूपक्रियाया निषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना।

उदाहरणम् —

कुसुमितलताभिरहताऽप्यधत्त रुजमलिकुलैरदष्टाऽपि।

परिवर्तते स्म नलिनी लहरीभिरलोलिताऽप्यघूर्णत सा।।

(12) विशेषोक्तिः

विशेषक्तेः लक्षणं भवति —

''विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः।''

मिलितेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिः। कश्चिद् विशेषं वक्तुं प्रसिद्धेषु कारणेषु सत्स्वपि कार्याभावस्य प्रतिपादनं विशेषोक्तिरिति सूत्रवृत्योरर्थः।

विशेषोक्तिः त्रिविधाः — अनुक्तनिमित्ता, उक्तनिमित्ता, अचिन्त्यनिमित्ता च।

अनुक्तनिमित्तां विशेषोक्तिमुदाहरति —

निद्रानिवृत्तावुदिते द्युरत्ने सखीजने द्वारपदं पराप्ते।

श्लथीकृताशेषरसे भुजङ्गे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा।।

उक्तनिमित्तां विशेषोक्तिमुदाहरति —

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने।

नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे।।

अचिन्त्यनिमित्तां विशेषोक्तिमुदाहरति —

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः।

हरताऽपि तनुं यस्य शम्भुना न बलं हृतम्।।

(13) स्वभावोक्तिः — स्वभावक्त्यालङ्कारस्य लक्षणप्रसङ्गे मम्मटेन उक्तम् —

''स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्।''

उदाहरणम् — पश्चादं घ्री प्रसार्य त्रिकणतिविततं द्राययित्वाऽङ्गमुच्चै रासज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटां धूलिधूम्रां विधुय-घासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरङ्गो। मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण।।

(14) विरोधाभासः

विरोधाभासालङ्कारस्य लक्षणप्रसङ्गे मम्मटः उक्तवान् —

''विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः।''

वस्तुवृत्तेनाविरोधेऽपि विरुद्धयोरिव यदभिधानम्, स विरोधः। वस्तुतो विरोधस्य अभावेऽपि विशेषाभिधानाय विरुद्धतेवेन यद् वचनं स विरोध इति सूत्रवृत्योरर्थः। विरोधाभास इत्येवास्य समुचितं नाम।

विरोधाभासभेदान् प्रतिपादयति —

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैविरुद्धा स्याद् गुणैस्त्रिभिः।

क्रिया द्वाभ्यामपि द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश।।

अर्थात् जातिः जात्या विरुद्धत्वेन यद् उच्यते स प्रथमो विरोधः, जातिः गुणेन विरुद्धत्वेन यत् उच्यते स द्वितीयः, जातिः क्रियया विरुद्धत्वेन यद् उच्यते स तृतीयः, जातिः द्रव्येण विरुद्धत्वेन यद् उच्यते स चतुर्थः, गुणो गुणेण

विरुद्धत्वेन यद् उच्यते स पञ्चमः, गुणः क्रियया विरुद्धत्वेन यद् उच्यते स षष्ठः, गुणो द्रव्येण विरुद्धत्वेन यद् उच्यते स सप्तमः, क्रिया क्रियया विरुद्धत्वेन यद् उच्यते स अष्टमः, क्रिया द्रव्येण विरुद्धत्वेन यद् उच्यते स नवमः, द्रव्यं द्रव्येण विरुद्धत्वेन यद् उच्यते स दशम इति दशधा विरोधाभासो इत्यर्थः।

उदाहरणं भवति —

अभिनवनलिनीकिसलयमृणालवलयादिदवदहनराशिः।

सुभग कुरङ्गदृशोऽस्याविधिवशतस्तद्वियोगपविपाते।।

अपि च

गिरयोऽप्यनुन्नतियुजो मरुदप्यचलोऽब्धयोऽप्यगम्भीराः।

विश्वम्भराऽप्यतिलघुर्नरनाथ तवान्तिके नियतम्।।

(15) सङ्करः

सङ्करालङ्कारस्य लक्षणविषये आचार्येन मम्मटेन उक्तम् —

''अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु सङ्करः।''

एत एव यत्रात्मन्यनासादितस्वतन्त्रभावाः परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकतां दधति, स एषां सङ्कीर्यमाणस्वरूपत्वात् सङ्करः।

सङ्करालङ्कारस्य त्रिविधाः भेदाः सन्ति — (1) अङ्गाङ्गिभागसङ्करः (2) सन्देहसङ्करः (3) एकपदप्रतिपाद्यसङ्करः।

(1) प्रथमं अङ्गाङ्गिभावसङ्करमुदाहरति —

आप्ते सीमन्तरत्ने मरकतिनि हृते हेमताङ्कैपत्रे लुप्तायां मेखलायां झटितिमणितुलाकोटियुग्मे गृहीते।

शोणं विम्बोष्ठाकान्त्या त्वदरिमृगदृशामित्वरीणामरण्ये राजन् गुञ्जाफलानां स्रज इति शवरा नैवहारंहरन्ति।

अपि च —

जटाभाभिर्भाभिः करधृतकलङ्काक्षवलयो वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः।

परिप्रेङ्खत्तारापरिकरकपालाङ्कितलतले शशी भस्मापान्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति।।

(2) सङ्करस्य द्वितीयं प्रकारं सन्देहसङ्कराख्यं निरूपयति —

''एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः।''

सन्देहसङ्करमुदाहरति —

जह गहिरो जह रअणणिब्भरो हज अ णिम्मलछोओ।

तह किं विहिणा एसो सरसवाणी ओ जलनिही ण किओ।

[संस्कृतरूपम् – यथा गम्भीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छायः।

तथा किं विधिना एष सरसपाणीयो जलनिधिर्न कृतः।।]

(3) एकपदप्रतिपाद्यसङ्करालङ्करस्य लक्षणं भवति —

''स्पुटमेकस्मिन् विषये शब्दार्थालङ्कृतिद्वयम्। व्यवस्थितं च।''

उदाहरणम् —

स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिम्ब-विस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम्।

श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतार-बद्धान्धकारमधुपावलि सञ्चुकोच।।

(16) संसृष्टिः

संसृष्टि-अलंकारस्य लक्षणं भवति —

''सेष्टासंसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः।''

संसृष्टि-अलंकारस्य त्रिविधाः भेदाः सन्ति —

(१) शब्दालंकार-संसृष्टिः (२) अर्थालंकार-संसृष्टिः (३) शब्दार्थालंकार-संसृष्टिः।

(१) शब्दालंकारसंसृष्टेः उदाहरणं भवति —

वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसम्भ्रमसम्भृतशोभया।

चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया।।

अर्थलंकारसंसृष्टिस्तु —

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता।।

शब्दार्थालंकारयोस्तु संसृष्टिः —

सो नत्थि-एत्थ गामे जो एअं महमहन्तलाअन्नं।

तरुणान हिअअलूडि परिसक्कन्तीं निवारेइ।।

[संस्कृतरूपम् – स नास्त्यत्र ग्रामे य एनां महमहायमानलावण्याम्।

तरुणानां हृदयलुण्ठाकीं परिष्वक्कमानां निवारयति।।]

(17) उत्प्रेक्षाः

काव्यप्रकाशकारस्य मतानुसारेण उत्प्रेक्षा-अलंकारस्य लक्षणं भवति —

''सम्भावनमथोत्प्रेक्षा परकृतस्य समेन यत्।''

अत्र 'समेन' पदेन उपमानम् बोध्यते। अस्य अलंकारस्य उदाहरणं भवति —

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता।।

(18) समासोक्तिः

अस्य अलंकारस्य लक्षणप्रसङ्गे मम्मटेन उक्तम् —

''परोक्तैर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः''।

अर्थात् प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येन श्लिष्टताविशेषण माहात्म्यात्, न तु विशेषस्य सामर्थ्यादपि यद् अप्रकृतस्यार्थस्याभिधानं सा समासेन संक्षेपेणार्थदयकथनात् समासोक्तिः।

अस्य अंकारस्य उदाहरणं खलु —

''लब्धा तव वाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽप्युल्लासः।

जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलूज्ज्वला दुर्बला ननु सा।।''

8.7 ध्वन्यालोकः

अस्य ग्रन्थस्य रचयिता आनन्दवर्धनः। अस्मिन् ग्रन्थे चत्वारः उद्द्योताः विद्यन्ते। ग्रन्थारम्भे आनन्दवर्धनेन श्रीहरिं प्रति नमस्कारं कृतम्। तथाहि उच्यते —

स्वेच्छाकेसरिणः स्वच्छस्वच्छायायासितेन्दवः।

त्रायन्तां वो मधुरिपोः प्रपन्नार्तिच्छिदो नखाः।।

अस्मिन् श्लोके वीररसस्य प्राधान्यं विराजते। आनन्दवर्धनः ध्वनिवादी। ध्वनिः भवति काव्यस्य आत्मा। ध्वनेः लक्षणप्रसङ्गे प्रागेव आनन्दवर्धनः ध्वनिविरोधी मतत्रयम् उल्लिखितवान् —

काव्यास्यात्मा ध्वनिरिति वुधैर्यः समाम्नातपूर्व -

स्तस्याभावं जगदूरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये।

केचिद्वाचं स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयं

तेन क्रमः सहृदयमनःप्रीयते तत्स्वरूपम्।।

ध्वनिविरोधीमतवादः

अभाववादः	भक्तिवादः	अनिवर्चनीयवादः
(तस्याभावं अपरे जगदुः)	(भाक्तमाहुस्तमन्ये)	(केचिद्वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुः)

8.7.1 अभाववादः तदभाववादिनां चामी विकल्पाः सम्भवन्ति। तत्र केचिदाचक्षीरन् – ''शब्दार्थशरीरं तावत् काव्यम्।'' अन्येब्रूः युः – नास्त्येव ध्वनिः। प्रसिद्ध प्रस्थानव्यतिरेकिणः काव्यप्रकारस्य काव्यत्महानेः। सहृदयहृदयाह्लादिशब्दार्थमयत्वमेव काव्यलक्षणम्। पुनरपरे तस्याभावमन्यथा कथयेयुः – न सम्भवत्येव ध्वनिर्नामापूर्वः कश्चित्।

8.7.2 भाक्तवादः – भाक्तमाहुस्तमन्ये। अन्ये तं ध्वनिसंज्ञितं काव्यात्मानं गुणवृत्तिरित्याहः। भक्ति + अन् = भाक्तम्। भाक्त अर्थात् लाक्षणिकः गौण प्रयोगः वा। तथाहि लोचनटीकायाम् उक्तम् —

''भज्यते सेव्यते पदार्थेन प्रसिद्धतया उत्प्रेक्ष्यते इति भक्तिः धर्मोऽभिधेयेन सामीप्यादिः, तत आगतो भाक्तो लाक्षणिकोऽर्थः।''

8.7.3 अनिर्वचनीयवादः केचित् पुनर्लक्षणकरणशालीनवुद्धयो ध्वनेस्तत्त्वं गिरामगोचरं सहृदयहृदयसंवेद्यमेव समाख्यातवन्तः।

इदानीं ध्वनेः तत्त्वालोचावसरे भूमिकायाम् उक्तम् —

योऽर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मेति व्यवस्थितः।

वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ।।

अनेन श्लोकेन ज्ञायते काव्यस्य आत्मा ध्वनि। काव्यस्य आत्मभूतार्थस्य द्वौ भेदौ स्तः — वाच्यप्रतीयमानौ। तत्र वाच्यः प्रसिद्धो यः प्रकारैरुपमादिभिः। इदानीं प्रतीयमानस्य लक्षणं उच्यते —

प्रतीयमानं पुनरण्यदेव

वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम्।

यत्तत् प्रसिद्धावयवातिरिक्तं

विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु।।

स ह्यर्थो वाच्यसमर्थ्याक्षिप्तं वस्तुमात्रलंकारा रसादयश्चेत्यनेक-प्रभेद प्रभिन्नो दर्शयिष्यते। सर्वेषु च तेषु प्रकारेषु तस्य वाच्यादन्यत्वम्।

8.7.4 वाच्यप्रयोगः तथाहि आद्यस्तावत् प्रभेदो वाच्याद् दूरं विभेदवान्। स कदाचिद् वाच्ये विधिरूपे प्रतिषेधरूपः यथा —

भ्रम धार्मिक विश्रब्धः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन।

गौदावरी नदीकूललतागहणवासिना दृप्तसिंहेन।।

क्वचिद् वाच्ये प्रतिषेधरूपे विधिरूपः। यथा —

श्वश्रूरत्रनिमज्जति अत्राहं दिवसकं प्रलोकय।

मा पथिक रात्र्यन्ध्क शय्यायामावयोर्माङ्क्षी:।।

क्वचिद् वाच्ये विधिरूपेऽनुभयरूप:। यथा —

व्रज ममैवैकस्या भवन्तु नि:श्वासरोदितव्यानि।

मा तवापि तया विना दाक्षिण्यहतस्य जनिषत।।

क्वचिद् वाच्ये प्रतिषेधरूपेऽनुभयरूप:। यथा —

प्रार्थये तावत् प्रसीद निवर्तस्व मुखशशिज्योत्स्नाविलुप्ततमो-निवहे।

अभिसारिकानां विघ्नं करोषि अन्यासामपि हताशे।

8.7.5 ध्वनिस्वरूपम् : एवं प्रतीयमानं पुनवन्यदेव इतीयता ध्वनिस्वरूपं व्याख्यातम्। अधुना काव्यात्मत्वमितिहासव्याजेन च दर्शयति —

काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तर्था चादिकवे: पुरा

क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थ: शोक: श्लोकत्वमागत:।।

महाकवीनां आलोकमानान्य प्रतिभया प्रतीयमानार्थ: लोकत्तरमहिमां लभते —

सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु

नि:ष्यन्दमाना महतां कवीनाम्।

आलोकसामान्यमभिव्यनक्ति

परिस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम्।।

इदानीं व्यङ्ग्यव्यञ्जकयो: प्राधान्येऽपि यद् वाच्यवाच्यकावेव प्रथमुपाददते कवयस्तदपि मुक्तमेवेत्याह —

आलोकार्थी यथा दीपशिखायां यत्नवाञ्जन:।

तदुपायतया तद्वदर्थे वाच्ये तदादृत:।

प्रतिपाद्यस्यापि तं दर्शयितुमाह —

यथा पदार्थद्वारेण वाक्यार्थः सम्प्रतीयते।

वाच्यार्थपूर्विका तद्वत् प्रतिपत् तस्य वस्तुनः।।

इदानीं ध्वनेः लक्षणं प्रदीयते —

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ।

व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः।

8.7.6 ध्वनिभेदः ध्वनि सामान्येन द्विविधः —

(१) अविवक्षितवाच्यो ध्वनिः अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु —

सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम्।

(२) विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिः। अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु —

शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं

किमभिधानमसावकरोत्तपः।

तरुणि येन तवाधर पाटलं

दशति विम्वफलं शुकशावकः।।

अपि च ध्वनिः त्रिविधः — वस्तुध्वनिः, अलंकारध्वनिः रसध्वनिः च। ध्वनिः अलंकारात् भिन्नः। अलंकारे वाच्यस्य प्राधान्यं विद्यते, न तु व्यङ्ग्यस्य। यथा समासोक्तौ तावत् —

उपोढ़रागेण विलोल-तारकं

तथा गृहीतं शशिना निशामुखम्।

यथा समस्तं तिमिरांशुकं तया

पुरोऽपि रागाद् गलितं न लक्षितम्।।

इत्यादौ व्यङ्ग्योनानुगं वाच्यमेव प्राधान्येन प्रतीयते, समारोपित-नायिका –नायोक-व्यवहारयोर्निशा-शशिनोरेव वाक्यार्थत्वात्।

आक्षेपेऽपि व्यङ्ग्यविशेषाक्षेपिणोऽपि वाच्यस्यैव चारुत्वं प्राधान्येन वाक्यार्थ आक्षेपोक्ति सामर्थ्यादेव ज्ञायते। तथाहि तत्र शब्दोपारूढ़ो विशेषाभिधानेच्छया प्रतिषेधरूपो य आक्षेप: स एव व्यङ्ग्यविशेषमाक्षिपन् मुख्यं काव्यशरीरम्। चारुत्वोत्कर्षनिवन्धना हि वाच्यव्यङ्ग्यो: प्राधान्यविवक्षा। यथा —

अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुर:सर:।

अहो दैवगति: कीदृक् तथापि न समागम:।।

अत्र सत्यामपि व्याङ्ग्यप्रतीतौ वाच्यस्यैव चारुत्वमुत् कर्षवद् इति तस्यैव प्राधान्यविवक्षा।

यथा च दीपकापह्नुतादौ व्यङ्ग्त्वेनोपमाया: प्रतीतावपि

प्राधान्येनाविवक्षितत्वात् न तया व्यपदेस्तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम्।

अनुक्तनिमित्तायामपि विशेषोक्तौ —

''आहूतोऽपि सहायैरोमित्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोऽपि।

गन्तुमना अपि पथिक: संकोचं नैव शिथिलयति।।''

इत्यादौ व्यङ्ग्स्य प्रकरणसामर्थ्यात् प्रतीतिमात्रम् न तु तत्प्रतीतिनिमित्ता काचिच्चारुत्वनिष्पत्तिरिति न प्राधान्यम्।

अनेन प्रकारेण आनन्दवर्धनेन उक्तम् — अलंकारात् ध्वनि भिन्न:।

8.8 वक्रोक्तिजीवितम्

अलंकारशास्त्रेषु अन्यतमो ग्रन्थो हि वक्रोक्तिजीवितम्। अस्य रचयिता कुन्तकाचार्य:। अस्मिन् ग्रन्थे चत्वार: उन्मेषा: सन्ति। ग्रन्थारम्भे वाग्देवीं प्रति वन्दना कृता —

''वन्दे कवीन्द्रवक्त्रेन्दुलास्यमन्दिरनर्तकीम्।

देवीं सूक्तिपरिस्पन्दसुन्दराभिनयोज्ज्वलाम्।।''

इत:परं ग्रन्थकार: शास्त्रीयप्रयोजनं तथा लौकिकप्रयोजनम् उक्तवान्।

लोकोत्तरचमत्कारकारिवैचित्रसिद्धये।

काव्यस्यायमलंकार: कोऽप्यपूर्वो विधीयते।।

8.8.1 शास्त्रीयप्रयोजनम्

'धर्मादिसाधनोपाय: सुकुमारक्रमोदित:।

काव्यवन्धोऽभिजातानां हृदयाह्लादकारक:।।''

चतुर्वर्गफलास्वादमप्यतिक्रम्य तद्विदाम्।

काव्यामृतरसेनान्तश्चमत्कारो वितन्यते।।

8.8.2 लौकिकप्रयोजनम्

''व्यवहारपरिस्पन्दसौन्दर्यं व्यवहारिभि:।

संकाव्याधिगमादेव नूतनौचित्यमाप्यते।।''

8.8.3 काव्यस्य उपादेयत्वम्

''कटुकौषवच्छास्त्रमविद्याव्यधिनाशनम्।

आह्लाद्यमृतवत् काव्यमविवेकगदापहम्।।

आयात्यां च तदात्वे च रसनिष्यन्दसुन्दरम्।

येन सम्पद्यते काव्यं तदिदानीं विचार्यते।।''

8.8.4 काव्यवैशिष्ट्यम्

अलंकृतिरलंकार्यमपोद्धृत्य विवेच्यते।

तदुपायतया तत्त्वं सालंकारस्य काव्यता।।

8.8.5 काव्यस्वरूपम् — कुन्तकाचार्येन काव्यलक्षणं उल्लिखितम् —

शब्दार्तौ साहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि।

बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि।।

अत्र शब्दार्थो: सम्बन्ध: सहृद् इव स्यात् तथाहि उच्यते —

''समसर्वगुणौ सन्तौ सुह्रदाविव सङ्गतौ।

परस्परस्य शोभायै शब्दार्थौ भवतो यथा।।''

8.8.6 वक्तोक्ति: कुन्तकाचार्यस्य मतानुसारेण काव्यस्य आत्मा वक्रोक्ति:। वक्रोक्ति: षट् विधा। तथाहि उच्यते —

कविव्यापारवक्रत्वप्रकारा: सम्भवन्ति षट्।

प्रत्येकं वहबो भेदास्तेषां विच्छित्तिशोभिन:।

वृत्तौ अपि उक्तम् — कवीनां व्यापार कविव्यापार: काव्यक्रियालक्षणस्तस्य वक्रत्वं वक्रभाव: प्रसिद्धप्रस्थानव्यतिरेकि वैचित्र्यं तस्य प्रकारा: प्रभेदा: षट् सम्भवन्ति। ता: भवन्ति —

१. वर्णविन्यासवक्रता २. पदपूर्वार्धवक्रता ३. पदपरार्द्धवक्रता वा प्रत्ययाश्रयवक्रता ४. वाक्यवक्रता ५. प्रकरणवक्रता ६. प्रबन्धवक्रता

१. वर्णविन्यासवक्रता — वर्णानां विन्यासो वर्णविन्यास अक्षराणां विशिष्टन्यासनं तस्य वक्रत्वं वक्रभाव: प्रसिद्ध प्रस्थान व्यतिरेकिना वैचित्र्येनोपनिवद्ध: सन्निविशेष विहित स्तद्विदाह्लादकारी शब्दशोभातिशय:। यथा —

''सरसविसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छन:।''

२. पदपूर्वार्धवक्रता — इयं वक्रता प्रधानत: नवविधा।

क. प्रथमप्रकार: – यत्र रूढ़िशब्दस्यैव प्रस्ताव समुचितत्वेन वाच्यप्रसिद्धधर्मान्तराध्यारोपगर्भत्वेन निवद्ध: स पदपूर्वार्धवक्रताया: प्रथम प्रकार: अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु —

''रामोऽस्मि सर्वं सहे।''

ख. **द्वितीयप्रकार:** यत्र संज्ञाशब्दस्य वाच्यप्रसिद्ध-धर्मस्य लोकत्तरा-तिशयाध्यारोपं गर्बीकृत्योपनिवद्ध:। यथा —

''रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणै: प्राप्त: प्रसिद्धिं पराम्''

ग. पर्यायवक्रता — यत्रानेकशब्दाभिधेयत्वे वस्तुन: किमपि पर्यायपदं प्रस्तुतानुगुणत्वेन प्रयुज्यते।

घ. उपचारवक्रता — यत्र अमूर्तस्य वस्तुनो मूर्तद्रव्याभिधायिना शब्देनाभिधानमुपचारात्।

ङ. विशेषवक्रता — यत्र विशेषण माहात्म्यादेव तद्विदाह्लादकारित्वलक्षणं वक्रत्वमभिव्यज्यते।

च. संवृतिवक्रता — यत्र पदार्थस्वरूपं प्रस्तावानुगुण्येन केनापि निकर्षेनोत्कर्षेण वा मुक्तं व्यक्ततया साक्षादभिधातुमशक्यं संवृतिसामर्थ्योपयोगिना शब्देनाभिधीयते।

छ. वृत्तिवैचित्र्यवक्रता — यत्र समासादितवृत्तीनां कासाञ्चिद् विचित्राणामेव कविभि: परिग्रह: क्रियते।

ज. क्रियार्थवैचित्र्यवक्रता — यत्र क्रियावैचित्र्यप्रतिपादनपरत्वेन परत्वेन वैदग्ध्यभङ्गीभनितिरमणीयान् प्रयोगान् निवध्नन्ति कवय:।

३. **प्रत्ययाश्रयवक्रता** — प्रत्यय: सुप्तिङ् च यस्याश्रयस्थानं स तथोक्त:। अस्यापि बहव: प्रकारा: सम्भवन्ति —संख्यावैचित्रविहित:, कारकवैचित्रविहित:, पुरुषवैचित्र्यविहितश्च। अस्मिन् विषये उदाहरणं खलु —

'मैथिली तस्य दारा:।'

४. वाक्यवक्रता — सर्वेषां अलंकारानां अन्तर्भुक्ति: वाक्यवक्रतायां भवति। वाक्यस्य वक्रभावोऽन्यो भिद्यते य: सहस्रधा। यत्रलंकार वर्ग्योऽसौ सर्वोऽप्यन्तर्भविष्यति।

५. प्रकरणवक्रता — अस्या: वक्रताया: अपि महत्त्वं विद्यते। प्रवन्ध्स्य अंशविशेष: प्रकरणवक्रता। यथा — रघुवंशे चतुर्थ: सर्ग:।

६. प्रवन्धवक्रता — इयं वक्रता काव्ये अङ्गीरूपेण विराजिता।

8.8.7 मार्गभेद: — कुन्तकाचार्यस्य मतानुसारेण मार्ग: त्रिविध:। ते हि भवन्ति — सुकुमार:, विचित्र:, मध्यममार्ग:। तथाहि उच्यते —

''सम्प्रति तत्र ये मार्गा: कविप्रस्थानहेतव:।

सुकुमारो विचित्रश्च मध्यमश्चोभयात्मक:।।

कुन्तकनये गुणा: — ग्रन्थकारेण 'वक्रोक्तिजीवितम्" इत्यस्मिन् ग्रन्थे षट् गुणा: उल्लिखिता: —

१. माधुर्यगुण: २. प्रसादगुण: ३. लावण्यगुण: ४. आभिजात्यगुण: ५. औचित्यगुण: ६. सौभाग्यगुण:

सुकुमारमार्गे माधुर्यगुण: —

असमस्तमनोहारिपदविन्यासजीवितम्।

माधुर्यं सुकुमारमार्गस्य प्रथमो गुण:।।

सुकुमारमार्गे प्रसादगुण: —

अक्लेशव्यञ्जिताकूतं झगित्यर्थसमर्पणम्।

रसवक्रोक्तिविषयं यत्प्रसाद: स कथ्यते।।''

सुकुमारमार्गे लावण्यगुण: —

वर्णविन्यासविच्छित्तिपदसन्धानसम्पदा।

स्वल्पया बन्धसौन्दर्यं लावण्यमभिधीयते।।

आभिजात्यमभिधत्ते —

श्रुतिपेशलताशालि सुस्पर्शमेव चेतसा।

स्वभावमसृणच्छायमाभिजात्यं प्रचक्षते।।

वैचित्रमार्गे माधुर्यगुणः —

वैदग्ध्यस्यन्दि माधुर्यं पदानामत्र वध्यते।

याति यत्त्यक्तशैथिल्यं बन्ध्वन्धुरताङ्गताम्।।

वैचित्रमार्गे प्रसादगुणः —

गमकानि निवध्यन्ते वाक्ये वाक्यान्तराण्यपि।

पदानीवात्र कोऽप्येष प्रसादस्यापर:क्रमः।।

लावण्यं लक्षयति —

'अत्रालुप्तविसर्गान्तैः पदैः प्रोतैः परस्परम्।

ह्रस्वैः संयोगपूर्वैश्च लावण्यमतिरिच्यते।।''

वैचित्रमार्गे आभिजात्यगुणः —

यन्नातिकोमलच्छायं नातिकाठिन्यमुद्वहत्।

आभिजात्यं मनोहारि तदत्र प्रौढिनिर्मितम्।।

औचित्यगुणः अस्य लक्षणप्रसङ्गे उक्तम् —

आङ्गसेन स्वबावस्य महत्त्वं येन पोष्यते

प्रकारेण तदौचित्यमुचिताख्यानजीवतिम्।

औचित्यस्यैव छायान्तरेण स्वरूपमुन्मीलयति —

यत्र वक्तुः प्रमातुर्वा वाच्यं शोभातिशायिना।

आच्छाद्यते स्वभावेन तदप्यौचित्यमुच्यते।।

सौभाग्यगुणः

''इत्युपादेयवर्गेऽस्मिन् यदर्थं प्रतिभा कवेः।

सम्यक् संरभते तस्य गुणः सौभाग्यमुच्यते।।''

8.9 नाट्यशास्त्रम्

नाट्यशास्त्रप्रवर्तकेषु प्राचीनतमेष्वाचार्येषु प्रमुखः भरतमुनिः। तस्य नाट्यशास्त्रे प्राधान्येन तु यद्यपि अभिनयादिनामेव वर्णनमस्ति, तथापि तत्र रस-गुण-रीति-अलंकारादीनामपि समीचीनं विवेचनं प्राप्यते। एष एव आचार्यः सर्वप्रथमं काव्याङ्गानां साङ्गोपाङ्गवर्णनं काव्यतत्त्वानां नियमनिर्धारणञ्च अकरोत्। तस्य महत्त्वं न केवलं भारतीयाः विद्वांसः, अपितु पाश्चात्याः वैदेशिकाः अपि मन्यन्ते।

अत्र ध्यातव्यमस्ति यत् नाट्यशास्त्रप्रणेता भरतमुनिः कदा स्वजनुषा भारतभुवं समलञ्चकार इति निर्णयः एका विषमा समस्या वर्तते। उत्तररामचरिते महाकविः भवभूतिः आचार्यं भरतमुनिं तौर्यत्रिकसूत्रधारशब्देन निर्देशमकार्षीत्। दशम-शताब्दस्य धनञ्जयस्य कृतिः दशरुपकम् नाट्यशास्त्रस्यैव संक्षिप्तं रूपमास्ते, इति प्रतीयते। अस्य नाट्यशास्त्रस्य प्रणेतुः भरतमुनेः न केवलमस्मिन् मनुष्यलोके अपितु देवलोकेपि निर्बाधगतिरासीदिति। ब्रह्मणा नाट्यशास्त्रोपदेशं सम्प्राप्य, अप्सरसां साहाय्येन अनेन मुनिना सुरपरिषत्सु नाटकाभिनयं सम्पादितं, यस्य पुष्टिः महाकविना कालिदासेनापि कृतमस्ति स्वकीये नाटके विक्रमोर्वशीये –

मुनिना भरतेन यः प्रयोगो भवतीष्वष्टरसाश्रयः प्रयुक्तः।
ललिताभिनयं तमद्य भर्त्ता मरुतां द्रष्टुमनाः सलोकपालाः।।

—

विक्रमोर्वशीयम्।।२.१८।।

नाट्यशास्त्रोपरि उद्भट-भट्टलोल्लट-शंकुक-भट्टनायक-राहुल-भट्टयन्त्र-कीर्तिधर-मातृगुप्तप्रभृतिभिर्बहुभिः विद्वद्भिः टीकाः कृताः, किन्तु अभिनवगुप्तपादाचार्य-कृता टीका 'अभिनवभारती' नाट्यवेदविवृतीति अपरनाम्ना अतिप्राचीना प्रामाणिकश्च टीकाऽस्ति। इत्थं षड्त्रिंशदध्यात्मकमिदं नाट्यशास्त्रम् सर्वाधिकप्राचीनः महत्त्वपूर्णश्च ग्रन्थत्नः अस्ति।

ग्रन्थेऽस्मिन् नाट्यशास्त्रे शारदातनयमतानुसारेण। १२००० श्लोकाः आसन्, कालान्तरम् अध्ययनसौकर्यदृष्ट्या ६००० श्लोकाः संगृहीताः –

एवं द्वादशसाहस्रैः श्लोकैरेकं तदर्धतः।
षड्भिः श्लोकसहस्रैर्यो नाट्यवेदस्य संग्रहः।।

इत्यं ग्रन्थमिदं यद्यपि अतीव विसालः आसीत् तथापि सम्प्रति ३६ अध्यायाः, अनुष्टुप् छन्दात्मकाः ६००० श्लोकाश्च समुपलभ्यन्ते। पञ्चमे, सप्तमे, सप्तविंशतितमे चाध्ययेषु क्वचन गद्यांशःउपलभ्यते। यत्र तत्र छन्दोऽपि दृश्य। षष्टाध्याये रसनिरुपणवसरे कतिपयानि सूत्राणि तेषां गद्यमयानि भाष्यानि च प्राप्यन्ते। अर्थात् नाट्यशास्त्रस्य त्रयो भागाः समुपलभन्ते–सूत्रभागः, भाष्यभागः, श्लोकभागश्च।

विषयविवेचनदृष्ट्या नाट्यशास्त्रस्य अध्ययनक्षेत्रमतीव विस्तीर्णं व्यापकञ्चास्ति। किम्बहुना नाट्यशास्त्राख्यं ग्रन्थमिदं 'पञ्चमो वेदः' इत्युच्यते। ग्रन्थारम्भे स्वयमेव भरतमुनिना उत्कमस्ति –

धर्म्यमर्थ्यं यशस्यञ्च सोपदेश्यं ससंग्रहम्।

भविष्तश्च लोकस्य सर्वकर्मानुदर्शकम्।।१.१४

सर्वशास्त्रार्थ-सम्पन्नं सर्वशिल्प-प्रवर्तकम्।

नाट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम्।।१.१५।।

अध्ययनसौकर्यम् अभिलक्ष्य अत्र प्रसङ्गाप्राप्त: निर्धारित: अंश: मूलरूपेण प्रस्तूयते।

8.9.1.1 द्वितीयोऽध्याय:

प्रेक्षागृहविषयका; मुनीनां प्रश्ना:

भरतस्य वच: श्रुत्वा पप्रच्छुर्मुनयस्तत:।
भगवन् श्रोतुमिच्छामो यजनं रङ्गसंश्रयम्।।१।।
अथवा या: क्रियास्तत्र लक्षणं यच्च पूजनम्।
भविष्यद्भिर्नरै: कार्यं कथं तत्राट्यवेश्मनि।।२।।
ईहादिर्नाट्ययोगस्य नाट्यमण्डप एव हि।
तस्मात्तस्यैव तावत्त्वं लक्षणं वक्तुमर्हसि।।३।।

8.9.1.2 त्रिविधानि नाट्यगृहाणि

तेषां तु वचमं श्रुत्वा मुनीनां भरतोऽब्रवीत्।
लक्षणं पूजनं चैव श्रूयतां नाट्य-वेशमन्:।।४।।
दिव्यानां मानसी सृष्टिर्गृहेषूपवनेषु च।
यथाभावाभिर्निर्वत्या: सर्वे भावास्तु मानुषा:।
नराणां यत्नत: कार्या लक्षणाभिहिता क्रिया।।५।।
श्रुयतां तद्यथा यत्र कर्तव्यो नाट्यमण्डप:।
तस्य वास्तु पूजा च यथा योज्या प्रयत्नत:।६।।
इह प्रेक्षागृहं दृष्ट्वा धीमता परिकल्पित:।।७।।
विकृष्टश्चरत्रश्च त्र्यस्त्रश्चैव तु मण्डप:।
तेषां त्रीणि प्रमाणानि ज्येष्ठं मध्यं तथाऽवरम्।।८।।
प्रमाणमेषां निर्दिष्टं हस्त-दण्ड-समाश्रयम्।
शतं चाष्टौ चतु:षष्टिर्हस्ता द्वात्रिंशदेव।।९।।

अष्टाधिकं शतं ज्येष्ठं चतु:षष्टिस्तु मध्यमम्।
कनीयस्तु तथा वेश्म हस्ता द्वात्रिंशदिष्यते।।१०।।
देवानां तु भवेज्ज्येष्ठं नृपाणां मध्यमम् भवेत्।
शोषाणां प्रकृतीनां तु कनीय: संविधीयते।।११।।
प्रेक्षागृहाणां सर्वेषां प्रशस्तं मध्यमं स्मृतम्।
तत्र पाठ्यं च गेयं च सुखश्राव्यतरं भवेत्।।१२।।
प्रेक्षागृहाणां सर्वेषां त्रिप्रकारो विधि: स्मृत:।
विकृष्टगृहाणां त्र्यस्त्रश्चैव प्रयोत्कृभि:।।१३।।
कनीयस्तु स्मृतं त्र्यस्त्रं चतुरस्त्रं तु मध्यमम्।
ज्येष्ठं विकृष्टं विज्ञेयं नाट्यवेदप्रयोक्तृभि:।।१४।।

8.9.1.3 प्रेक्षागृहप्रमाणानि लक्षणानि च

प्रमाणं यच्च निर्दिष्टं लक्षणं विश्वकर्मणा।
प्रेक्षागृहाणां सर्वेषां तच्चैव हि निबोधत।।१५।।
अणु रजश्च बालश्च लिक्षा यूका यवस्तथा।
अंगुलश्च तथा हस्तो दण्डश्चैव प्रकीर्तित:।।१६।।
अणवोऽष्टौ रज: प्रोक्तं तान्यष्टौ बाल उच्यते।
बालास्त्वष्टौ भवेल्लिक्षा यूका लिक्षाष्टकं भवेत्।।७।।
यूकास्त्वष्टौ यवो ज्ञेयो यवास्त्वष्टौ यथांगुलम्।
अंगुलानि तथा हस्तचतुर्विंशतिरुच्यते।।१८।।
चतुर्हस्तो भवेद् दण्डो निर्दिष्टस्तु प्रमाणत:।
अनेनैव प्रमाणेन वक्ष्यम्येषां विनिर्णयम्।।१९।।

8.9.1.4 मानव-प्रेक्षागृह-स्वरूपम्

चतु:षष्टिकरान् कुर्याद् दीर्घत्वेन तु मण्डपम्।
द्वात्रिंशेन तु विस्तारं मर्त्यानां यो भवेदिह।।२०।।

8.9.1.5 विस्तीर्ण-प्रेक्षागृहस्यानुपयोगिता

अत ऊर्ध्वं न कर्तव्य: कर्तृभिर्नाट्यमण्डप:।
यस्मादव्यक्तभावं हि तत्र नाट्य व्रजेदिति।।२१।।
मण्डपे विप्रकृष्टे तु पाठ्यमुच्चारितस्वरम्।
अनिस्सरणधर्मत्वाद् विस्वरत्वं भृशं व्रजेत।।२२।।
यश्चाप्यास्यगतो भावो नानादृष्टि-समन्वित:।
स वेश्मन: प्रकृष्टत्वाद् व्रजेदव्यक्ततां पराम्।।२३।।
प्रेक्षागृहाणां सर्वेषां तस्मान्मध्यममिष्यते।
यस्मात् पाठ्यञ्च गेयञ्च तत्र श्रव्यतरं भवेत्।।२४।।
देवानां मानसि सृष्टिर्गेहेषूपवनेषु च।
यत्नभावाभिनिष्पन्ना: सर्वे भावा हि मानुषा:।।२५।।
तस्माद् देवकृतैर्भावैर्न विस्पद्धेत मानुष:।
मानुषस्य तु गेहस्य सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम्।।२६।।
भूमेर्विभागं पूर्वन्तु परीक्षेत प्रयोजक:।
ततो वास्तु-प्रमाणेन प्रारभेत शुभेच्छया।।२७।।
समा स्थिरा तु कठिना कृष्णा गौरी च या भवेत्।
भूमिस्तत्रैव कर्तव्य: कर्तृभिर्नाट्यमण्डप:।।२८।।
प्रथमं शोधनं कृत्वा लाङ्गलेन समुत्कृषेत्।
अस्थिकीलकपालानि तृणगुल्मांश्च शोधयेत्।।२९।।
शोधयित्वा वसुमतीं प्रमाणं निर्दिशेत्तत:।

8.9.1.6 प्रेक्षागृह-निर्माण-नक्षत्राणि

त्रिण्युत्तराणि सौम्यञ्च विशाखापि च रेवती।।३०।।
हस्ततिष्यानुराधाश्च प्रशस्ता नाट्यकर्मणि।

8.9.1.7 रज्जुग्रहणम्

पुष्यनक्षत्रयोगेन शुक्लं सूत्रं प्रसारयेत्।।३१।।

कार्पासं बाल्वजं वापि मौञ्जं वाल्कलमेव च।

सूत्रं बुधैस्तु कर्तव्यं यस्य च्छेदो न विद्यते।।३२।।

अर्धच्छिन्ने भवेत् सूत्रे स्वामिनो मरणं ध्रुवम्।

त्रिभागच्छिन्नया रज्ज्वा राष्ट्रकोपो विधीयते।।३३।।

छिन्नायां तु चतुर्भागे प्रयोक्तुर्नाश उच्यते।

हस्तात् प्रभ्रष्टया वापि कश्चित्त्वपचयो भवेत्।।३४।।

तस्मान्नित्यं प्रयत्नेन रज्जुग्रहणमिष्यते।

कार्यं चैव प्रयत्नेन मानं नाट्यगृहस्य तु।।३५।।

मुहूर्तेनानुकूलेन तिथ्या सुकरणेन च।

ब्राह्मणांस्तर्पयित्वा तु पुण्याहं वाचयेत्तयेतः।।३६।।

शान्तितोयं ततो दत्त्वा ततः सूत्रं प्रसारयेत्।।

8.9.1.8 नाट्यगृहस्य भूमियोजना

चतुः षष्टिकरान् कृत्त्वा द्विधा कुर्यात्पुनश्च तान्।।३७।।

पृष्टतो यो भवेद् भागो द्विधाभूतस्य तस्य तु।

तस्यार्धेन विभागेन रङ्गशीर्षं प्रकल्पयेत्।।३८।।

पश्चिमे च विभागेऽथ नेपथ्यगृहमादिशेत्।

8.9.1.9 आधारिशला-स्थापनोत्सवः

विभज्य भागान् विधिवद् यथावदनुपूर्वशः।।३९।।

शुभे नक्षत्रयोगे च मण्डपस्य निवेशनम्।

शंख-दुन्दुभि-निर्घोषैः मृदङ्ग-पणवादिभिः।।४०।।

सर्वातोद्यैः प्रणुदितैः स्थापनं कार्यमेव तु।

उत्सार्याणि त्वनिष्टानि पाषंड्याश्रमिणस्तथा।।४१।।

काषायवसनाश्चैव विकलाश्चैव ये नराः।

निशायाञ्च बलिः कार्यो नानाभोजनसंयुतः।।४२।।
गन्ध-पुष्प-फलोपोतो दिशो दश समाश्रितः।
पूर्वेण शुक्लात्रयुतो नीलान्नो दक्षिणेन च।।४३।
पश्चिमेन बलिः पीतो रक्तश्चैवोत्तरेण तु।
यादृशं दिशि यस्तान्तु दैवतं परिकल्पितम्।।४४।।
तादृशस्तत्र दातव्यो बलिर्मन्त्रपुरस्कृतः।
स्थापने ब्राह्मणेभ्यश्च दातव्यं घृतपायसम्।।४५।।
मधुपर्कस्तथा राज्ञे कर्तृभ्यश्च गुडौदनम्।
नक्षत्रेण तु कर्तव्यो मूलेन स्थापनं बुधैः।।४६।।
मुहूर्तेनानुकूलेन तिथ्या सुकरणेन च।

8.9.1.10 भित्तीनां स्तम्भानाञ्च निर्माणम्

एवन्तु स्थापनं कृत्वा भित्तिकर्मप्रयोजयेत्।।४७।।
भित्तिकर्मणि निवृत्ते स्तम्भानां स्थापनं ततः।
तिथि-नक्षत्र-योगेन शुभेन करणेन च।।४८।।
स्तम्भानां स्थापनं कार्यं रोहिण्या श्रवणेन वा।
आचार्येण सुयुक्तेन कार्यं प्राप्ते सूर्योदये शुभे।
प्रथमे ब्राह्मणस्तम्भे सर्पिस्सर्षप-संस्कृतः।।५०।।
सर्वशुक्लो विधिः कार्यो दद्यात् पायसमेव च।
ततश्च क्षत्रियस्तम्भे वस्त्रमाल्यानुलेपनम्।।५१।।
सर्वं रक्तं प्रदातव्यं द्विजेभ्यश्च गुडौदनम्।
वैश्यस्तम्भे विधिः कार्यो दिग्भागे पश्चिमोत्तरे।।५२।।
सर्व पीतं प्रदातव्यं द्विजेभ्यश्च घृतौदनम्।
शूद्रस्तम्भेः विधिः कार्यः सम्यक्पूर्वोत्तराश्रये।।५३।।
नीलप्रायं प्रयत्नेन कृसरं च द्विजाशनम्।
पूर्वेद तु ब्राह्मणस्तम्भे शुक्लमाल्यानुलेपने।।५४।।
निक्षिपेत् कनकं मूले कर्णाभरण-संश्रयम्।
ताम्रं चाधः प्रदातव्यं स्तम्भे क्षत्रियसंज्ञके।।५५।।

वैश्यस्तम्भस्य मूले तु रजतं सम्प्रदापयेत्।
शूद्रस्तम्भस्य मूले तु दद्यादायसमेव च।।५६।।
शेषोष्वपि च निक्षेप्यं स्तम्भमूलेषु काञ्चनम्।
स्वस्ति-पुण्याह-षोघेण जयशब्देन चैव हि।।५७।।
स्तम्भानां स्थापनं कार्यं पुष्पमालापुरस्कृतम्।
रत्नदानैः सगोदानैर्वस्त्रदानैरनल्पकैः।।५८।।
ब्राह्मणंस्तर्पयित्वा तु स्तम्भानुत्थापयेत्ततः।
अचलं चाप्यकम्पञ्च तथैवावलितं पुनः।।५९।।
स्तम्भस्योत्थापने सम्यग्दोषा ह्योते प्रकीर्तिताः।
अवृष्टिरुक्ता चलने वलने मृत्युतो भयम्।।६०।।
कम्पने परचक्रान्तु भयं भवति दारुणम्।
दोषैरेतैर्विहीनं तु स्तम्भमुत्थापयेच्छिवम्।।६१।।
पवित्रे ब्राह्मणस्तम्भे दातव्या दक्षिणा च गौः।
शेषाणां भोजनं कार्यं स्थापने कर्तृसंश्रययम्।।६२।।
मन्त्रपूतञ्च तद् देयं नाट्याचार्येण धीमता।
पुरोहितं नृपञ्चैव भोजयेन मधु-पायसैः।।६३।।
कर्तृनपि तथा सर्वान् कृसरां लवणोत्तराम्।
सर्वमेवं विधिं कृत्वा सर्वातोद्यैः प्रवाहितैः।।६४।।
अभिमन्त्र्य यथान्यायं स्तम्भानुत्थापयेच्छुचिः।
यथाचलो गिरिर्मेरुहिमवांश्च महाबलः।।द६५।।
जयावहो नरेन्द्रस्य तथा त्वमचलो भव।
स्तम्भद्वारञ्च भित्तिञ्च नेपथ्यगृहमेव च।।६६।।
एवमुत्थापयेत्तज्ञो विधिदृष्टेन कर्मणा।

8.9.1.11 मत्तवारणी-निर्माणम्

रङ्गीपठस्य पार्श्वे तु कर्तव्या मत्तवारणी।।६७।।
चतुःस्तम्भ-समायुत्का रङ्गपीठ-प्रमाणतः।
अध्यर्धहस्तोत्सेधेन कर्तव्या मत्तवारणी।।६८।।

उत्सेधेन तयोत्सुल्यं कर्तव्यं रङ्गपीठकम्।
तस्यां माल्यञ्च धूपञ्च गन्धं वस्त्रं तथैव च।।६९।।
नानावर्णानि देयानि तथा भूतप्रियो बलिः।।
आयसं तत्र दातव्यं स्तम्भानां कुशलैरधः।।७०।।
भोजने कृसराश्चैव दातव्यं ब्राह्मणाशनम्।।७१।।
एवं विधिपुरस्कारैः कर्तव्या मत्तवारणी।।७२।।

8.9.1.12 रंगपीठ-निर्माणम्

रङ्गपीठं ततः कार्यं विधिदृष्टेन कर्मणा।
रङ्गशीर्षं तु कर्तव्यं षड्दारुकसमन्वितम्।।७३।।
कार्यं द्वारद्वयञ्चात्र नेपथ्य-गृहकस्य तु।
पूरणे मृत्तिका चात्र कृष्णा देया प्रयत्नतः।।७४।।
लाङ्गलेन समुत्कृष्य निर्लोष्टतृणशर्करम्।
लाङ्गले शुद्धवर्णे तु धुर्यौ योज्यौ प्रयोत्नतः।।७५।।
कर्तारः पुरुषाश्चात्र येऽङ्गदोषविवर्जिताः।
अहीनाङ्गैश्च वोढव्या मृत्तिका पीवरैर्नवैः।।७६।।
एवं विधं प्रकर्तव्यं रंगशीर्षं प्रयत्नतः।
कूर्मपृष्ठं न कर्तव्यं मत्स्यपृष्ठं तथैव च।।७७।।
शुद्धादर्शतलाकारं रङ्गशीर्षं प्रशस्यते।
रत्नानि चात्र देयानि पर्वे वज्रं विचक्षणैः।।७८।।
वैदूर्यं दक्षिणे पार्श्वे स्फटिकं पश्चिमे तथा।
प्रवालमुत्तरे चैव मध्ये तु कनकं भवेत्।।७९।।
एवं रङ्गशिरः कृत्वा दारुकर्म प्रयोजयेत्।

8.9.1.13 रङ्गमंचस्य शोमार्थं दारुकर्मविधिः

ऊह-प्रत्यूह-संयुक्तं नानाशिल्पप्रयोजितम्।।८० ।।
नाना-संजवनोपेतं बहुव्यालोपशोभितम्।

ससालभञ्जिकामिश्च समन्तात्समलंकृतम्।।८१।।

निर्व्यूहकुहरोपेतं नाना-ग्रथित-वेदिकम्।

नानाविन्यास संयुक्तं चित्रजालगवाक्षकम्।।८२।।

सुपीठधारणीयुक्तं कपोतालीसमाकुलम्।

नानाकुट्टिमविन्यस्तैः स्तंभैश्चाप्युपशोभितम्।।८३।।

एवं काष्ठविधिं कृत्वा भित्तिकर्म प्रयोजयेत्।

स्तम्भं वा नगादन्तं वा वातायनमथापि वा।।८४।।

कोणं वा सप्रतिद्वारं द्वारविद्धं न कारयेत्।

कार्यः शैलगुहाकारो द्विभूमिर्नाट्यमण्डपः।।८५।।

मन्दवातायनोपेतो निर्वातो धीरशब्दवान्।

तस्मान्निवातः कर्तव्यः कर्तृभिर्नाट्यमंडपः।।८६।।

गम्भीर-स्वरता तयेन कुतपस्य भवेदिति।

भित्तिकर्मविधिं कृत्वा भित्तिलेपं प्रदापयेत्।।८७।।

सुधाकर्मबहिस्तस्य विधअतव्यं प्रयत्नतः।

भित्तिष्वथ विलिप्तासु परिमृष्टासु परिमृष्टासु सर्वतः।।८८।।

समासु जातशोभासु चित्रकर्म प्रयोजयेत्।

चित्रकर्मणि चालेख्याःपुरुषाःस्त्रीजनास्तथा।।८९।।

लता-बन्धाश्च कर्तव्याश्चरितञ्चात्मभोगजम्।

एवं विकृष्टं कर्तव्यं नाट्यवेश्म प्रयोत्कृभिः।।९०।।

8.9.1.14 चतुरस्र-नाट्यगृह-स्वरूपम्

पुनरेव हि वक्ष्यामि चतुरस्रस्य लक्षणम्।

समन्ततश्च कर्तव्यो हस्ता द्वात्रिंशदेव हि।।९१।।

शुभभूमिविभागस्थो नाट्यज्ञैर्नाट्यमण्डपः।

यो विधिः पूर्वमुत्कस्तु लक्षणं मङ्गलानि च।।९२।।

विकृष्टे तान्यशेषाणि चतुस्रेऽपि कारयेत्।

चतुरस्रं समं कृत्वा सूत्रेण प्रविभज्य च।।९३।।

बाह्यतःसर्वतःकार्या भित्तिःशिलष्टेष्टका दृढा।

तत्राभ्यन्तरत: कार्या रङ्गपीठोपरि स्थिता:।
दशप्रयोक्तृभि: स्तम्भा: शास्ता मंडपधारणे।।९४।।
स्तम्भानां बाह्यतश्चापि सोपानाकृतिपीठकम्।
इष्टकादारुभि: कार्यं प्रेक्षकाणां निवेशनम्।।९५।।
हस्त-प्रमाणैरुत्सैधैर्भूमि-भाग-समुत्थितै:।
रङ्गपीठावलोक्यञ्च कुर्यादासनजं विधिम्।।९६।।
षडन्यानन्तरे चैव पुन: स्तम्भान्यथादिशम्।
विधिना स्थापयेत्तज्ञो दृढान् मण्डपधारणे।।९७।।
अष्टौ स्तम्भान्पुनश्चैव तेषामुपरि कल्पयेत्।
विद्धास्यमष्टहस्तं च पीठं तेषु ततो न्यसेत्।।९८।।
तत्र स्तम्भा: प्रदातव्यास्तज्ञैर्मण्डपधारणे।
धाणीधारणास्ते च शालस्त्रीभिरलंकृता:।।९९।।
नेपथ्यगृहकञ्चैव तत: कार्यं प्रयत्नत:।
द्वारञ्चैकं भवेत् तत्र रङ्गपीठ-प्रवेशने।।१००।।
जनप्रवेशनं चान्यदाभिमुख्येन कारयेत्।
रङ्गस्याभिमुखं कार्यं द्वितीयं द्वारमेव तु।।१०१।।
अष्टहस्तं तु कर्तव्यं रङ्गपीठं प्रमाणत:।
चतुरस्त्रं समतलं वैदिका-समलंकृतम् ।।१०२।।
पूर्व-प्रमाण-निर्दिष्टा कर्तव्या मत्तवारणी।
चतु:स्तम्भसमायुत्का वेदिकायास्तु पार्श्वत:।।१०३।।
समुन्नतं समं चैव रङ्गशीर्ष तु कारयेत्।
विकृष्टे तून्नतं कार्यं चतुरस्त्रं समं तथा।।।१०४।।
एवमेतेन विधिना चतुरस्त्रं गृहं भवेत्।
अत: परं प्रवक्ष्यामि त्र्यस्त्रगेहस्य लक्षणम्।।१०५।।

8.9.1.15 त्र्यस्त्र-नाट्यगृह-स्वरूपम्

त्र्यस्त्रं त्रिकोणं कर्तव्यं नाट्यवेश्म प्रयोत्कृभि:।
मध्ये त्रिकोणमेवास्य रङ्गपीठं तु कारयेत्।।१०६।।

द्वारं तेनैव कोणेन कर्तव्यं तस्य वेश्मन:।
द्वितीयश्चैव कर्तव्यं रङ्गपीठस्य पृष्ठत:।।१०७।।
विधिर्यश्चतुरस्रस्य भित्ति-स्तम्भ-समाश्रय:।
स तु सर्व:प्रयोत्कव्य: त्र्यस्रस्यापि प्रयोत्कृभि:।।१०८।।
एवमेतेन विधिना कार्या नाट्यगृहा बुधै:।
पुनरेषां प्रवक्ष्यामि पूजामेव यथाविधि।।१०९।।

।। इति भारतीये नाट्यशास्त्रे प्रेक्षागृहलक्षणं नाम द्वितीयोऽध्याय:।।

8.9.2 षष्ठोऽध्याय:

8.9.2.1 नाट्यशास्त्रनये रसा:

आचार्येन भरतेन विरचितं नाट्यशास्त्रे अष्टविधा: रसा: सन्ति — (१) शृङ्गार: (२) हास्य: (३) करूण: (४) रौद्र: (५) वीर: (६) भयानक: (७) बीभत्स: (८) अद्भुत: चेति। तथाहि उच्यते –

शृङ्गार-हास्य-करूणा-रौद्र-वीर-भयानका:।
बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेतेष्टौ नाट्ये रसा: स्मृता:।।१६।।

8.9.2 .2 रसानां स्थायिभावा:

अष्टविध अष्टविधा: स्थायिभावा: सन्ति –

(१) शृङ्गाररसस्य स्थायिभाव: रति:।
(२) हास्यरसस्य स्थायिभाव: हास:।
(३) करुणरस्य स्थायिभाव: शोक:।
(४) रौद्ररसस्य स्थायिभाव: उत्साह:।
(५) वीररसस्य स्थायिभाव: उत्साह:।
(६) भयानकरसस्य स्थायिभाव: भयम्।
(८) बीभत्सरसस्य स्थायीभाव: जुगुप्सा।
(८) अद्भुतरसस्य स्थायिभाव: विस्मयश्चेति।

अत: भरतेन उक्तम् –

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा।

जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावा: प्रकीर्तिता।।१८।।

8.9.2 .3 रसानां वर्णा:

अष्टविधरसानामृ अष्टविधा: वर्णाऽपि सन्ति। यथा—

(१) शृङ्गाररसस्य वर्ण: भवति – श्यामवर्ण:।

(२) हास्यरसस्य बर्ण: भवति – सितवर्ण:।

(३) करुणरसस्य बर्ण: भवति – कपोतवर्ण:।

(४) रौद्ररसस्य बर्ण: भवति –रक्तवर्ण:।

(५) बीररसस्य बर्ण: भवति – गौरबर्ण:।

(६) भयानकरसस्य बर्ण: भवति – कृष्णबर्ण:।

(७) बीभत्सरसस्य बर्ण: भवति – नीलवर्ण:

(८) अद्भुतरसस्य बर्ण: भवति –पीतबर्ण:। तथाहि उच्यते –

श्यामो भवति शृङ्गार: सितो हास्य: प्रकीर्तित:।

कपोत: करुणश्चैव रक्तो रौद्र: प्रकीर्तित:।।४३।।

गौरा वीरस्तु विज्ञेय: कृष्णश्चैव भयानक:।

नीलवर्णस्तु बीभत्स: पीतश्चैवाद्भुत: स्मृत:।।४४।

8.9.2 .4 रसानां दैवतानि —

अष्टविधरसानाम् अष्टविधा: देवता: सन्ति। यथा –

(१) शृङ्गाररसस्य देवता भवति – बिष्णु:।

(२) हास्यरसस्य देवता भवति –प्रमथ:।

(३) करुणरसस्य देवता भवति – यम:।

(४) रौद्ररसस्य देवता भवति –रुद्र:।

(५) बीभत्सरस्य देवता भवति –महाकाल:।

(६) भयानकरसस्य देवता भवति – कालदेव:।

(७) बीररसस्य देवता भवति –महेन्द्रदेव:।

(८) अद्भुतरसस्य देवता भवति – ब्रह्मदेव:।

तथाहि उच्यते –

शृङ्गारो विष्णुदैवत्यो हास्य: प्रथमदैवत:।

रौद्रो रुद्राधिदैवत्य: करुणो यमदैवत:।।४५।।

बीभत्सस्य महाकाल: कालदेवो भयानक:।

वीरो महेन्द्रदेव: स्यादद्भुतो ब्रह्मदैवत:।।४६।।

1. शृङ्गाररसप्रकरणम्

शृङ्गारो नाम रतिस्थायिभावप्रभव: उज्ज्वल-वेषात्मक:। यथा यत्किञ्चिल्लोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं दर्शनीयं वा तत् शृङ्गारेण उपमीयते। यस्तावत् उज्ज्वलवेष: स शृङ्गारवाणित्युच्यते। तस्य शृङ्गारस्य द्वे अधिष्ठाने — सम्भोगे विप्रलम्भश्च। तथाहि उच्यते —

सुखप्रायेष्ट सम्पन्न ऋतु – माल्यादि – सेवक:।

पुरुष: प्रमदायुक्त: शृङ्गार इति संज्ञित:।।

2. हास्यरसप्रकरणम्

हास्यो नाम हास्यस्थायभिावात्मक:। स च विकृतपरवेषालङ्कार – धाष्ट्र्य - लौल्य-कुहकासत् प्रलापव्यङ्गदर्शनदोषादाहरणादिभिर्विभावैरुत्पद्यते।

हास्यरस: द्विविध: — आत्मस्थ: परस्थश्चेति।

आत्मस्थहास्यो भवति — 'यदा स्वयं हसति'।

परस्थे भवति — यदा तु परं हासयति।

पुन: उत्तम-मध्यम-अधमभेदेन हास्यरसस्य त्रिविधा: भेदा: सन्ति। अपि च द्वौ द्वौ स्यातामुत्तममध्याम्धम प्रकृतौ।

उत्तमप्रकृत्या: द्वौ भेदौ — (१) क्रितम् (२) हसितम्

मध्यमप्रकृत्या: द्वौ भेदौ — (१) विहसितम् (२) उपहसितम्

अधमप्रकृत्या: द्वौ भेदौ — (१) अपहसितम् (२) अतिहसितम्

अत: नाट्यशास्त्रकारेण उक्तम् —

षड्भेदाश्चास्य विज्ञेयास्तांश्च वक्ष्याम्यहंपुन:।

स्मितमथ हसितं विहसितमुपहसितं चापहसितमतिहसितम्।।

(३) करुणरसप्रकरणम् —

करुणो नाम शौकस्थायिभावप्रभव:। स च शाप – क्लेश – विनिपतितेष्टजनप्रयोग – विभवनाश – वधबन्ध – विद्रवोपघात – व्यसम्नसंयोगादिभिर्विभावै: समुपजायते। करुणरस: त्रिविध: (१) धर्मोपघातज:, (२) अर्थापचयोद्भव:, (३) शोककृत:।

तथाहि उच्यते

धर्मोपघातजश्चैव तथार्थापचयोद्भव:।

तथा शोककृतश्चैव करुणस्त्रिविध: स्मृत:।।

(४) रौद्ररसप्रकरणम् :

रौद्रो नाम क्रोधस्थायिभावात्मको रक्षोदानवोद्धतमनुष्यप्रकृति: संग्रामहेतुक:। व्यभिचारिभावाश्च अस्य सम्मोत्साह – आवेगामर्षचपलतौग्र्यगर्वस्वेदवेपथुरोमाञ्चगद्गदादय:।

(५) वीररसप्रकरणम् —

वीरो नाम उत्तमप्रकृतिरुत्साहात्मक:। भावाश्पस्य धृति-मति-गर्वावेगौग्र्यामर्षस्मृतिरोमाञ्चप्रतिबोधोदय:। वीररसस्य त्रयो भेदा: सन्ति — (१) दानवीर: (२) धर्मवीर: (३) युद्धवीरश्चेति।

तथाहि —

दानवीरं धर्मवीरं युदआधवीरं तथैव च।

रसं वीरमपि प्राह ब्रह्मा त्रिविधमेव हि।।

(६) भयानकरसप्रकरणम् —

भयानको नाम भयस्थायिभावात्मक:। व्यभिचारिभावाश्च अस्य अस्य स्तम्भ – स्वेद – गद्गद – रोमाञ्च – वेपथु – स्वरभेद – वैवर्ण्य – शङ्का – मोह – दैन्यावेग – चापल – जडता – त्रास – अपस्मार – मरणादय:। भयानकरस: त्रिविध: –

(१) व्याजात् जात: (२) अपराधात् जात: (३) भयात् जातश्चेति अत: आचार्य: भरत: उक्तवान् —

व्याजाच्चैवापराधाच्च वित्रासितमेव च।

पुनर्भयानकं चैव विद्यात्त्रिविवमेव हि।।

(७) बीरत्सरसप्रकरणम् —

बीभत्सो नाम जुगुप्सास्थायिभावात्मक:। भावाश्च अस्य अपस्मारोद्वेगमोहव्याधिमरणादय:। बीभत्स: द्विविध: (१) क्षोभज: (२) उद्वेगजश्चेति। तथाहि उच्यते —

बीभत्स: क्षोभण: शुद्ध उद्वेगी स्याद् द्वितीयक:।

विष्ठाकिमिभिरुद्वेगी क्षोभणो रुधिरादिज:।।

(८) अद्भुतरसप्रकरणम् —

अद्भुतो नाम विस्मयस्थायिभावात्मक:। भावाश्चास्य स्तंभ-अश्रु-स्वेद-गद्गद-रोमाञ्च-आवेग-सम्भ्रम-प्रहर्ष-चपलता-उन्माद-धृति-जडता-प्रलयादय:। अद्भुतरस: द्विविध: — (१) दिव्यज: (२) आनन्दजश्चेति। तथाहि उच्यते —

दिव्यश्चानन्दजश्चैव द्विधा ख्यातोऽद्भुतो रस:।

दिव्यदर्शनतो दिव्यो हर्षानन्दज: स्मृत:।।

(९) शान्तरसविचार:

शान्तो नाम शमस्थायिभावात्मको मोक्षप्रवर्तक:। स तु तत्त्वज्ञान – वैराग्याशय – शुद्ध्यादिभिर्विभावै: समुत्पद्यते। व्याभिचारिणश्चास्य निर्वेद – स्मृति – धृति – सर्वश्रमशौच – स्तम्भ – रोमाञ्चदय:।

8.9.2.15 रसनिरूपणम्

आचार्येन भरतेन रसनिरूपणप्रसङ्गे उक्तम् –

यथा बहु-द्रब्य-युतैर्व्यञ्जनैबहुभिर्युतम्।

आस्वादयन्ति भुञ्जाना भक्तं भक्तविदो जनाः।।

भावाभिनय – संबद्धान् स्थायिभावांस्तथा बुधाः।

आस्वादयन्ति मनसा तस्मान्नाट्यरसाः स्मृताः।।

एवं क्रमहेतुमभिधाय रसविषयकं लक्षणसूत्रम् आह –

''विभावानुभावव्यभिचारिभाव संयोगाद्रसनिष्पत्तिः।''

अत्र भट्टलोल्लटप्रभृतयस्तावदेवं व्याचख्युः —

8.9.2.16 भट्टलोल्लटसम्मतरससिद्धान्तः (उत्पत्तिवादः) —

विभावादिभिः संयोगोऽर्थात् स्थायिनस्ततो रसनिष्पत्तिः। तत्र विभावश्चित्तवृत्तेः स्थाय्यात्मिकायाः उत्पत्तौ कारणम्। अनुभावाश्च न रसजन्या अत्र विवक्षिताः, तेषां रसकारणत्वेन गणनानर्हत्वात्, अपितु भावानामेव। ये – अनुभावा व्याभिचारिणश्च चित्तवृत्यात्मकत्वाच् यद्यपि न सहभाविनः स्थायिना, तथापि वासनात्मतेह तस्य विवक्षिता। विभावैर्ललनोद्यानादिभिरालम्बनोद्दीपनकारणैः रत्यादिको भावो जनितः, अनुभावैः, कटाक्षभुजाक्षेप प्रभृतिभिः कार्यैः प्रतीतियोग्यः कृतः व्यभिचारिभिनिर्वेदादिभिः सहकारिभिः उपचितो मुख्यावृत्या रामादौ अनुकार्ये तद्रूपतानुसन्धनान्नर्त्तके अपि प्रतीयमानो रस इति भट्टलोल्लटप्रभृतयः।

8.9.2 .17 शंकुकसम्मत – रससिद्धान्तः (अनुमितिवादः) –

हेतुभिर्विभावाख्यैः कार्यैश्चानुभावात्मभिः सहचारिरूपैश्च व्यभिचारिभिः प्रयत्नार्जिततया कृत्रिमैरपि तथानभिमन्यमानैः अनुकर्तृस्थत्वेन लिङ्गबलतः प्रतीयमानः स्थायिभावोक्ख्यरामादि – गतस्थाय्यनुकरणरूपः, अनुकरणरूपत्वादेव च नामान्तरेण व्यापदिष्टो रसः।

विभावा हि काव्यबलानुसन्ध्येयाः, अनुभावाः शिक्षातः, व्यभिचारिणः कृत्रिमणिजानुभावार्जनबलात्, स्थायी तु काव्यबलादपिनानुसन्ध्येयः। रतिः शोक इत्यादयो हि रत्यादिकमभिधेयी कुर्वन्त्यभिधानत्वेन, न तु वाचिकाभिनय – रूपतयावगमयन्ति।

चित्रतुरग – न्यायः –

मणि-प्रदीप-प्रभयोर्मणिबुद्ध्याभिधावतोः।

मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रति।।

8.9.2.18 भट्टनायकसम्मत – रससिद्धान्तोः (भुक्तिवादः)

रसो न प्रतीयते, न उत्पद्यते, तथा नाभिव्यज्यते। स्वगतत्वेन हि प्रतीतौ करुणे दुःखित्वं स्यात्। न च सा प्रतीतिर्युक्ता सीतादेरविभावत्वात् स्वकान्तास्मृत्यसंवेदनात्। देवतादौ साधारणीकरणाय☐यत्वात् समुद्रलंघनादेरसाधारण्यात

8.9.2.19 अभिनवगुप्तसम्मतरससिद्धान्तः (अभिव्यक्तिवादः)

सर्वथा रसनात्मकवीतविघ्नप्रतीतिग्राह्यो भाव एव रसः। तत्र विघ्नापसारकाः विभावप्रभृतयः। तथा हि-लोके सकलविघ्नविनिर्मुक्ता संवित्तिः। एवं चमत्कार-निर्वेश-रसनास्वादन – भोगसमापत्तिलयविश्रान्त्यादिशब्दैरभिधीयते। विघ्नाश्चास्यां सप्त। —

i) प्रतिपत्तावयोग्यता सम्भावनाविरहो नाम।

ii) स्वगत-परगतत्व-नियमेन-देशकालविशेषावेशः।

iii) निजसुखादिवशीभावः।

iv) प्रतीत्युपायवैकल्यम्।

v) स्फुटत्वाभासः।

vi) अप्रधानता।

vii)संशययोगश्च।

8.9.2.20 संचारिभावाः

आचार्यभरतकृते नाट्यशास्त्रे त्यस्तिंशत् सञ्चारिभावाः सन्ति — (1) निर्वेदः (2) ग्लानिः (3) शङ्का (4) असूया (5) मदश्रमा (6) आलस्यम् (7) दैन्यम् (8) चिन्ता (9) मोहः (10) स्मृतिः (11) धृतिः (12) व्रीज, (13) चपलता (14) हर्षः (15) आवेगः (16) जडता (17) गर्वः (18) विषादः (19) औत्सुक्यम् (20) निद्रा (21) अपस्मारः (22) सुप्तम् (23) विबोधः (24) अमर्षः (25) अवहित्थं (26) उग्रता (27) मतिः (28) व्याधिः (29) उन्मादः (30) मरणम् (31) त्रासः (32) वितर्कः (33) व्यभिचारिः इति।

8.9.2.21 सात्त्विकभावाः

सात्त्विकभावाः अष्टप्रकारकाः — (1) स्तम्भः (2) स्वेदः (3) रोमाञ्चः (4) स्वरभङ्गः (5) वेपथुः (6) वैवर्ण्यम् (7) अश्रुः (8) प्रलयः चेति। तथाहि उच्यते —

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोथ वेपथुः।

वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः।।

8.9.2.22 नाट्याश्रिताभिनयप्रकार:

आचार्यभरतप्रणीते नाट्यशास्त्रे चत्वारोऽभिनया सन्ति — (1) आङ्गिक: (2) वाचिक: (3) आहार्य: (4) सत्त्विकश्चेति। अत उक्तम् —

आङ्गिको वाचिकश्चैव ह्याहार्य: सात्त्विकस्तथा।

चत्वारोऽभिनया ह्येते विज्ञेया नाट्यसंश्रया।।

8.9.2.23 धर्मी

धर्मी द्विविध: — (1) लोकधर्मी (2) नाट्यधर्मी।

8.9.2.24 चतस्र: वृत्तय:

आचार्यभरतमते वृत्तय: चतस्र: — (1) भारती (2) सात्त्वती (3) कौशिकी (4) आरभटी।

8.9.2.25 पञ्चप्रवृत्तय:

नाट्यशास्त्रे पञ्च प्रवृत्तय: सन्ति — (1) अवन्ती (2) दाक्षिणात्या (3) उद्रमागधी (4) पाञ्चाली (5) मध्यमा चेति।

<u>सिद्धय:</u>

द्विविधसिद्धय: – (1) दैविकी (2) मानुषी।

<u>सप्तस्वरा:</u>

शारीराश्चैव वैणाश्च सप्त षडजादय: स्वरा:।

निषाद-ऋषभ-गान्धर-मध्य-पञ्चम-धैवता:।।

चतुर्विधानि अतोद्यानि

आचार्यभरतमते अतोद्यानि भवन्ति चतुर्विधानि — (1) ततम् (2) अवनद्धम् (3) घनम् (4) सषिरम् चेति। तत्र –

ततं भवति – तन्त्रगीतम्।

अवनद्धस्तु – पौष्करम्।

घनस्तु – ताल:।

सुषिरं भवति – वंश:।

पञ्चविधं ध्रुवगानम्

आचार्यभरत: पञ्चविधध्रुवगान प्रसङ्गे उक्तवान —

प्रवेशाक्षेप-निष्काम-प्रासादिकमथान्तरम्।

गानं पञ्चविधं ज्ञेयं ध्रुवायोगसमन्वितम्।।

त्रिविधानि प्रेक्षागृहाणि

आचार्यभरतप्रणीते नाट्यशास्त्रे त्रिविधानि प्रेक्षागृहाणि सन्ति — (1) चतुरस्र: (2) विकृष्ट: (3) त्र्यस्र: चेति।

8.10 दशरूपकम्

संस्कृतनाट्यतत्त्वे धनञ्जयस्य 'दशरूपकम्' अन्यतमम् ग्रन्थरूपेण विराजित:। अस्मिन् ग्रन्थे चत्वार: प्रकाशा: सन्ति। अस्य ग्रन्थस्य उपरि धनिकस्य 'अवलोक' इति वृत्ति: अन्यतमा। ग्रन्थारम्भे विघ्नविघाताय श्लोकद्वयेन प्रकृताभिमतदेवतयो: नमस्कार: क्रियते —

नमस्तस्मै गणेशाय यत्कण्ठ: पुष्परायत्ने

मदाभोगघनध्वानो नीलकण्ठस्य ताण्डवे।।

दशरूपानुकारेण यस्य माद्यन्ति भावका:।

नम: सर्वविदे तस्मै विष्णवे भरताय च।।

इदानीं श्रोतु: प्रवृत्तिनिवृत्तिं प्रदर्श्यते —

कस्यचिदेव कदाचित् दयया विषयं सरस्वती विदुष:

घटयति कमपि तमन्यो व्रजति जनो येन वैदग्धीम्।

इदं प्रकरणं दशरूपकज्ञानफलम्। दशरूपं किं फलमित्याह —

आनन्दनिस्यन्दिषु रूपकेषु व्युत्पत्तिमात्रं फलमल्पवुद्धि:

योऽप्रीतिहासादिवदाह साधुस्तस्मै नम: स्वादुपराङ्मुखाय।।

इदानीं नाट्यस्य लक्षणणं प्रदीयते —

नाट्यस्य लक्षणम् 8.10.1

अवस्थानुकृतिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते।

रूपकं तत् समारोपात्

रसानाश्रित्य रूपकम् दशप्रकारम् — (१) नाटकम् (२) प्रकरणम् (३) भाण: (४) प्रहसनम् (५) डिम: (६) व्यायोग: (७) समवकार: (८) वीथी (९) अङ्क: (१०) ईहामृग:

नृत्यम् — 'अन्यद् भावाश्रयं नृत्यम्।' अर्थात् रसाश्रयान्नाट्याद् भावाश्रयं नृत्यमन्यदेव।

नृत्तम् — 'नृत्तं ताललयाश्रयम्।' अर्थात् तालश्चञ्चत् पुटादि: लयो द्रुतादि: तन्मात्रापेक्षोऽङ्गविक्षेपोऽभिनयशून्योनृत्तमिति।

नृत्यनृत्तयो: पार्थक्यम् —

आद्यं पदार्थाभिनयो मार्गो देशी तथा परम्।

इदानीम् रूपकानां भेदकविषये उच्यते —

''वस्तु नेता रसस्तेषां भेदक:।''

वस्तुभेदमाह — वस्तु च द्विधा। कथमित्याह —

''तत्राधिकारिकं मुख्यमङ्गं प्रासङ्गिकं विदु:।।''

आधिकारिकस्य लक्षणं भवति —

अधिकार: फलस्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभु:

तन्निर्वृत्तमभिव्यापि वृत्तं स्यादाधिकारिकम्।।

अर्थप्रकृति: 8.10.2

इदानीं प्रासङ्गिकं व्याचष्टे —

''प्रासङ्गिकं परार्थस्य स्वार्थो यस्य प्रसङ्गत:।''

प्रसङ्गिकं द्विविधम् — (१) पताका (२) प्रकरी

कार्यम् — ''कार्यं त्रिवर्गस्तच्छुद्धमेकानेकानुवन्धि च।''

वीजम् — ''स्वल्पोद्दिष्टन्तु तद्धेतुर्वीजं विस्तार्यनेकधा।''

विन्दु — अवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम्।

पञ्चावस्था: 8.10.3

अनेन प्रकारेण अर्थप्रकृति: पञ्चधा —

(१) वीजम् (२) विन्दु (३) पताका (४) प्रकरी (५) कार्यम् इत:परं ग्रन्थकार: अवस्थापञ्चकमाह –

(१) आरम्भ: अस्य लक्षणं भवति —

औत्सुक्यमात्रमारम्भ: फललाभाय भूयसे।

(२) प्रयत्न — अस्य लक्षणप्रसङ्गे उच्यते —

'प्रयत्नस्तु तदप्राप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वित:।'

अर्थात् तस्य फलस्याप्राप्तावुपाययोजनादिरूपश्चेष्टा-विशेष प्रयत्न:।

(३) प्राप्त्याशा — 'उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसम्भव:'

(४) नियताप्ति: — अपायाभावत: प्राप्तिर्नियताप्ति: सुनिश्चिता।

(५) फलायोग: — 'समग्रफलसम्पत्ति: फलायोगो यथोदित:।

सन्धि: 8.10.4

पञ्चसन्धि: — सन्धिलक्षणमाह —

'अर्थप्रकृतय: पञ्च पञ्चवस्थासमन्विता:

यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्या: पञ्च सन्धय:।।

सन्धे: सामान्यलक्षणं भवति — ''अन्तरैकार्थसम्वन्ध: सन्धि:'

पञ्चसन्धय: भवन्ति — (१) मुखं (२) प्रतिमुखम् (३) गर्भ: (४) अवमर्श: (५) उपसंहृति:

मुखसन्धि: — अस्य लक्षणविषये उक्तम् —

'मुखं वीजसमुत्पत्तिर्ना नार्थरससम्भवा।'

अस्य सन्धे: द्वादश अङ्गानि विद्यन्ते —

(१) उपक्षेप: (२) परिकर: (३) परिण्यासो (४) विलोभनम् (५) मुक्ति: (६) प्राप्ति: (७) समाधानम् (८) विधानम् (९) परिभावना (१०) उद्भेद: (११) भेद: (१२) कारणम्

वीजन्यास उपक्षेप:। तदवाहुल्यं परिक्रिया। तन्निष्पत्ति: परिन्यास:। गुणाख्यानं विलोभनम्। सम्प्रधारणमर्थानां युक्ति:। प्राप्ति: सुखागम:। वीजागम: समाधानम्।

प्रतिमुखसन्धि: - अस्य लक्षणं भवति —

लक्ष्यालक्ष्यतयोद्भेदस्तस्य प्रतिमुखं भवेत्।

विन्दुप्रयत्नानुगमादङ्गान्यस्य त्रयोदश।।

अस्य त्रयोदश अङ्गानि भवन्ति —

१. विलास: — रत्यर्थेहा विलास: स्याद्

२. परिसर्प: — दृष्टनष्टानुसर्पणम्

३. विधूतम् — विधूतम् स्यादरति:

४. शम: — तच्छम: शम:

५. नर्म — परिहासवचो नर्म

६. नर्मद्युति: — धृतिस्तज्जा द्युतिर्मता

७. प्रगमनम् — उत्तरा वाक् प्रगमनम्

८. निरोध: — हितोरोध: निरोधनम्

९. पर्मुपासनम् — पर्युपास्तिवनुनय:

१०. पुष्पम् — पुष्पम् वाक्यं विशेषवत्।

११. उपन्यास: — उपन्यासस्तु सोपानम्

१२. वज्रम् — वज्रं प्रत्यक्षनिष्ठुरम्

१३. वर्णसंहार: — चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहार: ईष्यते।

गर्भसन्धि: — अस्य लक्षणविषये धनञ्जयेन उक्तम् —

गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य वीजस्यान्वेषणं मुहु:

द्वादशाङ्ग: पताका स्यान्न वा स्याद् प्राप्तिसम्भव:

अस्य द्वादशाङ्गानि भवन्ति —

१. अभूताहरणम् — अभूताहरणं छद्म

२. मार्ग: — मार्गस्तत्त्वार्थकीर्तनम्

३. रूपम् — रूप वितर्कवाक्यम्

४. उदाहरणम् — सोत्कर्षं स्यादुदाहृति:

५. क्रम: — क्रम: संचिन्त्यमानाप्ति:

६. संग्रह: — संग्रह: सामदानोक्ति:

७. अनुमानम् — अभ्युहो लिङ्गतोऽनुमा

८. अधिवलम् — अधिवलमभिसन्धिः

९. तोटकम् — संरब्धं तोटकं वचः

१०. उद्वेगः — उद्वेगोऽरिकृता भीतिः

११. सम्भ्रमः — शङ्कात्रासौ च सम्भ्रमः

१२. आक्षेपः — गर्भवीजसमुद्भोदादाक्षेपः परिकीर्तितः।

अवमर्शः – अस्य लक्षणं भवति —

क्रोधेनावमृशेद्यत्र व्यसनाद्वा विलोभनात्

गर्भनिर्भिन्नवीजार्थः सोऽवमर्शः इति स्मृतः।

अस्य सन्धेः त्रयोदश अङ्गानि भवन्ति —

(१) अपवादः – दोषप्रस्यापवादः स्यात्

(२) सम्फेटः – सम्फेटो रोषभाषणम्

(३) विद्रवः – विद्रवो वधवन्धादिः

(४) द्रवः – द्रवो गुरुतिरस्कृतिः

(५) शक्तिः – विरोधशमनं शक्तिः

(६) द्युतिः – तर्जनोद्वेजने द्युतिः

(७) प्रसङ्गः – गुरुकीर्तनं प्रसङ्गः

(८) छलनम् – छलनं चावमाननम्

(९) व्यवसायः – व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः

(१०) विरोधनम् – संरम्भोक्तिः विरोधनम्

(११) प्ररोचना – सिद्धमन्त्रणतो भाविदर्शिका स्यात् प्ररोचना

(१२) विचलम् – विकक्षना विचलनम्

(१३) आदानम् – आदानं कार्यसंग्रहः

निर्वहनसन्धिः – अस्य लक्षणं भवति –

वीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम्

ऐकार्य्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहनं हि तत्।।

अस्यापि चतुर्दश अङ्गानि भवन्ति —

सन्धिर्विवोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम्

प्रसादानन्दसमयाः कृतिभाषो पगूहना

पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्ति श्च चतुर्दश।।

सन्धिवीजोपगमनम्। विरोधः कार्यमार्गणम्

8.10.5 दशरूपकम् (तृतीयः प्रकाशः)

भारतीवृत्तिः अस्य लक्षणप्रसङ्गे तृतीयप्रकाशे धनञ्जयः उक्तवान् —

भारती संस्कृत प्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः

भेदैः प्ररोचनामुक्तैरीथी प्रहसनामुखैः।।

अस्याः वृत्तेः अङ्गानि भवन्ति —

(१) प्ररोचना – उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना।

(२) वीथी – वीथ्याः त्रयोदश अङ्गानि भवति

(क) **उदघात्यकः** अस्य लक्षणं भवति —

गूढ़ार्थपदपर्यायमाला प्रश्नोत्तरस्य वा।

यत्रान्योन्यं समालोपो द्वेधोद्मात्यं तदुच्यते।।

(ख) अवलगितम् —

यत्रैकसमावेशात् कार्यमन्यं प्रसाध्यते

प्रस्तुतेऽन्यत्र वान्यत् स्यात्तच्चावलगितं द्विधा

(ग) प्रपञ्च: – असद्भूतं मिथ: स्तोत्रं प्रपञ्चो हास्यक्यन्मत:

(घ) त्रिगतम् –

श्रुतिसाम्यादनेकार्थयोजनं त्रिगतं त्विह।

नटादित्रियालाप: पूर्वरङ्गे तदिष्यते।।

(ङ) छलनम् – प्रियाभैरप्रियैर्वाक्य र्विलोभ्य छलनाच्छलनम्

(च)वाक्केली –

'विनिवृत्त्यास्य वाक्केली द्विस्त्रि: प्रत्युक्तितोऽपि वा'।

अर्थात् वाक्यस्य प्रक्रान्तस्य साकाङ्क्षस्य विनिर्वतनम् वाक्केली।

(छ) अधिवलम् –

'अन्योन्यवाक्याधिक्योक्ति: स्पर्धयाऽधिवलं भवेत्।'

(ज) गन्तम् – 'गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि भिन्नार्थं सहसोदितम्।'

(झ) अवस्यन्दितम् – 'तसोक्तस्यान्यथा व्यास्या यत्रावस्यन्दितं हि तत्।'

(ञ) नालिका – 'सोपहासा निगूढ़ार्था नालिकैव प्रहेलिका।'

(ट) असत्प्रलाप: – असंवद्धकथा प्रायोत्सत्प्रलापो यथोत्तर:।

(ठ) व्याहार: – अन्यार्थमेव व्याहारो गास्यलोभकरं वच:

(ड) मृदवम् – 'दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवंहि तत्।'

8.10.5.b प्रहसनम् – प्रहसनं प्रधानत: त्रिविधम् —

(क) शुद्धम् – पाषण्डिविप्रप्रभृतिचेटचेटीविटाकुलम्।

चेष्टितं वेषभाषाभि: शुद्धंहास्यवचोऽन्वितम्।।

(ख) विकृतम् – कामुकादिवचोवेषै: षण्डकञ्चुकितापसै:।

(ग) संकरम् – विकृतं संकराद् वीथ्यो संकीर्णं धूर्तसंकुलम्।।

(घ) आमुखम् – अस्य अपरं नाम प्रस्तावना। अस्य लक्षणप्रसङ्गे उक्तम् —

सूत्रधारो नटींब्रूते मारिषं वा विदूषकम्।

स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत् तदामुखम्।।

आमुखं त्रिविधम् —

8.10.5.c (क) कथोद्घात: — अस्य स्वरूपं भवति —

स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिण:

गृहीत्वा प्रविशेत् पात्रं कथोद्घातो द्विधैव स:।

उदा – निर्वाणवैरिदहना: प्रशमादरीणां ...

8.10.5.d (ख) प्रवर्तकम् — अस्य लक्षणं भवति —

''कालसाम्यसमाक्षिप्तप्रवेश: स्यात् प्रवर्तक्म।''

उदा – ''आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहास: प्राप्त: शरत्समय एष विशुद्धकान्त:।''

8.10.5.e लास्याङ्गानि – इदानीम् लास्यस्य अङ्गानि प्रदीयन्ते। लास्याङ्गानि दशविधानि तथाहि उच्यते —

''गेयपदं स्थित पाठ्यमासीनं पुष्पचाण्डिका

प्रच्छेदकास्त्रिगूढ़ं च सैन्धवाख्यं द्विगूढ़कम्।

उत्तमोत्तमकं चैव उक्तप्रत्युक्तमेव च

लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गनिर्देशकल्पनम्।

इन्द्रवज्रा

१. इन्द्रवज्रा (एकादशाक्षरा) — आचार्येन गङ्गादासेन विरचितस्य 'छन्दोमञ्जरी' इति ग्रन्थे इन्द्रवज्रा—छन्दस: लक्षणप्रसङ्गे उक्तबान् —

त त ज ग ग

– – ∪ – – ∪ ∪ – ∪ – –

स्या दि न्द्र | व ज्रा य | दि तौ ज | गौ | ग: । (त त ज ग ग)

उदाहरणम् —

– – ∪ – – ∪ ∪ – ∪ – –

अ र्थो हि | क न्या प | र की य | ए | व

तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतु:।

जातो ममायं विशाद: प्रकामं

प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा।।

२. उपेन्द्रवज्रा (एकादशाक्षरा) —

आचार्येन गङ्गादासेन विरचितस्य 'छन्दोमञ्जरी' इति ग्रन्थस्य मध्ये उपेन्द्रवज्राछन्दस: लक्षणप्रसङ्गे उक्तवान्

ज त ज ग ग

∪ – ∪ – – ∪ ∪ – ∪ – –

उ पे न्द्र | व ज्रा प्र | थ मे ल | घौ | सा । (ज त ज ग ग)

उदाहरणम् —

∪ – ∪ – – ∪ ∪ – ∪ – –

व्र ता य | ते ना नु | च रे ण | धे | नो न्र्यषेधि शेषोऽप्यनुषायिवर्ग:।

न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः।।

३. वसन्ततिलकम् (चतुर्दशाक्षरा) —

आचार्येण गङ्गादासेन विरचितस्य तस्य 'छन्दोमञ्जरी" इति ग्रन्थस्य मध्ये वसन्ततिलकछन्दसः लक्षणविषये उक्तवान्

त भ ज ज ग ग

– – ∪ – ∪ ∪ ∪ – ∪ ∪ – ∪ – –

ज्ञे यं व | स न्त ति | ल कं त | भ ज ज | गौ | गः । (त भ ज ज ग ग)

उदाहरणम् —

त भ ज ज ग ग

– – ∪ – ∪ ∪ ∪ – ∪ ∪ – ∪ – –

या त्ये क | तोऽ स्त शि | ख रं प | ति रो ष | धी | नाम्

आविष्कृतोऽरुणपुरःपर एकतोऽर्कः।

तेजोद्वयस्य युगपद्वासनोदयाभ्यां

लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु।।

४. उपजातिः (एकादशाक्षरा) — पण्डितप्रवरेण आचार्येण गङ्गादासेन विरचितस्य तस्य 'छन्दोमञ्जरी' इति ग्रन्थस्य मध्ये उपजातिः इति छन्दसः लक्षणप्रसङ्गे उक्तवान् —

ज त ज ग ग

∪ – ∪ – – ∪ ∪ – ∪ – –

अ न न्त | रो दी ति | त ल क्ष्म | भा | जौ । (ज त ज ग ग)

त त ज ग ग

– – ∪ – – ∪ ∪ – ∪ – –

पा दौ य | दी या वु | प जा त | य | न्ताः । (त त ज ग ग)

उदाहरणम्

त त ज ग ग

– – ∪ – – ∪ ∪ – ∪ – –

आ ज न्म | नः शा ठ्य | म शि क्षि | तो | यस् ।

त स्या प्र | मा णं व | च नं ज | न | स्य । (त त ज ग ग)

ज त ज ग ग

∪ – ∪ – – ∪ ∪ – ∪ – –

पा रा ति | स न्ध्या न | म धी य | ते | यैर् । (ज त ज ग ग)

विद्येति तेसन्तु किलाप्तवाचः।।

५. वंशस्थविलम् (द्वादशाक्षरा) — आचार्येन गङ्गादासेन विरचितस्य तस्य 'छन्दोमञ्जरी" इति ग्रन्थस्य मध्ये वंशस्थविलछन्दसः लक्षणप्रसङ्गे उक्तवान् —

ज त ज र

∪ – ∪ – – ∪ ∪ – ∪ – ∪ –

व द न्ति | वं श स्थ | वि लं ज | तौ ज रौ । (ज त ज र)

उदाहरणम् —

ज त ज र

∪ – ∪ – – ∪ ∪ – ∪ – ∪ –

अ यं स | ते ति ष्ठ | ति स ङ्ग | मोत् सु को

विशङ्कसे भीरु यतोऽवधीरणाम्।

लभेत वा प्रार्थयित्वा न वा श्रियं

श्रिया दुराप: कथमीप्सितो भवेत्।

६. द्रुतविलम्बितम् (द्वादशाक्षरा) — आचार्येण गङ्गादासेन विरचितस्य 'छन्दोमञ्जरी' इति ग्रन्थमध्ये द्रुतविलम्बितछन्दस: लक्षणप्रसङ्गे उक्तवान् —

न भ भ र

∪ ∪ ∪ – ∪ ∪ – ∪ ∪ – ∪ –

द्रु त वि | ल म्वि त | मा ह न | भौ भ रौ । (न भ भ र)

उदाहरणम् —

अ भि मु | खे म यि | सं ह त | मी क्षि तं

हसितमन्यनिमित्तकृतोदयम्।

विनयवारितवृत्तिरतस्तया

न विवृतो मदनो न च संवृत:।।

७. शालिनी (एकादशाक्षरा) — आचार्येण गङ्गादासेन विरचितस्य 'छन्दोमञ्जरी' इति ग्रन्थस्यमध्ये मालिनीछन्दस: लक्षणप्रसङ्गे आह —

म त त ग ग

– – – – – ∪ – – ∪ – –

मा त्तौ गौ | चे च्छा लि | नी वे द | लो | कै: । (म त त ग ग)

उदाहरणम् —

म त त ग ग

– – – – – ∪ – – ∪ – –

सा नि न्द | न्ती स्वा नि | भा ग्या नि | वा | ला ।

वाहूत्क्षेपं क्रन्दितुं च प्रवृत्ता।

स्त्रीसंस्थानं चाप्सरस्तीर्थ माराद्

उत्क्षिप्यैनां ज्योतिरेकं जगाम।।

८. मालिनी (पञ्चदशाक्षरा) — आचार्य: गङ्गादास: विरचित: 'छन्दोमञ्जरी' इति ग्रन्थे मालिनीछन्दस: लक्षणविषये उक्तम् —

न न म य य

∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ – – – ∪ – – ∪ – –

न न म | य य यु | ते यं मा | लि नी भो | गि लो कै: । (न न म य य)

उदाहरणम्

न न म य य

∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪ – – – ∪ – – ∪ – –

अ न व | र त ध | नु र्ज्या स्फा | ल न क्रू | र पू र्वं

रविकिरण सहिष्णु स्वेदलेशैरभिन्नम्।

अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं

गिरिचर इव नाग: प्राणसारं विभर्ति।।''

९. शिखरिणी (सप्तदशाक्षरा) — आचार्येण गङ्गादासेन विरचितस्य तस्य 'छन्दोमञ्जरी' इति ग्रन्थस्य मध्ये शिखरिणीछन्दस: लक्षणप्रसङ्गे अवदत् —

य			म			न			स			भ			ल	ग
∪	–	–	–	–	–	∪	∪	∪	∪	∪	–	–	∪	∪	∪	–
र	सै	रु	ट्रे	श्छि	न्ना	य	म	न	स	भ	ला	ग:	शि	ख	रि	नी

(य म न स भ ल ग)

उदाहरणम्

य			म			न			स			भ			ल	ग
∪	–	–	–	–	–	∪	∪	∪	∪	∪	–	–	∪	∪	∪	–
अ	ना	घ्रा	तं	पु	ष्पं	कि	स	ल	य	म	लू	नं	क	र	रु	है:

अनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम्।

अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं

न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधि।।

१०. मन्दाक्रान्ता — (सप्तदशाक्षरा) — आचार्येन गङ्गादासेन विरचितस्य 'छन्दोमञ्जरी' इति ग्रन्थे मन्दाक्रान्ताछन्दस: लक्षणप्रसङ्गे अवदत् —

म			भ			न			त			त			ग	ग
–	–	–	–	∪	∪	∪	∪	∪	–	–	∪	–	–	∪	–	–
म	न्दा	क्रा	न्ता	म्बु	धि	र	स	न	गै	र्मो	भ	नौ	तौ	ग	यु	ग्म-म्

(म भ न त त ग ग)

उदाहरणम् —

म			भ			न			त			त			ग	ग
–	–	–	–	∪	∪	∪	∪	∪	–	–	∪	–	–	∪	–	–
अ	ध्या	क्रा	न्ता	व	स	ति	र	मु	ना	प्या	श्र	मे	स	र्व	भो	ग्ये

रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं सञ्चिनोति।

अस्यापि द्यां स्पृशति वशिनश्चारणद्वन्द्वगीतः

पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः।।

११. हरिणी (सप्तदशाक्षरा) — पण्डितप्रवरेण आचार्येण गङ्गादासेन विरचितस्य 'छन्दोमञ्जरी' इति ग्रन्थस्यमध्ये हरिणीछन्दसः लक्षणप्रसङ्गे अवदत् —

न			स			म			र			स			ल	ग
∪	∪	∪	∪	∪	–	–	–	–	–	∪	–	∪	∪	–	∪	–
न	स	म	र	स	ला	गः	ष	ड्	वे	दै	र्हयै	र्ह	रि	णी	म	ता

उदाहरणम् —

न			स			म			र			स			ल	ग
∪	∪	∪	∪	∪	–	–	–	–	–	∪	–	∪	∪	–	∪	–
इ	द	म	शि	शि	रै	र	न्त	स्ता	पा	द्वि	व	र्ण	म	णी	कृ	तं

निशि निशि भुजन्यस्तापाङ्गप्रसारिभिरश्रुभिः।

अनभिलुलितज्याघाताङ्कं मुहुर्मणिवन्ध्नात्

कनकवलयं स्रस्तं स्रस्तं मया प्रतिसार्यते।।

१२. शार्दूलविक्रीड़ितम् (ऊनविंशत्यक्षरा) — आचार्येन गङ्गादासेन विरचितस्य 'छन्दोमञ्जरी' इति ग्रन्थस्यमध्ये शार्दूलविक्रीड़ितछन्दस: लक्षणप्रसङ्गे अवदत् —

म			स			ज			स			त			त			ग
–	–	–	∪	∪	–	∪	–	∪	∪	∪	–	–	–	∪	–	–	∪	–
सू	र्या	श्वै	र्म	स	ज	स्त	ता:	स	गु	र	व:	शा	र्दू	ल	वि	क्री	ड़ि	तम्

(म स ज स त त ग)

उदाहरणम् —

म			स			ज			स			त			त			ग
–	–	–	∪	∪	–	∪	–	∪	∪	∪	–	–	–	∪	–	–	∪	–
प्रा	णा	ना	म	नि	ले	न	वृ	त्ति	रु	चि	ता	सत्	क	ल्प	वृ	क्षे	व	ने

तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे धर्माभिषेकक्रिया।

धान्यं रत्नशिलातलेषु विवुधस्त्रीसन्निधौ संयमो

यत् काङ्क्षन्ति तपोभिरण्य मुनयस्तास्मिंस्तपस्यन्त्यमी।।

१३. स्रग्धरा (एकविंशत्यक्षरा) — आचार्येन गङ्गादासेनविरचितस्य 'छन्दोमञ्जरी' इति ग्रन्थस्यमध्ये स्रग्धराछन्दस: लक्षणप्रसङ्गे अवदत् —

म			र			भ			न			य			य			य	
–	–	–	–	∪	–	–	∪	∪	∪	∪	∪	∪	–	–	∪	–	–	∪	–	–
म्र	भ्नै	र्या	णां	त्र	ये	ण	त्रि	मु	नि	य	ति	यु	ता	स्र	ग्ध	रा	की	र्ति	ते	यम्

उदाहरणम्

म				र			भ			न			य			य			य	
–	–	–	–	∪	–	–	∪	∪	∪	∪	∪	∪	–	–	∪	–	–	∪	–	–
या	सृ	ष्टिः	स्र	ष्टु	रा	द्या	व	ह	ति	वि	धि	हु	तं	या	ह	वि	र्या	च	हो	त्री

ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्यविश्वम्।

यामाहुः सर्ववीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः

प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः।।

UNIT- 8

नाट्यशास्त्रम्

June 2012

1. नाट्यशास्त्रस्य अभिनवभारती इति ब्याख्याया: कर्ता क: ?

(a) आनन्दवर्धन: (b) भरत: (c) अभिनवगुप्त: (d) धनञ्जय:

2. सात्त्विकभावानां संख्या भवति

(a) त्रयस्तिंशत (b) नव (c) अष्टौ (d) अष्टादश

December 2012

3. ब्रह्मा कस्माद् वेदात् अभिनयं स्वीकृतवान् —

(a) यजुर्वेदात् (b) ऋग्वेदात् (c) सामवेदात् (d) अथर्ववेदात्

4. क: प्रेक्षागृहाणां प्रमाणं लक्षणञ्च निर्दिशति ? —

(a) आदित्य (b) रुद्र: (c) विश्वकर्मा (d) बिश्वकर्मासद्यश्च

June 2013

5. नाट्यशास्त्रानुसारं नाट्यमण्डकपस्य रक्षणे क: नियुक्त ?

(a) चन्द्र: (b) सूर्य: (c) अग्नि: (d) वरुण:

6. नाट्यशास्त्रे पेक्षागृहस्य वर्णनं कस्मिन्नध्यायेऽस्ति ?

(a) तृतीयेऽध्याये (b) पञ्चमेऽध्याये (c) द्वितीयेऽध्याये (d) चतुर्थेऽध्याये

December 2013

7. नाट्यशास्त्रानुसारं कति स्थायिभावा: ?

(a) नव (b) अष्टौ (c) दश (d) सप्त

December 2014

8. नाट्यशास्त्रस्य 'अभिनवभारती' व्याख्याया: कर्ता क: ?

(a) आनन्दवर्धन: (b) अभिनवगुप्त (c) धनञ्जय: (d) भरत:

December 2015

9. 'न तज्ज्ञानं न तच्छिलं न सा विद्या न सा कला' – इत्यादि श्लोक: भवति —

(a) काव्यप्रशंसा (b) गुणप्रशंसा (c) नाट्यप्रशंसा (d) अलङ्कारप्रशंसा

June 2017

10. दु:खातानां श्रमार्तानां शोकार्तानां तपस्विनाम्

—लोके नाट्यमेतद्भबिष्यति

नाट्यशास्त्रत: रिक्तस्थानं पूररत —

(a) मोक्षप्रदायकम् (b) ज्ञानप्रदायकम (c) आह्लादजनकम् (d) विश्रामजनम्

June 2018

11. आसु का नाट्यवृत्तिर्न भवति —

(a) अभिधा (b) आरभटी (c) सात्वती (d) भारती

Answer with Reference

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Referece
1	67	c	8.9
2	68	c	8.9.2.21
3	65	a	8.9
4	67	c	8.9.1.3
5	62	a	8.9
6	63	c	8.9
7	48	b	8.9.2.2
8	66	b	8.9
9	65	c	8.9.2
10	66	c	नाट्यशास्त्रस्य षष्ठोऽध्याये अयं श्लोक: प्राप्यते
11	86	a	8.9.2.24

काव्यप्रकाश:

June 2018

1. 'इति हेतुस्तदुद्भवे' इति कस्य मतम्

(a) जगन्नाथस्य (b) हेमचन्द्रस्य (c) वाणभट्टस्य (d) मम्मटस्य

June 2012

2. उपमानोपमेययो: विम्वप्रतिविम्बत्वं चेत् कस्तत्रालङ्कार: ?

(a) निदर्शनालङ्कार: (b) दीपकालङ्कार: (c) व्यतिरेकालङ्कार: (d) दृष्टान्तालङ्कार:

June 2013

3. 'तवाभिधानाद्व्यथते नताननः स दु:सहान्मन्त्र पदादिवोरग:' — इत्यत्र क: अलंकार: ?

(a) उपमा (b) दृष्टान्त: (c) रूपक: (d) श्लेष:

4. 'काव्यज्ञशिक्षयाभ्यासं इति हेतुस्तदुद्भवे' इयमुक्ति: कस्माद् ग्रन्थादुधृता ?

(a) साहित्यदर्पणात् (b) काव्यप्रकाशात् (c) ध्वन्यालोकात् (d) नाट्यशास्त्रात्

5. काव्यस्यरूपमिदम् —

(a) तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुन: क्वापि

(b) इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्यद्ध्वनिर्बुधै: कथित:

(c) अतादृशि गुणीभूत व्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्

(d) तात्पर्यार्थोऽपि केष्चित्।

December 2013

6. मम्मटस्य व्यङ्ग्यमूलाव्यञ्जनाया: उदाहरणं वर्तते —

(a) नि:शेषच्यूतचन्दनम् (b) पश्य निश्चलनिष्पन्दा

(c) ग्रामतरुणम् तरुण्या (d) माता गृहोपकरणम् नास्ति

7. 'प्रकृतं प्रतिषिध्यान्यस्थापनं' चेत् तदा कोऽलंकार: ?

(a) उपमा (b) भ्रान्तिमान् (c) श्लेष: (d) अपह्नुति:

गुरुजनपरतन्ततया दूरतरं देशमुद्यतो गन्तम्।

8. अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि सुरभिसमयेऽसौ।।

अत्र को नामालङ्कार: ?

(a) उपमा (b) रूपक: (c) श्लेषवक्रोक्ति: (d) काकुवक्रोक्ति:

December 2014

9. क्रियाया: प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्ति:

(a) विशेषोक्ति: (b) समासोक्ति: (c) विभावना (d) निदर्शना

10. काव्यप्रकाशस्य मङ्गलाश्लोके कस्या: प्रशंसा कृता ?

(a) सरस्वत्या: (b) पार्वत्या: (c) कविभारत्या: (d) दुर्गाया:

December 2015

11. मम्मटमते कति काव्यगुणा: ?

(a) दश (b) पञ्च (c) त्रय: (d) अष्टौ

12. 'शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्। — इति हेतुस्तदुद्भवे'। काव्यप्रकाशत: रिक्तस्थानं पूरयत।

(a) काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास: (b) लोकतत्त्वानुशीलम्

(c) रसभावयोश्चिन्तनम् (d) भावाभासस्य चिन्तनम्

June 2016

13. 'अखण्डेषु कारणेषु फलावचः' — कस्य अलङ्कारस्य लक्षणम्?

(a) विशेषोक्तिः (b) विभावनायाः (c) समासोक्तेः (d) वक्रोक्तेः

June 2017

14. क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्ति ... काव्यप्रकाशानुसारं कस्यालंकारस्य लक्षणमिदम् —

(a) उपमा (b) निदर्शना (c) विभावना (d) उत्प्रेक्षा

June 2018

15. 'त्रयः समुदिताः, न तु व्यस्ताः' — इति काव्यप्रकाशे प्रथमे उल्लासे किम् अधिकृत्य उल्लिखितम्?

(a) काव्यलक्षणम् (b) काव्यभेदम् (c) काव्यहेतुम् (d) काव्यफलम्

16. काव्यप्रकाशे उपमानोपमेययोः अभेदे अयमलङ्कारः भवति —

(a) रूपकम् (b) उपमा (c) उत्प्रेक्षा (d) श्लेषः

Answer with Reference

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
1	59	d	8.6.2
2	60	d	8.6.10(10)
3	54	b	8.1.3
4	57	b	8.6.2
5	67	a	8.6.3
6	66	a	8.6.4
7	50	d	8.6.10(7)
8	69	d	8.6.10(1)
9	64	b	8.6.10(11)
10	68	a	8.6
11	58	a	8.6.9
12	61	a	8.6.2
13	40	a	8.6.10(12)
14	60	c	8.6.10(11)
15	84	c	8.6.2
16	85	a	8.6.10(6)

पद्यकाव्यम्

June 2012

1. 'ब्रजन्ति ते मूढ़धिय: पराभवम्' इति कस्मिन् 'काव्ये उक्तम्?

(a) शिशुपालवधे (b) किरातार्जुनीये (c) भट्टिकाव्ये (d) कुमारसम्भवे

2. रघुवंशे कति सर्गेषु श्रीरामकथा वर्णिता कालिदासेन

(a) अष्टसु (b) चतुर्दशसु (c) षट्सु (d) अष्टादशसु

June 2012

3. 'प्रतिवध्नाति हि श्रेय: पूज्यपूज्यव्यतिक्रम:' — कस्येयमुक्ति:?

(a) कामधेनो: (b) नन्दिन्या: (c) दिलीपस्य (d) वसिष्ठस्य

4. श्रीकृष्णस्य सम्मुखं गौरवर्ण: नारद: कस्याभिरामताम् अचोरयत्?

(a) सूर्यस्य (b) कृष्णस्य (c) चन्द्रमस: (d) बलदेवस्य

December 2012

5. मल्लिनाथेन काव्यस्यास्याष्टमसर्गपर्यन्तमेव व्याख्यानं रचितम् —

(a) रघुवंशस्य (b) किरातार्जुनीयस्य (c) कुमारसम्भवस्य (d) नैषधस्य

६. अधस्तनयुग्मानां समीचीनां तालिकां विचिनुत —

(a)	द्वाविंशतिसर्गात्मकम्	(1)	शिशुपालवधम्
(b)	विंशतिसर्गात्मकम्	(2)	रघुवंशमहाकाव्यम्
(c)	एकोनविंशतिसर्गात्मकम्	(3)	किरातार्जुनीयम्
(d)	अष्टादशसर्गात्मकम्	(4)	नैषधमहाकाव्यम्

	(a)	(b)	(c)	(d)
(A)	3	1	4	2
(B)	2	3	1	4
(C)	1	4	3	2
(D)	4	1	2	3

December 2012

7. नारदमुनेः स्वागतार्थं को जवेन पीठादुदतिष्ठत्?

(a) बलदेवः (b) शिशुपालः (c) हिरण्यकविशपुः (d) अच्युतः

June 2013

8. नैषधीयचरिते कति सर्गा: ?

(a) एकोनविंशति: (b) विंशति: (c) द्वाविंशति: (d) एकविंशति:

9. रघुवंशमहाकाव्ये सर्वप्रथमं कस्य राज्ञ: वर्णनं कृतम् ?

(a) रामस्य (b) रघो: (c) अजस्य (d) दिलीपस्य

10. अधस्तनयुग्मानां समीचीनां तालिकां चिनुत:

(a) श्रीहर्ष: (1) उत्तररामचरितम्

(b) बाणभट्ट: (2) बुद्धचरितम्

(c) भवभूति: (3) नैषधीयचरितम्

(d) अश्वघोष: (4) हर्षचरितम्

	(a)	(b)	(c)	(d)
(A)	2	3	4	1
(B)	3	4	1	2
(C)	1	2	3	4
(D)	4	1	2	3

December 2013

11. वृहत्रय्यामस्य ग्रन्थस्य गणना न भवति

(a) किरातार्जुनीयस्य (b) शिशुपालवधस्य (c) कुमारसम्भवस्य (d) नैषधीयचरितस्य

December 2014

12. कस्य काव्यं नारिकेल फलसम्मितम् ?

(a) भारवे: (b) कालिदासस्य (c) माघस्य (d) बाणस्य

December 2015

13. 'ब्रजन्ति ते मूढ़धिय: पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिन:' इत्याद्यक्ति: किरातार्जुनीये भवति

(a) अर्जुनस्य (b) युधिष्ठीरस्य (c) द्रौपद्या: (d) वनेचरस्य

14. श्रीहीर: सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्' – इति वार्ता केन सम्बद्धा ?

(a) माघेन (b) भारविणा (c) श्रीहर्षेण (d) भासेन

June 2016

15. बृहत्रय्यां न गण्यते —

(a) नैखधीयचरितम् (b) रघुवंशम् (c) किरातार्जुनीयम् (d) शिशुपालवधम्

16. केन कविना वौद्धधर्मस्य प्रचारार्थं काव्यानि लिखितानि ?

(a) कालिदासेन (b) माघेन (c) अश्वघोषेण (d) भवभूतिना

17. नैषधीयचरिते कति सर्गा: सन्ति ?

(a) एकोनविंशति: (b) द्वाविंशति: (c) अष्टाविंशति: (d) चतुर्विंशति

18. किरातार्जुनीयमहाकाव्यस्य कथावस्तु कुत: गृहीतम् ?

(a) महाभारतस्य आदिपर्वत: (b) महाभारतस्य भीष्मपर्वत:

(c) महाभारतस्य वनपर्वत: (d) रामायणमहाकाव्यात्

19. रघुवंशस्य चतुर्दशसर्गस्य नाम किम् ?

(a) सीतापवाद: (b) सीतापरित्याग: (c) श्रीराममनस्ताप: (d) सीतावनवास:

June 2017

20. शिशुपालवधमहाकाव्यस्य प्रथमसर्गस्य नाम भवति —

(a) श्रीकृष्णगुणकीर्तनम् (b) नारदगुणकीर्तनम् (c) कृष्णनारदसम्भाषणम् (d) नारदावतरणम्

June 2018

21. किरातार्जुनीयस्य प्रधानो रसोऽस्ति —

(a) शृङ्गारः (b) वीरः (c) शान्तः (d) अद्भुतः

22. 'स बाल आसीद् वपुषा चतुर्भुजो मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः।' – इति शिशुपालवधस्य पद्यांशः केन सम्बन्धः ?

(a) शिशुपालेन (b) श्रीकृष्णेण (c) नारदेन (d) रावणेन

Answer with Reference

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Referece
1	39	b	8.1.3
2	44	d	8.1.2
3	55	d	8.1.2
4	58	c	8.1.4
5	44	a	8.1.2
6	48	d	8.1.2 / 8.1.3 / 8.1.4 /8.1.5
7	55	d	8.1.4
8	42	c	8.1.5
9	43	d	8.1.2
10	46	b	8.1.1 / 8.1.5
11	42	c	8.1
12	45	a	8.1.3
13	43	d	8.1.3
14	48	c	8.1.5
15	46	b	8.1
16	48	c	8.1.1
17	49	b	8.1.5
18	50	b	8.1.3
19	37	b	8.1.2
20	38	c	8.1.4
21	74	b	8.1.3
22	80	a	8.1.4

छन्दः

December 2012

1. भवभूतिमहाकवेरिमां 'निरर्गलतरङ्गिनी'ति वदन्ति —

(a) स्रग्धरा (b) मन्दाक्रान्ता (c) शिखरिणी (d) वसन्ततिलका

2. 'वज्रादपि कठोराणि मृदुलि कुसुमादपि' इत्यत्र किं छन्द

(a) अनुष्टुप् (b) वसन्ततिलका (c) शिखरिणी (d) पुष्पितात्रा

Answer with Reference

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Referece
1	49	c	8.11
2	66	a	8.11

साहित्यदर्पणः

June 2012

1. नाटके इतिवृत्तं की दृशम्...

(a) प्रसिद्धम् (b) कल्पितम् (c) अप्रसिद्धम् (d) मिश्रम्

2. मुखसन्धेः अङ्गानि कति ?

(a) द्वादश (b) त्रयोदश (c) चतुर्दश (d) एकादश

December 2012

3. अतादृशिगुणीभूतव्यङ्गे किं काव्यम् ?

(a) उत्तमोत्तमम् (b) उत्तमम् (c) मध्यमम् (d) अधमम्

4. अधोनिर्दिष्टेषु साध्यवसानालक्षणाया: उदाहरणं किं भवति ?

(a) गङ्गायां घोष: (b) कुन्ता: प्रविशन्ति (c) गौरेवायम् (d) गौर्वाहीक:

5. व्यायोगे नायक: कीदृश: ?

(a) धीरोदात्त: (b) धीरशान्त: (c) धीरोद्धत: (d) धीरललित:

December 2012

6. उसन्मत्तराघवं कस्य रूपकस्य उदाहरणं भवति ?

(a) अङ्कस्य (b) वीथे: (c) डिमस्य (d) समयकारस्य

June 2013

7. विश्वनाथेन कस्य काव्यलक्षणस्य खण्डनं प्रधानत्वेन कृतम् ?

(a) वामनस्य (b) आनन्दवर्धनस्य (c) मम्मटस्य (d) कुन्तकस्य

8. विश्वनाथमतानुसारं लक्षणाया: कति भेदा: सन्ति ?

(a) विंशति: (b) चतुर्विंशति: (c) अशीति: (d) सप्तति:

December 2012

9. यस्यां लक्षणायां मख्यार्थस्यापि ग्रहणं भवति सा लक्षणा भवति ?

(a) उपादान-लक्षणा (b) लक्षणा-लक्षणा

(c) जगत्स्वार्था (d) रूढ़िमूला लक्षण-लक्षणा

10. समवकारे पात्राणि के भवन्ति ?

(a) मानवा: (b) दैत्या: (c) दैवा: (d) अप्सरस:

11. वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शक: संक्षिप्तार्थस्तु — आदावङ्कस्य दर्शित:' — क: ?

(a) प्रवेशक: (b) विष्कम्भक: (c) सूत्रधार: (d) अङ्कावतार:

December 2014

12. 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इत्यत्र रसमध्ये ग्रहणं कृतम्

(a) केवलं रसस्य (b) केवलं भावस्य

(c) केवलं रसाभासस्य (d) रस-भाव-तदाभासादीनाम्

13. साहित्यदर्पणे साकल्येण लक्षणाया: कति भेदा:

(a) षोढ़श: (b) चतुर्विंशति: (c) अशीति: (d) द्वादश

14. विश्वनाथ मते काव्यशरीरे रसस्य का स्थितिवर्तते ?

(a) अलङ्कारवत् (b) आत्मवत् (c) गुणवत् (d) रीतिवत्

December 2014

15. कति अर्थप्रकृतय:

(a) षट् (b) पञ्च (c) सप्त (d) दश

16. दृष्टनष्टस्य वीजस्य अन्वेषणं भवति

(a) प्रतिमुखसन्धि: (b) मुखसन्धि: (c) निर्बहणसन्धि: (d) गर्भसन्धि:

December 2015

17. साहित्यदर्पणानुसारं फलावाप्तौ अतित्वरान्वित: व्यापार: भवति —

(a) आरम्भ: (b) नियप्ति: (c) प्राप्त्याशा (d) प्रयत्न:

18. अभिज्ञानशकुन्तले षष्ठाङ्कस्य: धीवरवृत्तान्त कस्य उदाहरणं भवति

(a) प्रवेशकस्य (b) विष्कम्भकस्य (c) अङ्कारतारस्य (d) प्रस्तावनाया:

June 2017

19. विश्वनाथमते हास्यं कतिविधम् भवति ?

(a) चतुर्विधम् (b) पञ्चविधम् (c) षड्विधम् (d) द्विविधम्

20. साहित्यदर्पणानुसारेण एषु कस्य रूपकमध्ये गणनं न भवति

(a) समवकारस्य (b) नाटिकाया: (c) प्रकरणस्य (d) प्रहसनस्य

Answer with Reference

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Referece
1	47	a	8.5.7
2	65	a	8.10.4
3	38	c	8.6.4
4	39	c	8.5.5.2
5	40	c	8.10.5
6	64	d	8.10.5
7	48	c	8.5.3
8	50	c	8.5.5.2
9	65	b	8.6.5
10	66	c	8.10.5
11	68	b	8.10.2
12	47	d	8.6.6.1
13	48	c	8.5.5.2
14	50	b	8.5.4
15	61	b	8.10.2
16	62	d	8.10.4
17	50	d	8.10.3
18	51	b	8.10.2
19	44	c	8.6.6.6
20	49	b	8.5.7

वक्रोक्तिजीवितम्

December 2012

1. कुन्तकानुसारं कविव्यापारवक्तत्वप्रकाराः कति ?

(a) अष्टौ (b) सप्त (c) षट् (d) पञ्च

June 2016

2. बक्रोक्तिजीवितानुसारं कविव्यापारवक्रत्वप्रकाराः कति सम्भवन्ति ?

(a) त्रयः (b) चत्वारः (c) पञ्च (d) षट्

June 2017

3. आसु कस्याः वक्रतामध्ये गणनं नास्ति ?

(a) वर्णविन्यासवक्रतायाः (b) समासवक्रतायाः (c) पदपूर्वार्द्धवक्रतायाः (d) प्रकरणवक्रतायाः

Answer with Reference

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Referece
1	69	c	8.8.6
2	68	d	8.8.6
3	64	b	8.8.6

दशरूपकम्

December 2015

1. दशरूपकानुसारं फलस्याप्राप्तावुपाययोजनादिरूपचेष्टा विशेषः

(a) आरम्भः (b) प्रयत्नः (c) प्राप्त्याशा (d) नियताप्तिः

June 2016

2. दशरूपकानुसारं —

'बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम्।

ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते' इत्यादि लक्षणं भवति —

(a) मुखसन्धेः (b) गर्भसन्धेः (c) निर्वहणसन्धेः (d) प्रतिमुखसन्धेः

3. 'प्रशंसात उन्मुखीकरणम्" दशरूपके कस्य लक्षणं भवति ?

(a) भारत्याः (b) वीथ्याः (c) प्ररोचनायाः (d) प्रहसनस्य

June 2017

4. दशरूपकानुसारेण

अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विसर्पति

फलावसानं यच्चैव ...' तत् किम् अभिधीयते ?

(a) बीजम् (b) बिन्दुः (c) पताका (d) प्रकरी

5. दशरूपकमतानुसारं दृष्टनष्टस्य बीजस्य अन्वेषणं भवति

(a) मुखसन्धिः (b) गर्भसन्धिः (c) प्रतिमुखसन्धिः (d) निर्बहणसन्धिः

Answer with Reference

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Referece
1	60	b	8.10.3
2	45	c	8.10.4
3	46	c	8.10.5.a
4	62	a	8.10.2
5	63	b	8.10.4

ध्वन्यालोकः

June 2012

1. आनन्दवर्धनमते मधुरतम रसः कः ?

(a) करुणरसः (b) विप्रलम्भशृङ्गारः (c) सम्भोगशृङ्गारः (d) हास्यः

June 2013

2. ध्वन्यालोके प्रतीयमानस्य तृतीयः प्रभेदः कः उक्तः ?

(a) अलंकारादिः (b) गुणादिः (c) रसादिः (d) वृत्तादिः

December 2014

3. 'धन्यालोकः' इत्यस्मिन् ग्रन्थे कति उद्योताः सन्तिः

(a) चत्वारः (b) पञ्च (c) षट् (d) सप्त

4. यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीककृतस्वार्थौ व्यङ्क्तः काव्यविशेषो भवति

(a) गुणीभूतव्यङ्ग्यम् (b) ध्वनिः (c) अलङ्कारध्वनिः (d) चित्रकाव्यम्

December 2015

5. ध्वन्यालोवतः रिक्तं स्थानं पूरयत — 'यत्नतः — तौ शब्दार्थौ महाकवेः'।

(a) अवगन्तव्यौ (b) प्रत्यभिज्ञेयौ (c) परिहर्तव्यौ (d) संस्मरणीयौ

June 2017

6. 'सूरिभिः कथितः' इति विद्वदुपज्ञेयमुक्तिः।' अत्र विषये के तावत् आनन्दवर्धनमते प्रथमे विद्वांसः ?

(a) मीमांसकाः (b) तार्किकाः (c) कवयः (d) वैयाकरणाः

Answer with Reference

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Referece
1	49	a	8.7
2	68	c	8.7.5 / 8.7
3	65	a	8.7
4	69	b	8.7.5
5	59	b	8.7
6	59	d	8.7

गद्यम्

June 2012

1. विश्रुतस्य वृत्तान्तमत्रोपवर्णिताम् —

(a) कादम्वरी (b) दशकुमारचरितम् (c) हर्षचरितम् (d) चम्पूरामायणम्

2. दशकुमारचरिते अयं प्रतिनायके भवति

(a) राजहंसः (b) मानसारः (c) राजवाहनः (d) पुष्पोद्भवः

3. सर्वथा नान कंचन स्पृशान्ति शरीरधर्मानमुपतापाः' —

कस्मात् ग्रन्थादेतत् वाक्यमुद्धृतम्

(a) दशकुमारचरितम् (b) हर्षचरितम् (c) नैषधीयचरितम् (d) कादम्बरी

December 2012

4. लक्ष्मीचाञ्चल्यमस्मिन्नुपवर्णितमस्ति —

(a) शकुन्तले (b) कादम्बर्याम् (c) हर्षचरिते (d) रघुवंशे

June 2013

5. सम्राट्हर्षवर्धनस्य पुतुः नाम किमासीत्

(a) प्रभाकरवर्धनः (b) राजावर्धनः (c) अवन्तिवर्मा (d) ग्रहवर्मा

December 2014

6. 'लक्ष्मीपाञ्चल्यम्' अस्मिन्नुपवर्णितमस्ति

(a) नैषधचरिते (b) रघुवंशे (c) दशकुमारचरिते (d) कादम्वर्याम्

7. दशकुमारचरिते अयं प्रतिनायको भवति

(a) राजहंसः (b) मानसारः (c) राजवाहनः (d) पुष्पोद्भवः

December 2014

8. 'कादम्बरी' इति शब्दस्य कोऽर्थ ?

(a) भीरुस्त्री (b) अप्सरा (c) मदिरा (d) परिचारिका

December 2015

9. पुण्यवर्मा कस्य देशस्य राजा आसीत् दशकुमारचरिते ?

(a) विदर्भस्य (b) वाराणस्याः (c) गौड़स्य (d) मगधस्य

June 2016

10. दशकुमारचरितस्य नायकः कः ?

(a) राजहंसः (b) उपहारवर्मा (c) राजवाहनः (d) अपहारवर्मा

11. गद्यकाव्यं नास्ति —

(a) कादम्बरी (b) दशकुमारचरितम् (c) बुद्धचरितम् (d) हर्षचरितम्

Answer with Reference

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Referece
1	40	b	8.3.1
2	45	b	8.3.1
3	57	b	8.3.2
4	45	b	8.3.3
5	47	a	8.3.2
6	41	d	8.3.3
7	43	b	8.3.1
8	59	c	8.3.3
9	57	a	8.3.1
10	44	c	8.3.1
11	47	c	8.3

नाटकानि

June 2012

1. नायिकारहितं नाटकमिदम्

(a) उत्तररामचरितम् (b) रत्नावली (c) मुद्राराक्षसम् (d) वेणीसंहारम्

2. 'तत्र श्लोकचतुष्टय' मिति कं दृश्यकाव्यमुद्दिश्योद्धौपितम्?

(a) विक्रमोर्वशीयम् (b) शाकुन्तलम् (c) स्वप्नवासवदत्तम् (d) मृच्छकटिकम्

3. 'यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया' कस्य वचनमिदम्?

(a) दुष्यन्तस्य (b) कन्वस्य (c) शारद्वतस्य (d) गौतम्या:

4. 'वितरति गुरु: प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जड़े" इत्युक्ति: कस्मिन् नाटके आयाति?

(a) महावीरचरिते (b) मालतीमाधवे (c) मालविकाग्निमित्रे (d) उत्तररामचरिते

5. शृङ्गाररसप्रधानं नाटकमिदम् —

(a) उत्तररामचरितम् (b) वेणीसंहार: (c) अभिज्ञानशकुन्तलम् (d) प्रतिमा

6. मुद्राराक्षसनाटके मुद्राकेन सम्बद्धा भवति?

(a) मलयकेतुना (b) चाणक्येन (c) चन्द्रगुप्तेन (d) राक्षसेन

December 2012

7. मृच्छकटिकं कस्य रूपकस्य उदाहरणं भवति?

(a) नाटकस्य (b) प्रकरणस्य (c) डिमस्य (d) वीथ्या:

8. 'सरस्वती श्रुति महती महीयता" मिति कोनोक्तम्?

(a) वाल्मीकिना (b) भवभूतिना (c) कालिदासेन (d) श्रीहर्षेण

9. उत्तररामचरितनाटकस्य क: अङ्क: छाया इति अभिधीयते?

(a) प्रथमाङ्क: (b) द्वितीयाङ्क: (c) तृतीयाङ्क: (d) चतुर्थाङ्क:

10. रत्नावली कस्य उपरूपकप्रभेदस्य उदाहरणं भवति ?

(a) प्रोटकस्य (b) नाटिकायाः (c) भाणिकायाः (d) संवृकस्य

June 2013

11. उत्तररामचरितस्य प्रथमाङ्कः उच्यते

(a) कुमारप्रत्यभिज्ञानम् (b) पञ्चवटीप्रवेशः (c) चित्रदर्शनम् (d) छाया

12. मदनमहोत्सवस्य वर्णनं कस्मिन् ग्रन्थे प्रथमाङ्के उपलभ्यते ?

(a) उत्तररामचरिते (b) रत्नावल्याम् (c) अभिज्ञानशकुन्तलम् (d) प्रतिमा

December 2013

13. अधस्तनेषु एकाङ्किक रूपकमस्ति —

(a) प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् (b) चारुदत्तम् (c) कर्णभारम् (d) अविमारकम्

14. संस्कृतवाङ्मये करुणरसस्य वर्णने कः विशिष्यते ?

(a) कालिदासः (b) वाणभट्टः (c) अश्वघोषः (d) भवभूतिः

15. अधस्तनयुस्मानां समीचीनां तालिकां चिनुत —

(a) हर्षः (1) मुद्राराक्षसः

(b) भवभूतिः (2) स्वप्नवासवदत्तम्

(c) विशाखदत्तः (3) उत्तररामचरितम्

(d) भासः (4) रत्नावली

	(a)	(b)	(c)	(d)
(A)	3	2	4	1
(B)	4	3	1	2
(C)	2	1	3	4
(D)	1	4	2	3

16. आर्त्तप्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्त्तुमनागसि' — अभिज्ञानशकुन्तले कस्य वचनमिदम् ?

(a) वैखानसस्य (b) दुष्यन्तस्य (c) कण्वस्य (d) अनसूयायाः

17. 'वज्रादपि कठोराणि मृदुनि कुसुमादपि ...' पद्यांशोऽयं कस्मिन् नाटके आयाति चे

(a) मालतीमाधवे (b) महावीरचरिते (c) उत्तररामचरिते (d) अभिज्ञानशकुन्तले

December 2014

18. वेणीसंहारे दुर्योधनस्य काञ्चुकी कः ?

(a) विनयन्धरः (b) जयन्धरः (c) रुधिरप्रियः (d) सुन्दरकः

19. 'मनोरथ नाम तटप्रपाताः' इयम् उक्तिः उपलभ्यते

(a) रत्नावल्याम् (b) वेणीसंहारे (c) अभिज्ञानशाकुन्तले (d) मृच्छकटिके

20. रत्नावल्यां द्वितीयाङ्कस्य नाम

(a) मदनमहोत्सवः (b) कदलीगृहम् (c) सङ्केतः (d) इन्द्रजालिकम्

21. स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वंमानषीषु सन्दृश्यते' इति उक्तिः कुत्र ?

(a) उत्तररामचरिते (b) मालतीमाधवे (c) मुद्राराक्षसे (d) अभिज्ञानशकुन्तले

22. रत्नावल्यां प्रधानरसः कः ?

(a) वीररसः (b) रौद्ररसः (c) शान्तरसः (d) शृङ्गाररसः

23. 'शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च वाहुः कुतः फलमिहास्य

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र" ।। अत्र कोऽलङ्कारः ?

(a) उपमा (b) अर्थान्तरन्यासः (c) रूपकम् (d) विभावना

December 2015

24. 'अहिर्नवमहुलोलुवो तुमं तह परिचुम्बि अ' इत्यादिसङ्गीतं भवति —

(a) हंसपदिकायाः (b) शकुन्तलायाः (c) अनसूयायाः (d) प्रियंवदायाः

25. 'तीव्राघातप्रतिहत तरुः स्कन्धलग्नैकदन्तः' केन छन्दसा विनिर्मितोऽयं श्लोकपादः ?

(a) हरिणी (b) शिखरिणी (c) मन्दाक्रान्ता (d) मालिनी

26. रत्नावल्याः मङ्गलाचरणस्य प्रथमे श्लोके कस्य स्तुतिः प्राप्यते ?

(a) विष्णोः (b) ब्रह्मणः (c) शिवस्य (d) गणेशस्य

June 2016

27. 'प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचै:

प्रारभ्य विघ्नविहता: विरमन्ति मध्या:। — मुद्राराक्षसे कस्येयमुक्ति:

(a) विराधगुप्तस्य (b) चाणक्यस्य (c) राक्षसस्य (d) चन्द्रगुप्तस्य

June 2017

28. सानुमत्या: उपाख्यानम् अभिज्ञानशकुन्तले कस्मिन् अङ्के अस्ति ?

(a) सप्तमे (b) षष्ठे (c) पञ्चमे (d) चतुर्थे

29. मृच्छकटिकम् इति कस्य रूपकस्य उदाहरणं भवति ?

(a) नाटकस्य (b) प्रकरणस्य (c) व्यायोगस्य (d) समवकारस्य

30. कृतककोपवृत्तान्त: मुद्राराक्षसे कस्मिन्नङ्केऽस्ति ?

(a) प्रथमे (b) द्वितीये (c) तृतीये (d) चतुर्थे

31. शकुन्तले दुष्यन्तपुत्रस्य प्रथमं नाम किम् आसीत् ?

(a) भरत: (b) सर्वदमन: (c) गौतम: (d) वातायन:

June 2018

32. मृच्छकटिके विदूषकस्य नाम भवति —

(a) आर्यक: (b) मैत्रेय: (c) शार्विलक: (d) संस्थानक:

33. अभिज्ञानशकुन्तले शकुन्तलाया: प्रतिकूलदैवशमनार्थं कण्व: कुत्र गत:

(a) काशीतीर्थम् (b) प्रयागतीर्थम् (c) काञ्चीतीर्थम् (d) सोमतीर्थम्

34. वेणीसंहारे दुर्योधनस्य कञ्चुकी भवति –

(a) विनयन्धर: (b) जयन्धर: (c) रुधिरप्रिय: (d) सुन्दरक:

Answer with Reference

Sl. No.	Question Sl. No.	Answer	Reference
1	38	c	8.2.4
2	43	b	अभिज्ञानशकुन्तलस्य चतुर्थाङ्के कण्वेन उक्तम् श्लोकचतुष्टयम्
3	63	d	शकुन्तलाया प्रतिगृहे गमनकाले कण्वेन अयं श्लोक: उक्त: (4/6)
4	64	d	वचनं मिदम् उत्तररामचरितस्य द्वितीयाङ्के प्राप्यते
5	66	d	8.2.4
6	41	b	8.2.7
7	46	b	8.2.3
8	63	c	8.2.5
9	68	b	8.2.6
10	38	c	8.2.5
11	40	b	8.2.6
12	64	c	''कर्णभारम्'' भासस्य रचना। अस्मिन् नाटके कर्णस्व महत्त्वम् उदघाटितम्
13	41	d	8.2.5
14	45	b	8.2.4 / 8.2.5
15	62	c	8.2.4/8.2.3
16	67	a	अभिज्ञानशकुन्तलस्य प्रथमाङ्के अयं श्लोक: प्राप्यते
17	39	c	उत्तररामचरितस्य प्रथमाङ्के अयं श्लोक: प्राप्यते
18	40	c	8.2.3
19	44	b	8.2.6
20	55	d	8.2.6
21	56	d	8.2.6
22	60	b	8.2.6
23	39	a	8.6.10 (9)
24	44	a	संगीतमिदम् अभिज्ञानशकुन्तलस्य पञ्चमाङ्के प्राप्यते
25	56	c	8.2.6
26	43	a	8.2.6
27	39	b	मुद्राराक्षसस्य द्वितीयाङ्के (२/१७) अमात्यराक्षसस्य प्रशंसयितुं विराधगुप्त वचनमिदम् उक्तवान्
28	41	b	8.2.2
29	42	b	8.2.7
30	48	c	8.2.4
31	72	b	8.2.2
32	68	b	8.2.7
33	75	d	8.2.2